SZERKESZTETTE
TAKÁCS JUDIT

HOMOFÓBIA MAGYARORSZÁGON

L'Harmattan

Homofóbia Magyarországon

Homofóbia Magyarországon

L'Harmattan – Budapest, 2011

Ez a kötet az Európai Bizottság támogatásával, a *Citizens in Diversity: A Four Nation Study on Homophobia and Fundamental Rights* program keretében jelenik meg.

© L'Harmattan Kiadó, 2011
© A szerzők, 2011

A borítót Harsányi Tamás tervezte.

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-462-9

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa
A nyomdai előkészítés Kardos Gábor munkája
A sokszorosítást a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter

Tartalom

Szerzőink 7

Előszó *(Takács Judit)* 11

Takács Judit: Homofóbia Magyarországon és Európában 15

Dombos Tamás – Takács Judit – P. Tóth Tamás – Mocsonaki László:
Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése 35

Turai Katalin Ráhel: A biszexualitás, a homofóbia
és a bifóbia összefüggései 55

Murai András – Tóth Eszter Zsófia: Női szerelmek a filmvásznon
a rendszerváltás előtt és után 69

Borgos Anna: Diskurzusok a kétanyás családokról:
kutatások és közbeszédek 80

Béres-Deák Rita: Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel 94

Uizt Renáta: Emberi jogokon innen – büntetőjogon túl:
A homofóbia enyhébb formái elleni fellépés lehetőségeiről 107

Polgári Eszter: A homofób gyűlöletbeszéd
elleni jogi fellépés lehetőségei – Az Alkotmánybíróság
és a jogalkotó csatája 118

Balogh Lídia – Pap András László: A homofób és transzfób
indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása,
valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon 128

Rédai Dorottya: „…én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla” 140

Takács István Károly: A homofóbia nyomai
a magyar közoktatásban – Egy szegedi vizsgálat tanulságai 152

Lányi Katalin: Homofóbia főiskolások körében
és egy előítéletesség-csökkentő program hatásai 165

Mészáros György: Tanári szerepvállalás
a homofóbia elleni küzdelemben:
pedagógushallgatók és LMBT emberek értelmezései 175

Szerzőink

Balogh Lídia a MONA – Magyarországi Női Alapítvány – programvezetője; 2004 óta számos, a nemek közötti társadalmi egyenlőséggel, illetve nemi alapú erőszakkal kapcsolatos projekt munkájában, koordinációjában vett részt. Emellett szabadúszóként járult hozzá az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének, valamint az EU Alapjogi Ügynökségének több kutatási projektjéhez (többek között az etnikai diszkrimináció, a migránsok helyzete, a rasszizmus, az idegenellenesség, és a gyűlölet-bűncselekmények témájában). A Föld-Rész Nemzetközi és Európai Jogi Szemle szerkesztőbizottságának tagja. Jelenleg az ELTE BTK Film-, Média- és Kultúraelméleti doktori programjának hallgatója. Elérhetőség: lidia.balogh@gmail.com.

Béres-Deák Rita (1971) antropológus, LMBT-aktivista. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán angol (1995), finn (1997) és kulturális antropológia (2001) szakon szerzett diplomát. Posztgraduális tanulmányait a Közép-Európai Egyetem Gender Studies szakán végezte, ahol MA (mester) diplomát szerzett 2002-ben. Jelenleg doktori tanulmányait végzi a Közép-Európai Egyetemen. Több LMBT-szervezetben dolgozik önkéntesként. Elérhetőség: Beres-Deak_Rita@ceu-budapest.edu.

Borgos Anna pszichológus, nőtörténész. A Pécsi Tudományegyetem Elméleti pszichoanalízis programján doktorált, az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének munkatársa. Huszadik század eleji, elsősorban az irodalomhoz és a pszichoanalízishez kapcsolódó értelmiségi nők élettörténetét és életművét kutatja. A Labrisz Leszbikus Egyesület alapító tagja, a Labrisz-könyvek sorozat társszerkesztője. Könyvei: *Portrék a Másikról* (Noran, 2007); *Nőírók és írónők (*Szilágyi Judittal, Noran, 2011). Elérhetőség: borgosanna@gmail.com.

Dombos Tamás közgazdász, szociológus, antropológus, a Közép-Európai Egyetem (CEU) Közpolitikai Tanulmányok Központjának (CPS) kutatója, több esélyegyenlőséggel foglalkozó európai összehasonlító kutatás résztvevője. Első diplomáját a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen (ma Budapesti Corvinus Egyetem) szerezte nemzetközi kapcsolatok szakon. Tanulmányait a Közép-Európai Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén folytatta, ahol mesterfokozatot szerzett, jelenleg ugyanitt doktorandusz.

Emellett a Társadalomelméleti Kollégium rendszeres óraadója, és a *Café Bábel* című interdiszciplináris folyóirat szerkesztője. 2008 óta a Háttér Társaság a Melegekért tagja, ahol lobbizási és kutatási feladatokat is ellát. Elérhetőség: tdombos@hatter.hu.

Lányi Katalin pszichológus, angol szakfordító, tanár, a pszichológiai tudományok doktora, továbbá gender tanulmányok mesterfokozatával is rendelkezik. A Debreceni Egyetemen és a Közép-Európai Egyetemen folytatott tanulmányokat. Jelenleg tudományos munkatárs a Budapest Gazdasági Főiskola Kutató Központjában. Kutatási területei közé tartozik a testi kontaktus, értékkutatás, az előítéletesség, nemi szerepek, az egészség-magatartás és a környezetvédelem. Elérhetőség: katalin_lanyi@yahoo.com.

Mészáros György az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának adjunktusa. Neveléshez, nevelésszociológiához kapcsolódó tárgyakat oktat a tanárképzésben és a pedagógia szakon 2004 óta. Továbbképzéseket és tréningeket is tart a kisebbségek, az emberi jogok és az interkulturalitás témáihoz kapcsolódóan. Kutatási területei: az iskola kulturális világa, az adaptív-elfogadó iskola, ifjúsági szubkultúrák, társadalmi egyenlőtlenségek, emberi jogok és iskola, LMBT fiatalok és tanárok az iskolában. Melegaktivistaként is tevékenykedik: tagja a Szimpozion Egyesületnek, valamint egyik koordinátora és képzési felelőse a Melegség és megismerés iskolai programnak. Elérhetőség: meszaros.gyorgy@ppk.elte.hu.

Mocsonaki László általános iskolai matematika és pedagógia szakos tanár, szociálpolitikus; a Háttér Társaság a Melegekért egyesület alapító tagja és a megalakulástól kezdve folyamatosan egyik ügyvivője, az egyesület Jogi Programjának a vezetője. Jelentős tapasztalattal rendelkezik gyermekvédelmi szakemberek és gyermekjóléti rendszerben dolgozó szociális munkások továbbképzésében. Az LMBT közösségben kifejtett érdekvédelmi és szociális tevékenységért 2006-ban Szociális Munkáért Díjban részesült. Elérhetőség: mocso55@gmail.com.

Murai András (1966) docens a Nyugat-Magyarországi Egyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékén és a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola Médiaművészeti Intézetében. Kommunikációelméletet, kultúraelméletet és filmtörténetet tanít. Érdeklődési területe a film és emlékezet kapcsolata, és a személyes emlékezés kommunikációs aspektusai. Elérhetőség: mandras@btk.nyme.hu.

P. Tóth Tamás az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatója. Fő kutatási területei: az AIDS-prevenció, (homo)szexualitás, antidiszkrimináció és esélyegyenlőség, társadalmi nemek és kisebbségek, családszociológia. 2007 óta az International Social Network Study HIV/AIDS prevenciós kutatás magyarországi koordinátora. Jelenleg résztvevő kutatója több LMBT témájú kutatásnak. PhD-értekezését HIV-pozitív én-elbeszélések narratív elemzéséből készíti az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézete Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Programjának keretében. Elérhetőség: ptoth@socio.mta.hu.

Pap András László az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék docense, az MTA Jogtudományi Intézete tudományos főmunkatársa, az alkotmányjogi osztály vezetője, a Közép-Európai Egyetem Nationalism Studies Program oktatója. A *Föld-Rész Nemzetközi és Európai Jogi Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke, a L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelenő Föld-Rész Könyveknek pedig sorozatszerkesztője, emellett 2002-től a *Belügyi* (illetve 2006–2010 között *Rendészeti*) *Szemle* szerkesztője. Korábbi kutatási területei: az identitás- és a kisebbségpolitika mellett újabban a digitális korszak sajátosságai, az adatbányászat és a profilalkotás kérdései foglalkoztatják. Elérhetőség: papa@ceu.hu.

Polgári Eszter, emberi jogász, a Közép-Európai Egyetem munkatársa. Fő kutatási területe az Emberi Jogok Európai Bíróságának a gyakorlata, különös tekintettel az európai konszenzus vizsgálatára és a meleg és transzszexuális jogok érvényesülésére. 2006 óta a *Fundamentum* szerkesztője és több emberi jogi kutatási projekt magyar tagja. Elérhetőség: polgarie@ceu.hu.

Rédai Dorottya jelenleg doktori tanulmányokat folytat a Közép-Európai Egyetem Társadalmi Nemek Tanulmánya Tanszékén. Kutatási területe a közoktatás, ezen belül a társadalmi nemek, a szexualitás, a társadalmi osztály és az etnicitás összefüggései. Kutatómunkája mellett aktívan részt vesz a nők és az LMBT emberek társadalmi egyenlőségéért és elfogadásáért folytatott civil tevékenységekben. Elérhetőség: redai_dorottya@ceu-budapest.edu.

Takács István Károly 2008-ban végzett a Szegedi Tudományegyetemen biológiatanárként. Ezután tanársegédi kinevezést kapott az SZTE Biológiai Szakmódszertani Csoportján, ahol módszertant, egészségpedagógiát és bioetikát tanított. Jelenleg is az egyetemen dolgozik ügyvivő szakértőként. Közben folytatja PhD-tanulmányait az ELTE Szociológia Doktori Iskolájában, ahol a homofóbia iskolai megjelenését vizsgálja. Elérhetőség: takacs.istvan.karoly@gmail.com.

Takács Judit szociológus, 1999 óta az MTA Szociológiai Kutatóintézet kutatója, jelenleg tudományos igazgatóhelyettese. Egyetemi tanulmányait az ELTE BTK magyar–történelem, majd kulturális antropológia szakán, valamint az Amszterdami Egyetemen (M.A. in Social Sciences) végezte. Tudományos fokozatot (PhD) 2002-ben szerzett a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen (ma: Budapesti Corvinus Egyetem). 2011-től a szociológiai tudományok habilitált doktora (ELTE TáTK). Kutatási területei: családi kapcsolatok és társadalmi nemi viszonyok, az LMBT emberek társadalmi befogadása, HIV/AIDS prevenció, antidiszkriminációs és egyenlőbánásmód-politikák. Publikációinak listája megtalálható: http://www.policy.hu/takacs/publications.php. Elérhetőség: takacs@policy.hu.

Tóth Eszter Zsófia (1975) történész, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, az ELTE Társadalomtörténeti Doktori Iskola és a ZSKF oktatója. Fő kutatási területe az 1945 utáni társadalomtörténet, oral history, gender. Számos tanulmány és recenzió szerzője, a *Kádár leányai* a második önálló kötete. Elérhetőség: fermina36@gmail.com.

Turai Katalin Ráhel (1984) a CEU Comparative Gender Studies PhD-programjának első éves hallgatója, 2010-ben ugyanitt szerzett Gender Studies MA fokozatot. Az ELTE-n egyetemi diplomát szerzett szociológia (2008) és esztétika (2011) szakokon. A Magyar Szociológiai Társaság titkárhelyettese, a *Szociológiai Szemle* szerkesztőségi titkára. Elérhetőség: turai_katalin@ceu-budapest.edu.

Uitz Renáta egyetemi docens, a Közép-Európai Egyetem Jogi Tanszékének oktatója. Kutatásaiban gyakran foglalkozik az államszervezeti és alkotmányos alapjogi (emberi jogi) kérdések összefüggéseivel. Az alkotmányos alapjogok közül elsősorban az egyéni autonómia védelméhez kapcsolódó testi és nemi identitás, valamint a lelkiismereti és vallásszabadság problémái foglalkoztatják. Elérhetőség: uitzren@ceu.hu.

ELŐSZÓ

A homofóbia megnyilvánulásai a magyar társadalomban

A homoszexualitás 1973-ban ugyan lekerült az amerikai pszichiáterek hivatalos betegséglistájáról,[1] ám George Weinbergnek a „Társadalom és az egészséges homoszexuális" című könyve publikálásával (1972) kezdett csak pszichiáteri szakmai körökben megjelenni, majd terjedni is az a megközelítés, hogy inkább a homofóbia tekintendő betegségnek és nem a homoszexualitás. Fontos mozzanat, hogy a homoszexuálisok iránt érzett irracionális félelemmel kapcsolatos sajátos szorongásfajtára utaló homofóbia szó használatát már az 1970-es években komolyan kritizálni kezdték amiatt, hogy főként egyéni jellegzetességeket hangsúlyoz, és kevéssé irányítja a figyelmet azokra a társadalmi és kulturális körülményekre, melyekbe a homoszexualitás iránti ellenérzések beágyazódhatnak.

E kötetben, ahol a homofóbiát társadalmi beágyazottságának figyelembevételével Nancy Fraser nyomán (1997) a homoszexualitás kulturális leértékeléseként értelmezzük, maga a homofóbia kifejezés használata is sokkal inkább a heteroszexista, heteronormatív elnyomással kapcsolatos tudatosságnövelés eszközének tekintendő, mint egy speciális, egyéni szintű fóbiafajtára utaló elnevezésnek, ami csupán annyiban különbözne a többi fóbiától, hogy az egyéni iszony előidézői itt a homoszexuálisok lennének és nem, mondjuk, a pókok…

A heteroszexizmus és a heteronormativitás szinonimák abban az értelemben, hogy mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal (Fraser 1997), valamint egyaránt azon *kulturális imperializmus* megnyilvánulásai, melynek keretében a domináns heteroszexuális többségi csoport egyetemes emberiként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnnek föl, melytől eltérni csak a deviancia és a kisebbrendűség irányába lehet (Young 1990). A *heteronorma* ugyanakkor értelmezhető a szexuális stigmát – azaz: a nem-heteroszexuális viselkedés-, identitás-, kapcsolat- vagy közösségformák elutasítására vonatkozó társadalmi tudást – átörökítő kulturális ideológiaként is (Herek 2004). A heteronormatív társadalmi működés tünete a meleg, leszbikus vagy annak vélt emberek ellen irányuló

[1] Lásd az APA (American Psychiatric Association) 1973. december 15-i döntését arról, hogy a homoszexualitás kikerül a DSM-II-ből (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders). Elérhető: http://www.psychiatryonline.com/DSMPDF/DSM-II_Homosexuality_Revision.pdf [Letöltve: 2011-09-18].

rendszerszerű erőszak. A közelmúlt tapasztalatai megmutatták, hogy a melegek és leszbikusok elleni – nem csak a melegfelvonulásokon tapasztalható, de a többség által főként onnan ismert – erőszakos támadások Magyarországon és más kelet-európai országokban az adott társadalmakban működő társadalmi, politikai rendszerek „normális", szerves részeként elgondolhatók, tolerálhatók, ösztönözhetők és elkövethetők. A heteroszexista elnyomás eredményeként a leszbikus nőktől és a meleg férfiaktól tehát gyakran olyan mindennapi gyakorlatok során – mondhatni feltűnés nélkül – tagadják meg a teljes körű társadalmi részvétel lehetőségét, melyek a többség számára magától értetődő, megkérdőjelezetlen társadalmi normákból és intézményes szabályokból adódnak.

Könyvünkben kevés szó esik kifejezetten a transzfóbiáról, azaz a transzneműség kulturális leértékeléséről, ami az e témakörrel kapcsolatos kutatások hiánya mellett a transz(nemű/szexuális)emberek társadalmi láthatatlanságának tényét is illusztrálja. Pedig a transzviszonyok nagyon is tünetszerűek lehetnek a leszbikus- és melegügyek tekintetében. Gondoljunk csak a melegpolitikai emancipációnak az utóbbi évtizedekben főként Észak-Amerikára és Európa nyugati részére jellemző, egyik legnagyobb dilemmájára, hogy érdemes-e egy normalizáló politika keretein belülről megálmodni az egyenlő jogokat! E normalizáló politikának egyik alappillére a konvencionális nemi szerepeknek való megfelelés; azaz úgy is fogalmazhatunk akár, hogy mindazok bebocsáttatást nyerhetnek az egyenlő bánásmód birodalmába, akik számára vállalható egy „internalizált dzsenderfóbiával" (*internalized genderphobia* – Wilchins 2004) vagyis a nemihatár-átlépések kérdéskörének stratégiai elkerülésével jellemzett paktum (is). Ebben az összefüggésben tehát nehéz lenne és nem is célszerű szétválasztani a homofóbiát és a transzfóbiát összefűző intim szálakat…

Könyvünk az első magyar nyelvű kötet, melynek központi témája a homofóbia. Szerzőink, akik között találunk többek között antropológust, biológiatanárt, filmtörténészt, jogászt, levéltárost, neveléstudományi szakembert, nőtörténészt, pszichológust, szociálpolitikust és szociológust, többféle diszciplína felől közelítve tárják föl a Magyarországon is tapasztalható homofóbia különféle aspektusait. Emellett többségük a homofóbia magyarországi megnyilvánulásaival kapcsolatban személyes tapasztalattal is bír.

A kötet társadalomtudományi felmérések eredményeinek áttekintésével nyit: az első fejezet friss nemzetközi és magyar reprezentatív nagymintás felmérések eredményeit mutatja be. A második fejezetben Dombos Tamás és szerzőtársai a Háttér Társaság a Melegekért és az MTA Szociológiai Kutatóintézet által az ILGA-Europe[2] támogatásával közösen végzett „Az LMBT emberek

[2] Az ILGA-Europe az ILGA (International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) európai régiója (http://www.ilga-europe.org/).

társadalmi kirekesztése – 2010" kutatás első eredményeit teszi közzé, melynek keretében több mint 2000, önmagát leszbikus, meleg, biszexuális, illetve transznemű emberként azonosító magyarországi válaszadó tapasztalatait dolgozták föl. Harmadik fejezetként Turai Katalin Ráhelnek a biszexualitásra és a bifóbiára fókuszáló tanulmánya következik, ahol kimondatlanul is megjelenik az instrumentális homofóbia fogalma, azaz egy olyan stratégiai eszközé, amelynek segítségével az egyén elkülönítheti magát a homoszexuálisoktól. A negyedik fejezetben Tóth Eszter Zsófia és Murai András a leszbikus szerelem rendszerváltás előtti és utáni kulturális – elsősorban filmes – reprezentációit tekinti át. Az ötödik és a hatodik fejezetben a leszbikus és a meleg párok gyermekvállalásának Magyarországon is egyre aktuálisabbá váló kérdéseivel foglalkozó tanulmányok szerepelnek Borgos Anna és Béres-Deák Rita tollából. Ezután három, emberi jogi kérdéseket feszegető fejezet következik: Uitz Renáta a homofóbiának a büntetőjogi tilalom körében nem szereplő formáival foglalkozik, Polgári Eszter a homofób gyűlöletbeszéd kérdéskörét elemzi, míg a Balogh Lídia – Pap András László szerzőpáros a homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények elleni magyarországi fellépés lehetőségeit firtatja.

A kötet utolsó négy fejezetének színterei az oktatási intézmények. A tizedik fejezetben Rédai Dorottya egy budapesti középiskolában végzett etnográfiai jellegű kutatásából azokat az eredményeket elemzi, melyek alapján kirajzolódnak a tanulók által a melegség kialakulásához kapcsolt értelmezési keretek. Takács István Károly a tizenegyedik fejezetben szegedi középiskolákban készített felmérések eredményei alapján mutat rá a homofóbia nyomaira a diákok nézeteiben, valamint az általuk használt tankönyvekben. Lányi Katalin a tizenkettedik fejezetben főiskolások körében végzett értékorientációs felmérései eredményeit közli, valamint beszámol a Melegség és megismerés című előítéletesség-csökkentő program hatásairól is. A zárófejezetben Mészáros György arra az igen lényeges kérdésre kíván választ találni, hogy milyen szerepük lehet a tanároknak a homofóbia elleni iskolai küzdelemben.

Könyvünk célja a gondolatébresztés és a közös gondolkodás arról, hogyan lehet(ne) minél hatékonyabban visszaszorítani a homofób társadalmi kirekesztés különféle formáit a mai Magyarországon. Bízni szeretnénk abban is, hogy a társadalmi befogadás gondolatait tettek fogják követni.

Budapest, 2011. szeptember

Takács Judit

HIVATKOZÁSOK

Fraser, N. (1997). *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York & London: Routledge.

Herek, G. M. (2004). Beyond "Homophobia": Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy.* 1(2). 6–24. p.

Weinberg, G. (1972). *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin's Press.

Wilchins, R. (2004). *Queer Theory, Gender Theory.* Los Angeles: Alyson Books.

Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.[3]

[3] Iris Marion Young e könyvének „Az elnyomás öt arca" című fejezete magyarul is olvasható a Csillag Márton és munkatársai által szerkesztett *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban* című konferencia-kiadványban, mely szabadon hozzáférhető a Társadalomelméleti Kollégium honlapján: http://tek.bke.hu/perspektivak/persp_kiadv.pdf

TAKÁCS JUDIT

Homofóbia Magyarországon és Európában

E fejezet elsősorban kvantitatív társadalomtudományi vizsgálatok eredményei alapján kíván rövid áttekintést adni arról, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát Magyarországon és Európában. Ebben az összefüggésben a homofóbia a meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elutasítását, illetve a homoszexualitás elítélését vagy „megoldandó problémaként" való kezelését jelenti.

1. A HOMOSZEXUALITÁS TÁRSADALMI KATEGORIZÁCIÓJA ÉS ELFOGADOTTSÁGA MAGYARORSZÁGON

Az 1982 és 2010 között Magyarországon végzett kvantitatív felmérések áttekintése (Dombos 2011) alapján elmondható, hogy a homoszexualitással kapcsolatos magyar társadalmi attitűdök az elmúlt 30 évben a bűn, a betegség, a deviancia, a magánügy és az emberi jog kategóriái köré rendeződő öt fő – egymás mellett létező, illetve egymással néhol össze is érő – megközelítéstípust tükröztek. A *morális alapú megközelítés* szerint a homoszexualitás a társadalmi és a vallási törvények elleni bűn, melynek megvalósítása egyéni választás kérdése, ezért erkölcsi szempontból büntetendő, de legalábbis elítélendő. A *betegségmodell* szerint a homoszexualitás olyan beteges állapot, melynek kialakulásáról az érintettek nem tehetnek, akik büntetés helyett ezért inkább orvosi segítségre szorulnak. A *devianciamodell* a társadalmi normáktól és szabályoktól eltérő viselkedésformaként láttatja a homoszexualitást, de e megközelítésmódra inkább jellemző egyfajta társadalmi távolságtartás, mint az erkölcsi alapú megbélyegzés. A *magánügymodell* jellemző módon nem firtatja a homoszexualitás okait; kiindulópontja, hogy az államnak és a társadalomnak nincs joga beleavatkozni a mások sérelme nélkül zajló cselekményekbe, ezért a homoszexuálisok is azt tehetnek a magánéletük részeként, amit akarnak – legalábbis addig, míg nem vonják magukra, például egyenlőbánásmód-igényeikkel és felvonulásaikkal, a közfigyelmet… Az *emberi jogi megközelítés* – melynek kiindulópontja az, hogy a személyiségnek ugyanolyan alapvető fontosságú alkotóeleme a szexuális orientáció, mint többek között a nemi és az etnikai vagy vallási hovatartozás – a homoszexuálisok társadalmi megkülönböztetéstől mentes élethez való jogát hangsúlyozza.

E társadalmiattitűd-modellek a magyar jogalkotás és jogalkalmazás múltjából és jelenéből is visszaköszönnek (Takács 2007), ahol a 19. század végéig a „természet elleni fajtalanságként" vagy szodómiaként megnevezett cselekmények az isteni, a természeti és a társadalmi törvények elleni bűnként értelmeződtek.[1] A 19. század végén, illetve a 20. század elején, a pszichológiai és pszichiátriai tudományok kikristályosodásával Magyarországon is egyre nagyobb teret nyert a homoszexualitás betegségmodellje – bár kétségtelen, hogy a medikalizáció a jogi gyakorlatban akár apologetikus érveket is szolgáltathatott az érintettek jogi védelméhez.[2] Magyarországon a homoszexualitás magánügyként való elgondolására jogilag tulajdonképpen csak a homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának 1961-es eltörlése után nyílhatott mód. E törvény a magánélet kereteinek komolyan vételére irányította a figyelmet azáltal is, hogy kiemelt büntetést helyezett kilátásba a „másokat megbotránkoztató módon" való elkövetés esetére.[3] Az 1961 és 2002 közötti időszakban – azaz a homoszexualitás dekriminalizációja és a heteroszexuális, illetve homoszexuális kapcsolatokban alkalmazandó beleegyezési korhatárok egységesítése közötti években – a homoszexualitás a társadalomra bizonyos mértékig veszélyes normasértésként jelenült meg. Az azonos neműek kapcsolata mint szabadon választható és jogi megkülönböztetések nélkül élhető életforma sokáig egyáltalán nem szerepelt a magyar jogrendszer által kínált lehetőségek között. Magyarországon 2007-ben született meg a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye. Ezt a jogintézményt csak azonos nemű élettársak vehetik igénybe – 2009. július 1-jétől kezdve. Ma sem teljes azonban a jogimegkülönböztetés-mentesség: azonos nemű párok nem köthetnek házasságot, ezáltal a közös örökbefogadás lehetősége sem adott számukra, illetve például a leszbikus nők ki vannak zárva a mesterséges megtermékenyítés lehetőségéből.

Egy 2010-ben végzett magyarországi kutatás[4] során lehetőség nyílt arra,

[1] Magyarországon valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben hiába keresnénk a homoszexualitást, ez az – 1868–69-ben Kertbeny Károly által megalkotott – kifejezés sehol nem szerepel.

[2] Ugyanekkor Európában már megjelentek a magánügy-megközelítés hívei is. Lásd például Kertbeny Károly 1868-as érveit: *„semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellen feleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántszándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkoznia abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel"* (Kertbenyt idézi Takács 2004:90).

[3] Magyarország. *1961. évi V. törvény.*

[4] Az itt bemutatott eredmények *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke; fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek* című kutatásra épülnek. E kutatást az Egyenlő Bánásmód Hatóság megbízásából 2010 óta az MTA Szociológiai Kutatóintézete végzi a *TÁMOP 5.5.5/08/1 A diszkrimináció elleni küzdelem – a társadalmi szemléletformálás és hatósági munka erősítése* című projekt keretein belül az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

hogy egy ezerfős országosan reprezentatív lakossági minta valamint egy kétszáz fős LMBT közösségi minta keretében rákérdezzünk a homoszexualitás megítélésére (EBH 2010). Az országos minta eredményei szerint a válaszadók leginkább azzal értettek egyet,[5] hogy a *homoszexualitás az egyén magánügye* (medián: 5). Ezt követte *a homoszexualitás társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedésként* való meghatározása (medián: 4), majd pedig – egymással szinte teljesen megegyező egyetértési arányokkal – a homoszexualitás *betegségdefiníciója* és *az azonos nemű partner választása alapvető jogként* való megközelítése (medián: 4 – mindkét esetben). A legalacsonyabb szintű egyetértés a *bűn*definíciókat övezte (medián: 2).

Az LMBT közösségi mintán belül a legnagyobb egyetértéssel az *azonos nemű partner választása alapvető jog* megközelítést fogadták (medián: 5), ezt követte a *homoszexualitás magánügyként* való meghatározása (medián: 5). Közepes mértékben elfogadottnak, illetve elutasítottnak tűnt a *homoszexualitást a társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedésként* meghatározó nézet (medián: 3), míg a homoszexualitás *betegség,* valamint *isten* és *társadalom elleni bűn* definícióit (medián: 1 – mindhárom esetben) kifejezett egyet nem értés övezte.

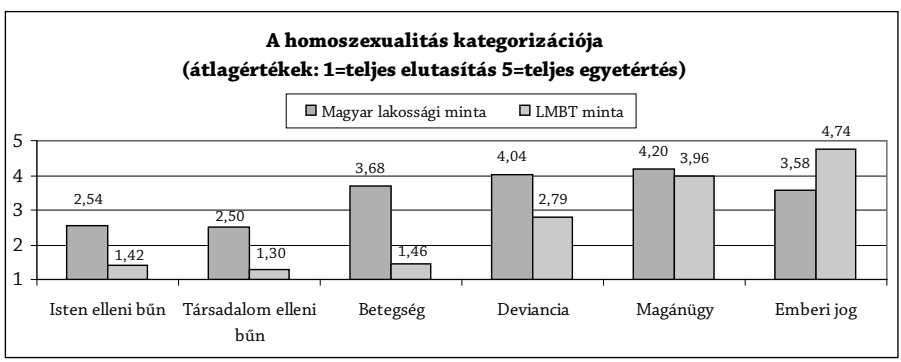

1. ábra. A homoszexualitás kategorizációja magyar válaszadók körében (2010)

Az országos és az LMBT közösségi minta eredményeinek eltérései (1. ábra) rávilágíthatnak az érintettek és a külvilág definíciós készleteinek különbségeire. Különösen szembetűnő az emberi jogi megközelítés hangsúlyozása az LMBT válaszadók körében, valamint a – WHO és más szakmai szervezetek évtizedes ellenérvei dacára is kitartó – betegségdefiníció makacs jelenléte az országos mintában.

E felmérés keretében további két változó szolgált még az LMBT emberek

[5] Az egyetértést egy ötfokú skálán mértük, ahol az 1 teljes egyet nem értést, az 5 pedig teljes egyetértést jelentett.

társadalmi elfogadottságának mérésére: a *„Hagyni kell, hogy a melegek és leszbikusok szabadon éljék az életüket úgy, ahogy akarják"* kijelentéssel az LMBT almintán belül töretlen egyetértés mutatkozott (medián: 5 – ötfokú egyetértési skálán). Az országos minta e kérdésre adott válaszai jóval mérsékeltebb egyetértést, ám közel sem teljes elutasítást tükröztek (medián: 3). Ugyanennek a kérdésnek a megítélése egy kétszáz fős roma és egy szintén kétszáz fős fogyatékos közösségi mintán belül (medián: 4 – mindkét esetben) az országos mintánál nagyobb elfogadást tükrözött. A négy minta eredményei a 2. ábrán láthatóak.

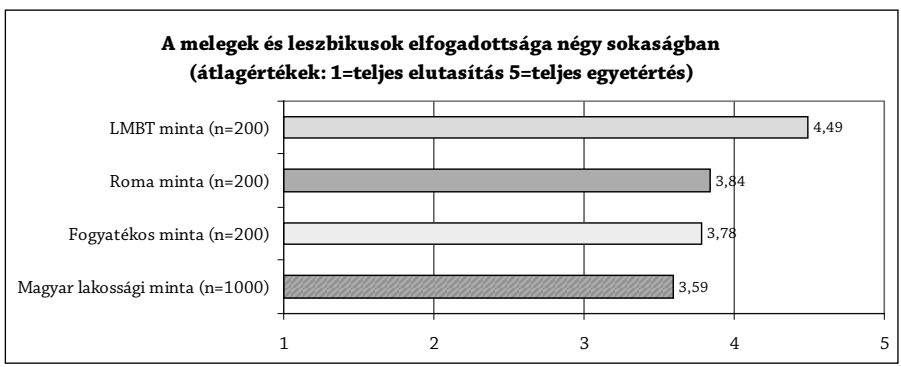

2. ábra. A melegek és leszbikusok elfogadottsága négy sokaságban

Az azonos nemű párok közös örökbefogadási lehetőségét az LMBT válaszadók szintén nagyfokú egyetértéssel fogadták (át1ag: 1,3; medián: 1 – ahol 1=igen, 2=nem). Az országos minta válaszai azonban e kérdés tekintetében már egyértelmű elutasítást jeleztek (átlag: 1,7; medián: 2).

A homoszexualitás kategorizációjával kapcsolatban fölkínált hat definíciós lehetőség közül néhány között erős összefüggés mutatkozott az országos mintában: Spearman-féle korrelációs számítással kimutathatóvá vált, hogy *A homoszexualitás társadalom elleni bűn* és *A homoszexualitás isten elleni bűn* állításokkal való egyetértés járt együtt a legszorosabban, míg negatív volt a kapcsolat a bűndefiníciók és *A homoszexualitás az egyén magánügye,* valamint *Az azonos nemű partner választása alapvető emberi jog* állítások között. Emellett kimutathatóvá vált, hogy a homoszexualitást betegségként értelmezők egyetértettek azzal is, hogy a homoszexualitás isten, illetve társadalom elleni bűn, valamint azzal is, hogy *A homoszexualitás a társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés*.

Az országos minta 21 százaléka egyértelműen homofóbnak, azaz erősen elutasítónak mutatkozott a homoszexualitás kérdésével kapcsolatban: ők voltak azok a válaszadók, akik teljes mértékben egyetértettek annak a két kije-

lentésnek az egyikével, miszerint a homoszexualitás isten vagy a társadalom elleni bűn lenne. Ugyanakkor a válaszadók 35,5%-a nagyfokú elfogadását fejezte ki azáltal, hogy teljes mértékben egyetértett azzal, hogy *Az azonos nemű partner választása alapvető jog.* E felmérés keretében nem találtunk lényeges összefüggést a homoszexualitáshoz való viszony és a válaszadók neme között. Ezzel szemben az országos minta válaszadóinak lakóhelye, iskolai végzettsége, valamint életkora szignifikánsan befolyásolta a vélekedéseket. Az érettségivel rendelkezők, a 25 évesnél fiatalabbak és a megyeszékhelyen élők mutatkoztak a leginkább elfogadóknak, de településtípus szerint a budapestiek, és iskolai végzettség szerint az egyetemi végzettségűek is inkább a toleráns válaszadók közé tartoztak. A legkevésbé toleránsak közé kerültek az alacsonyabb (8 általános, szakmunkásképző) iskolai végzettségűek, a községekben és a kisebb vidéki városokban lakók, valamint az idősebb korosztályhoz tartozók (különösen a 60 év fölöttiek).

2010 folyamán az ELTE Társadalomtudományi Karán (TáTK) is végeztek egy olyan reprezentatív kutatást, melynek tárgya többek között a társadalmi távolság mérése volt a különböző társadalmi kisebbségek tekintetében. A 2011. május 10-én közzétett kutatási eredmények szerint *„a magyarok leginkább a melegeket utasítják el”*:[6] kétharmaduk nem fogadná el, hogy a hozzátartozója vagy közeli barátja meleg legyen, és a megkérdezettek közel fele azt is nehezményezné, ha a szomszédjába homoszexuális költözne. A kutatási közlemény utal a romák elutasítottságának magas szintjére is,[7] de az nem derül ki, hogy milyen más kisebbségi csoportok vonatkozásában tettek még föl a többség és a kisebbség társadalmi távolságának – azaz az adott kisebbségi csoport többség általi „befogadottságának” – mérésére szolgáló kérdéseket. Ez utóbbi mozzanat azért érdemel figyelmet, mert más-más összetételű társadalmi csoport-csoportok közötti szereplés más-más eredményekhez vezethet. (Amikor például a vizsgálandók csoportjainak a vizsgálat előtt is jól érzékelhető közös vonása az általuk elszenvedett társadalmi stigmatizáció, az amúgy is „árnyékos kategóriák” egymás mellé kerülve még inkább beárnyékolhatják egymást.)[8]

Az ELTE TáTK által a homoszexuálisok nagyfokú társadalmi elutasítottságáról közzétett eredmények értelmezését árnyalhatja, ha áttekintjük azokat a Paksi Borbála (2009:113) által közölt kutatási eredményeket, melyek a 2001

[6] *Kitől tartunk jobban: a romáktól vagy az adóhatóságtól?* Az ELTE Társadalomtudományi Karának közleménye. Elérhető: http://tatk.elte.hu/. Letöltések – ELTE_TaTK_kutatasi_jelentes – 2011.05.11. [Letöltve: 2011-06-28].

[7] A közlemény szerint a *„megkérdezettek 58 százaléka nem szeretne roma közeli hozzátartozót, és minden második magyar elutasítja annak a lehetőségét is, hogy közeli barátja roma legyen. Szomszédként 10 magyarból 4 nem fogadna el romát.”* Forrás: lásd a 6. lábjegyzetet.

[8] Itt említhetők még a homoszexuális kifejezés használatával kapcsolatban fölmerülő kételyek, melyekről bővebben a későbbiekben esik szó – lásd a 14. lábjegyzetet.

és 2007 közötti időszakban a 18–53 éves felnőtt magyar népességben a homoszexuális szomszédsági viszonyt elutasítók[9] arányának – a 60%-ot meghaladó 2001-es szinthez képest – 10%-os visszaesésére hívják föl a figyelmet. E kutatás keretében – ahol láthatólag főként „árnyékos kategóriákkal" dolgoztak – a szomszédsági viszonyok tekintetében a válaszadók leginkább a kábítószereseket utasították el, őket követték az iszákosok, a homoszexuálisok, a cigányok, az AIDS-betegek és a börtönviseltek csoportjai.

2. A MELEG FÉRFIAK ÉS A LESZBIKUS NŐK TÁRSADALMI ELFOGADOTTSÁGA EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A homoszexualitás társadalmi megítélését vizsgáló nemzetközi szakirodalomban több nagymintás kvantitatív vizsgálat eredményének bemutatása szerepelt már (például Inglehart 1997; Štulhofer–Rimac 2009; Gerhards 2010), mely tanulmányokban a modernizáció, a posztmodernizáció és a kulturális örökség elméletek átfogó kereteit alkalmazva arra a következtetésre jutottak, hogy a modernebb, urbanizáltabb, posztmateriálisabb értékorientációjú, kevéssé vallásos országokban nagyobb eséllyel találunk magasabb szintű toleranciát a homoszexualitás társadalmi megnyilvánulási formái iránt, mint máshol.[10] E sorba illeszthető az a tanulmány is (Takács–Szalma 2011),[11] mely a szakirodalom európai szeletének bővítéséhez kívánt hozzájárulni az Európai Társadalomtudományi Elemzések (*European Social Survey* – ESS) adatállományának felhasználásával, különös tekintettel a *„Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy*

[9] Ők azok, akik elleneznék vagy inkább nem szeretnék, ha homoszexuális szomszédjuk lenne.

[10] E vizsgálatokból több is készülhetett volna, de esetenként nemzetközileg koordinált felmérések során is előfordulhat, hogy egyes országokban nem kérdezik meg vagy nem a megfelelő formában szerepeltetik a homoszexualitással kapcsolatos kérdéseket. Az első esetre példa, hogy a Generations and Gender Survey magyar változatából kimaradt a következő változó: *„Homosexual couples should have the same rights as heterosexual couples do (A homoszexuális pároknak ugyanazokat a jogokat kéne biztosítani, mint a heteroszexuális pároknak)"* – míg ez a kérdés szerepelt többek között a romániai és az oroszországi kérdőívekben is. A második esetre példaként említhető, hogy a European Values Survey (EVS) 2008-as angol nyelvű kérdőívébe bekerült a *„Homosexual couples should be able to adopt children (Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermeket fogadhassanak örökbe)"* kijelentéssel való egyetértést mérő új változó, ám a kérdőív magyar változatába – ellentétben például a cseh vagy a bolgár változattal – az eredetivel ellentétes értelmű állítás került: *„Homoszexuális pároknak **nem** szabadna gyermekeket örökbe fogadni."* Forrás: http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/participatingcountries/. Q47.C kérdés 294. p. [Letöltve: 2010-11-26].

[11] Ezúton is köszönöm Szalma Ivett nagyszerű segítségét az empirikus adatok kvantitatív földolgozásában.

akarják" kijelentéssel való egyetértés mértékét mérő változóra.[12] E változó használatának előnyei között említhető a világos megfogalmazás és az érthetőség – bár kétségkívül nem állnak rendelkezésre olyan empirikus adatok, melyek alapján következtetni lehetne az adott kijelentéshez kapcsolódó értelmezési tartomány pontos tartalmaira. Az azonban megalapozott feltételezésnek tűnik, hogy az említett ESS változóban szereplő állítás tartalma jobban értelmezhető, mint például a *World Values Survey (WVS)*, illetve az *Európai Értékrend-vizsgálat*nak (*European Values Study – EVS*) a „homoszexualitás megengedhetőségére" vonatkozó kérdése,[13] mely esetben nehéz eldönteni, hogy a homoszexualitás fogalma milyen elméleti megfontolásokhoz, illetve viselkedés- és/vagy identitásformákhoz kapcsolódik.[14]

A melegek és a leszbikusok iránti tolerancia és az alapvető demográfiai változók közötti összefüggéseket vizsgáló korábbi kutatások (például Herek 1984; Agnew et al. 1993; Smith 1994; Dunn 2010) eredményeivel összhangban a 2008–2009 folyamán 26 országban[15] fölvett ESS adatok vizsgálata is többféle összefüggést mutatott az egyéni szintű változók között. A vizsgált európai

[12] Ez egy ESS alapváltozó, a kétévente lekérdezendő ESS kérdőívek állandó része, mely 2002 óta minden egyes ESS adatgyűjtési hullámban szerepelt. Lásd: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=49&Itemid=80 [Letöltve: 2010-11-26].

[13] A homoszexualitás megengedhetőségére vonatkozó kérdés eredeti angol nyelvű verziója ez volt: *„Please tell me for each of the following actions whether you think it can always be justified, never be justified, or something in between: homosexuality"*. Ugyanez a kérdés a kérdőív magyar változatában így szerepelt: *„Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Homoszexualitás"*. Elérhető: http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/participatingcountries/. 466. p. [Letöltve: 2010-11-26].

[14] Fontos hangsúlyozni, hogy a homoszexualitás kifejezés felbukkanása többféle zavart is kelthet a zárt kérdéseket és előre megadott válaszlehetőségeket alkalmazó felmérésekben, ahol nincs mód a kérdező és a válaszadó értelmezési kereteinek tisztázására. A homoszexualitás szó használata ugyanis egyszerre utalhat homoszexuális viselkedés- és identitásformák különféle változataira, míg ezeknek nincs feltétlenül kapcsolatuk egymással: gondoljunk csak arra, hogy vannak olyan homoszexuálisan aktív emberek, akik nem gondolnak magukra melegként (Weeks 1987); ugyanakkor léteznek meleg vagy leszbikus identitású, ám (homo)szexuálisan inaktív emberek. Gondot okozhat az is, hogy a homoszexualitás szó hallatán többeknek főként vagy kizárólag férfiak juthatnak az eszébe (Herek 1984). Emellett meg kell jegyezni, hogy ugyan a homoszexuális kifejezés az 1860-as évek Európájában a politikai ellenállás jegyében született (lásd a 2. lábjegyzetet), a 19. század végétől kezdve a homoszexualitás betegségjellegét és a mások által homoszexuálisnak bélyegzett emberek betegességét hangsúlyozó erősen medikalizált fogalommá vált. Így a kifejezés mai használatának veszélyei közé tartozik, hogy az önmeghatározási szabadság tiszteletben tartásának a hiányára utalhat.

[15] A 26 ország: Belgium, Bulgária, Horvátország, Cseh Köztársaság, Ciprus, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Magyarország, Lettország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Ukrajna és az Egyesült Királyság.

országokban a nők jellemzően elfogadóbbnak tűntek a leszbikusokkal és a melegekkel szemben, mint a férfiak: a nők 63%-a (a magyar nők 47%-a), míg a férfiaknak a 60%-a (a magyar férfiaknak viszont csak a 41%-a) értett egyet a melegek és leszbikusok szabadságára vonatkozó állítással. Az egyet nem értők – viszonylag alacsony (a 26 európai országot együttesen vizsgálva a férfiak 23%-os és a nők 22%-os, valamint a magyar férfiak 32%-os és a magyar nők 31%-os) – aránya viszont nem különbözött jelentősen a két nem között (lásd a 3. és a 4. ábrát).[16] Életkori csoportok szerint a fiatalabbak nyitottabbnak mutatkoztak a melegek és a leszbikusok felé, mint az idősebbek. A vizsgált 26 európai országban például a 25 évnél fiatalabb és a 25–34 éves korosztályoknak egyaránt 69%-a, az 55–64 éves korcsoportba tartozó emberek 60%-a, míg a 65 fölöttieknek csak az 50%-a elfogadó a melegekkel és a leszbikusokkal szemben. Ugyanakkor Magyarországon a legfiatalabb korosztály nyitottsága is csak az európai legidősebbekre jellemző toleranciaarányt közelítette meg 51%-os egyetértéssel (lásd az 5. és a 6. ábrát). Iskolai végzettség tekintetében Európában az egyetemet végzettek voltak a legelfogadóbbak (71%-os egyetértéssel), Magyarországon pedig az érettségizettek (50%) – ugyanakkor a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkező európai válaszadóknak is több, mint a fele (51%-a) egyetértett az állítással (lásd a 7. és a 8. ábrát).

Településtípus szerint Magyarországon nem lehetett kimutatni szignifikáns összefüggéseket. A vizsgált 26 európai országban viszont a melegek és a leszbikusok iránt leginkább elfogadóak a nagyvárosok kertvárosaiban élők voltak (74%), míg a legkevésbé toleránsnak (59%) éppen a nagyvárosiak mutatkoztak (lásd a 9. ábrát). Ezek a – némileg talán meglepő – eredmények valószínűleg többféle módon magyarázhatóak. Azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a 20. században a meleg és leszbikus közösségek többnyire nagyvárosokban koncentrálódtak. Az 1970-es évek óta különösen a meleg szubkultúra láthatósága növekedett meg a nyugati nagyvárosokban (D'Emilio 1983; Castells 1997), ahol a közvetlen társadalmi kontroll nélküli, szabadabb és infrastrukturálisan fejlett városi környezet megfelelő teret adott a melegek és a leszbikusok közösségi és társadalmi életének a kibontakozásához. Kétségtelen tény, hogy hasonló okok – azaz a közvetlen társadalmi ellenőrzés relatív gyengesége és a közösségi kötelékek fenntartását szolgáló fejlett infrastruktúra – miatt a bevándorlók is a nagy nyugati városokban koncentrálódnak, és közülük sokan kulturális, illetve vallási okokból ellenségesek a melegekkel és a leszbikusokkal szemben. A felhasznált ESS adatok alapján azonban nincs mód megalapozottabb magyarázat megfogalmazására: ehhez részletesebb jövőbeli vizsgálatok szükségesek.

[16] A 3–22. sz. ábrák a mellékletben találhatók.

Az alapvető demográfiai változók mellett további egyéni szintű jellemzők vizsgálatára is sor került: vallásosság tekintetében például három dimenzióra fókuszált a vizsgálat. Az első dimenzió azt mérte, hogy a válaszadó mennyire tartotta magát vallásosnak felekezethez tartozástól függetlenül. Az eredmények szerint mind Magyarországon, mind Európában azok voltak elfogadóbbak a melegek és a leszbikusok iránt, akik kevésbé tartották vallásosnak magukat (lásd a 10. és a 11. ábrát). A vallásosság következő vizsgált dimenziója a felekezethez tartozás volt. A 26 vizsgált országban a protestánsok (72%) és a felekezethez nem tartozók (73%) értettek leginkább egyet, míg a moszlimok (43%) és a keleti ortodox egyház (42%) követői értettek a legkevésbé egyet azzal, hogy *hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják* (lásd a 12. ábrát). Magyarországon szintén a felekezethez nem tartozók mutatkoztak a legtoleránsabbnak (52%), ugyanakkor a magyar római katolikusok toleranciaszintje valamelyest meghaladta a protestáns felekezetekhez tartozókét (lásd a 13. ábrát). A harmadik vallásossági dimenzió az egyházi szertartások látogatásának gyakoriságát mérte. Mind az európai, mind a magyar eredmények szerint minél gyakrabban vesz részt valaki egyházi szertartásokon, annál elutasítóbb (lásd a 14. és a 15. ábrát).

Politikai beállítódásuk alapján[17] a magukat jobboldalinak vallók tűntek a leginkább homofóbnak,[18] míg a mérsékelt baloldaliak a leginkább elfogadónak – bár Magyarországon a baloldali és a politikailag semleges beállítódásúak nézetei között alig akadt különbség (lásd a 16. és a 17. ábrát). Idegenellenesség[19] tekintetében a vizsgált 26 európai országban az egyáltalán nem idegenellenes válaszadók 70%-a (Magyarországon 56%-a) értett egyet azzal, hogy *hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják,* míg ugyanez csak az idegenellenesnek tekinthető válaszadók 47%-áról (Magyarországon 39%-áról) mondható el (lásd a 18. és a 19. ábrát). A hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatban azt mutatták az európai eredmények, hogy a melegeket és a leszbikusokat elfogadó válaszadók döntő többsége (85%) nem értett egyet azzal az állítással, hogy *a nőknek késznek kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek*

[17] A politikai beállítódásra a következő kérdés vonatkozott: *„A politikában az emberek gyakran beszélnek »bal-« és »jobboldalról«. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a »0« a baloldalt, a »10« a jobboldalt jelenti?"*

[18] A jobboldali nézetekkel összekapcsolódó homofóbiára utaló eredményeket támasztják alá a Political Capital Intézet DEREX Indexre vonatkozó megállapításai, melyek 2003 és 2009 közötti ESS adatok vizsgálata alapján születtek (Krekó–Molnár 2010).

[19] Az idegenellenességet a következő változó mérte egy tízes skálán: *„Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? 0=Rosszabb lett, 10=Jobb lett".*

(lásd a 20. ábrát). Ugyanez az arány sokkal alacsonyabb (47%) lett azok között, akik elutasították a melegeket és a leszbikusokat. Magyarországon a tradicionális női szerepek elfogadása kevésbé osztotta meg a válaszadókat, de itt is érezhető volt a hatása (lásd a 21. ábrát).

A 26 európai ország együttes vizsgálata során a saját élettel való elégedettség és a homofóbia mértéke között is ki lehetett mutatni összefüggést (lásd a 22. ábrát): azok közül, akik elégedettek a saját életükkel 71% szintén egyetértett azzal, hogy *hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják*. A melegek és a leszbikusok elfogadása és a demokrácia működésével való elégedettség között is erős kapcsolat mutatkozott (Sig.=0,000): a vizsgált 26 európai országban a demokrácia működésével elégedett válaszadók 75%-a elfogadó volt a melegek és a leszbikusok irányában is, míg azok közül, akik nem voltak igazán elégedettek azzal, ahogy országukban a demokrácia működik, csak 53%-ot jellemzett ugyanez.

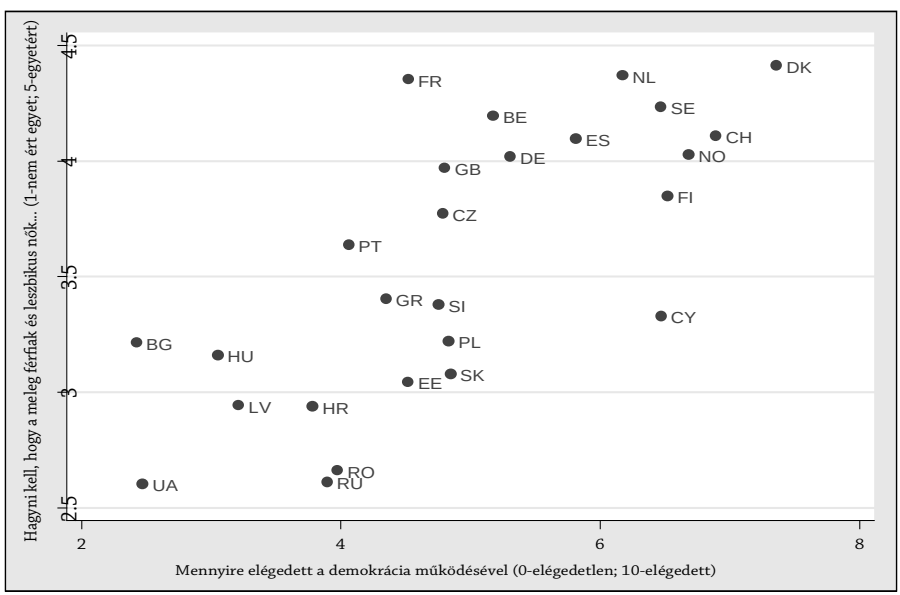

23. ábra. A melegek és leszbikusok társadalmi elfogadottsága a demokrácia működésével való elégedettség szerint 26 európai társadalomban

A melegek és a leszbikusok társadalmi elfogadottságát a demokrácia működésével való elégedettség szerint bemutató 23. ábrán jól látható, hogy az észak- és nyugat-európai országokban sokkal magasabb szintű a melegek és a leszbikusok társadalmi elfogadottsága, és a demokrácia működésével való elégedettség,

mint a volt szocialista országokban. A vizsgált társadalmi tér leginkább demokratikus és elfogadó sarkában Dánia, Hollandia, Svédország, Svájc, Norvégia, Finnország, Spanyolország, Belgium, Németország, Franciaország és az Egyesült Királyság található. Ezekben az országokban mindenhol létezik az azonos nemű párkapcsolatok bizonyos mértékű intézményesítettsége is: vagy az azonos neműek házassága vagy az azonos neműek regisztrált párkapcsolata, vagy mindkettő. A demokrácia működésével való elégedetlenséggel és a homofóbiával jellemezhető ellentétes irányú sarokban Ukrajnát, Oroszországot, Romániát, Horvátországot, Lettországot, Magyarországot és Bulgáriát találjuk. Ezeknek az országoknak közös jellemzője az államszocialista múlt, valamint az azonos neműek közötti párkapcsolatok intézményesítettségének hiánya.[20] E két országcsoport között az ábra középső részén három dél-európai és öt volt szocialista ország található: Észtország, Szlovákia, Lengyelország, Ciprus, Szlovénia, Görögország, Portugália és a Cseh Köztársaság – közülük két országban (Szlovéniában és a Cseh Köztársaságban) létezik az azonos neműek regisztrált párkapcsolata mint jogintézmény. (A 26 vizsgált ország homofóbia-átlagértékeit lásd a 24. ábrán.)

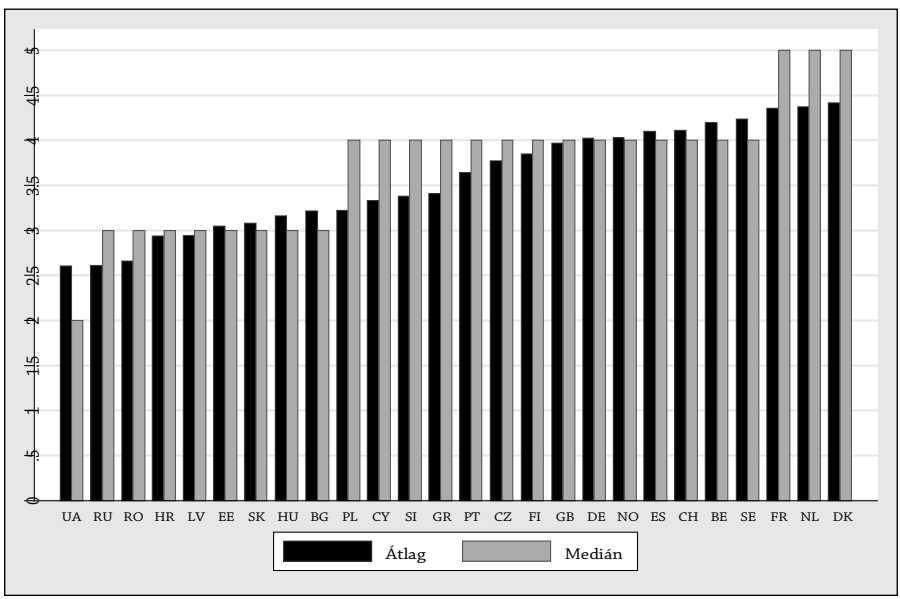

24. ábra. A meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságának átlagértékei a vizsgált 26 európai országban

[20] Magyarországon 2009 óta működik az azonos nemű partnerek bejegyzett élettársi kapcsolatának jogintézménye – az adatfelvétel folyamán azonban erre még nem volt lehetőség.

A homofóbia egyéni szintű meghatározottságának tanulmányozása mellett regressziós elemzés segítségével lehetőség nyílt a vizsgált társadalmak jellegzetességeihez kötődő, országos szintű homofóbiaindikátorok azonosítására is. Az eredmények szerint az alacsony HDI *(Human Development Index)*[21] mutató, illetve az ebben az értékben tükröződő alacsonyabb általános fejlettségi szint, az államszocialista múlt, a magas munkanélküliségi ráta, a hagyományos nemi szerepek széles körű elterjedtsége, a demokrácia működésével való elégedetlenség, valamint az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettségének és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás lehetőségének a hiánya nagy valószínűséggel járt együtt a melegek és a leszbikusok alacsonyabb szintű társadalmi elfogadottságával.

3. Következtetések

A homofóbia egyéni szintű meghatározottságának tanulmányozása során jól alkalmazható az attitűdök funkcionális elmélete (Herek 1984), mely szerint eltérő funkcióik alapján három fő típusa különböztethető meg a leszbikus nők és a meleg férfiak iránti egyéni attitűdöknek. A tapasztalati attitűdök alapját korábbi személyes tapasztalatok képezik, melyeket az egyén egyes melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatban korábban szerzett, s melyek aztán általánosíthatók a többi melegre és leszbikusra. A védekező attitűdök én-védelmi szerepet játszhatnak (Duckitts 1992) azáltal, hogy hozzájárulnak az egyénben bujkáló bizonytalanságok és félelmek leküzdéséhez, különös tekintettel a belső konfliktusok külsődlegessé tételére. Az értékválasztásokat tükröző, szocializációs gyökerű szimbolikus attitűdök pedig az énkép kialakításának folyamatával és a referenciacsoportok értékválasztásához való – gyakran nyilvánossá tett – idomulással összefüggésben válhatnak különösen fontossá.

Nem véletlen, hogy az e fejezetben áttekintett empirikus vizsgálatokban is elsősorban a leszbikus- és melegellenes attitűdöknek a szimbolikus funkciói kerültek előtérbe. Feltételezhető azonban, hogy a jövőben növekedni fog a tapasztalati attitűdökkel rendelkező európaiaknak – s köztük a magyaroknak is – az aránya főként azokban az országokban, ahol adott a lehetőség az azonos nemű párok partnerkapcsolatainak intézményesítésére. Ezekben az országokban ugyanis a meleg és a leszbikus „létezési módok" (Bech 1997) megnyilvánulási formáira egyre többen úgy tekinthetnek majd, mint a mindennapi élet szokványos részeire, s ezek a – minden korábbi rendkívüliséget nélkülöző – személyes tapasztalatok a jövőben vélhetően hozzájárulhatnak a kevesebb

[21] Forrás: International Human Development Indicators. Elérhető: http://hdrstats.undp.org/en/tables/default.html [Letöltve: 2010-11-17].

tudatlanságot és előítéletet tükröző nézetek kialakításához is a leszbikus nők és a meleg férfiak valóságos életével kapcsolatban.

HIVATKOZÁSOK

Agnew, C. R. et al. (1993). Proximal and Distal Predictors of Homophobia: Framing the Multivariate Roots of Outgroup Rejection. *Journal of Applied Social Psychology*. 3(24). 2013–2042. p.

Bech, H. (1997). *When Men Meet: Homosexuality and Modernity*. Oxford: Polity Press.

Castells, M. (1997). The Power of Love: Lesbian and Gay Liberation Movements. In Castells, M.: *The Information Age. Economy, Society and Culture. Vol. II. The Power of Identity*. Oxford: Blackwell. 202–221. p.

D'Emilio, J. (1983). Capitalism and Gay Identity. In Abelove, H. – Barale, M. A. – Halperin, D. M. (szerk.): *The Lesbian and Gay Studies Reader.* New York: Routledge. 467–478. p.

Dombos T. (2011). *Homofób társadalom? Az LMBT emberek társadalmi elfogadása Magyarországon az empirikus társadalomkutatások fényében, 1980–2010*. [Előadás] A homofóbia és a transzfóbia elleni küzdelem lehetőségei a mai Magyarországon c. konferencia. Budapest. MTA Szociológiai Kutatóintézet. 2011. május 17.

Duckitt, J. (1992). Psychology and Prejudice. A historical analysis and integrative framework. *American Psychologist*. 47(10). 1182–1193. p.

Dunn, K. (2010). Biological Determinism and LGBT Tolerance: A Quantitative Exploration of Biopolitical Beliefs. *Western Journal of Black Studies*. 34(3). 367–379. p.

EBH [Egyenlő Bánásmód Hatóság]. (2011). *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Kutatási zárójelentés. Budapest: EBH. Elérhető: http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf [Letöltve: 2011-06-08].

Gerhards, J. (2010). Non-Discrimination towards Homosexuality: The European Union's Policy and Citizens' Attitudes towards Homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology*. 25. 5–28. p.

Herek, G. M. (1984). Beyond "homophobia": A social psychological perspective on attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*. 10(1/2). 1–21. p.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.

Kite, M. E. – Whitley, B. W. Jr. (1998). Do Heterosexual Woman and Men Differ in Their Attitudes Toward Homosexuality? A Conceptual and Methodological Analysis. In Herek, G. M. (szerk.): *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage. 39–61. p.

Kon, I. (2010). Homophobia as a Litmus Test of Russian Democracy. *Russian Social Science Review*. 51(3). 16–37. p.

Krekó P. – Molnár Cs. (2010). A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. In Sándor P. – Vass L. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 2009-ről*. Budapest: Kossuth. 57–60. p.

Paksi B. (2009). Populációs adatok alakulása. In Felvinczi K. – Nyírády A. (szerk.): *Drogpolitika számokban.* Budapest: L'Harmattan. 81–141. p.
Smith, A. M. (1994). *New Right Discourse on Race and Sexuality.* New York: Cambridge University Press.
Štulhofer, A. – Rimac, I. (2009). Determinants of Homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research.* 46. 1–9. p.
Takács J. (2004). *Homoszexualitás és társadalom.* Budapest: Új Mandátum Kiadó. [Szabadon hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: http://www.mek.oszk.hu/07000/07076/07076.pdf].
Takács J. (2007). *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai.* Budapest: Új Mandátum Kiadó. [Szabadon hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: http://mek.oszk.hu/06600/06652/index.phtml].
Takács J. – Szalma I. (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal.* 30(5). 356–378. p.
Weeks, J. (1987). Questions of Identity. In Caplan, P. (szerk.): *The Cultural Construction Of Sexuality.* London: Tavistock. 31–51. p.

MELLÉKLET

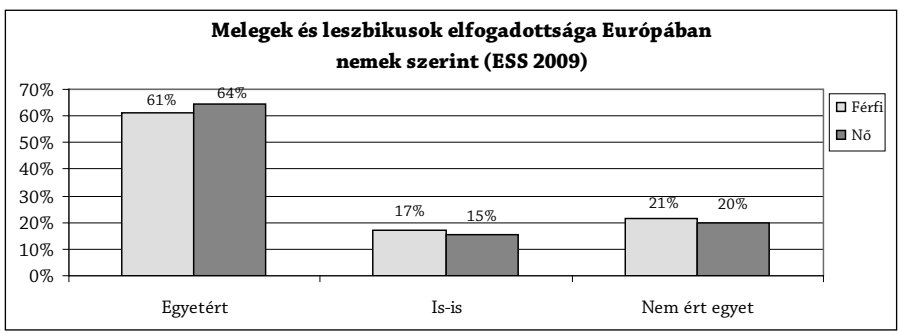

3. ábra.

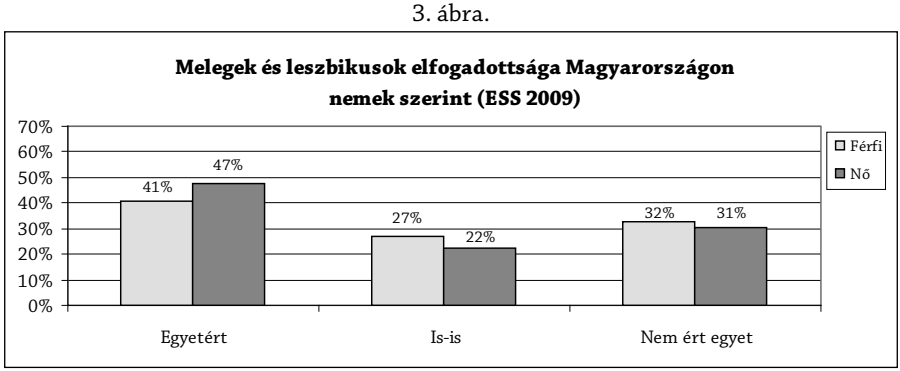

4. ábra.

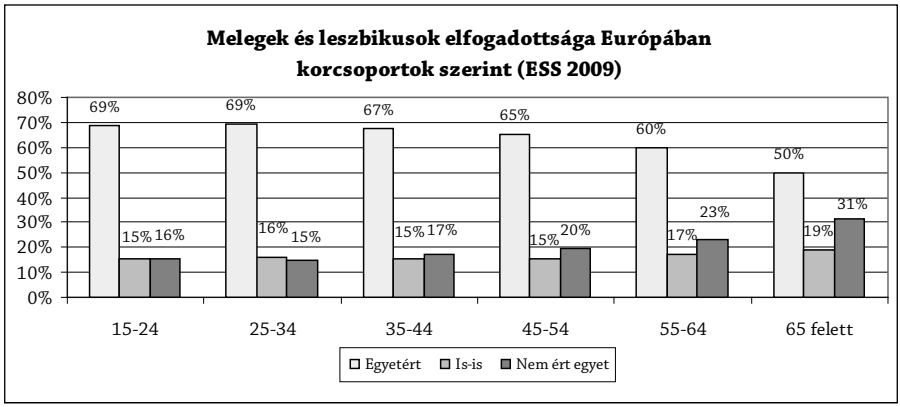

5. ábra.

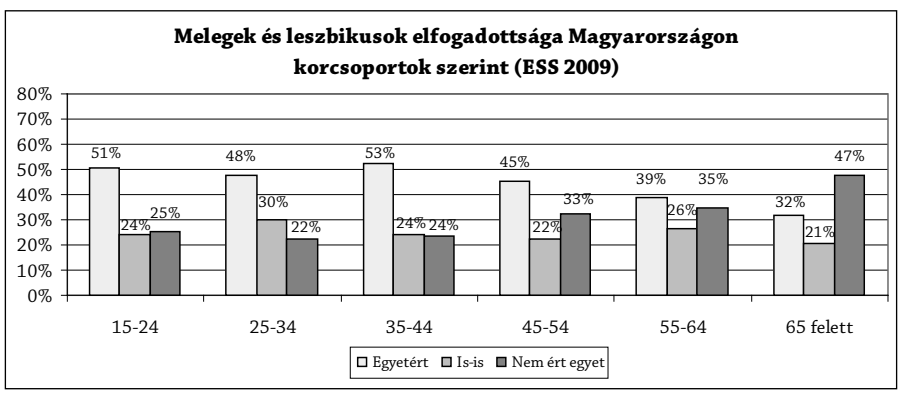

6. ábra.

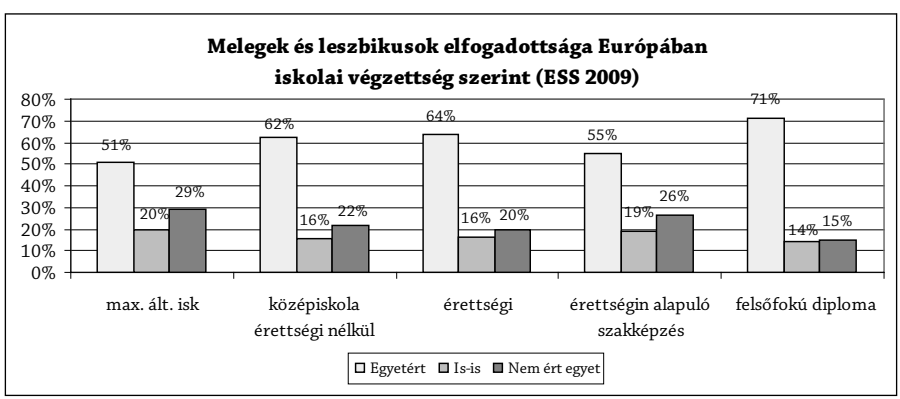

7. ábra.

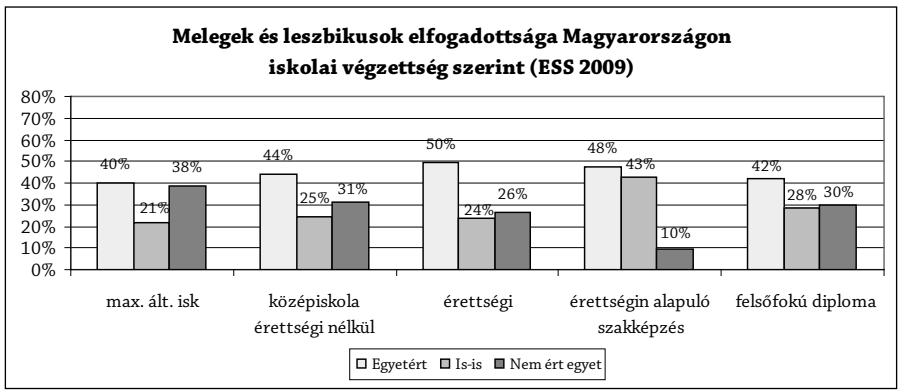

8. ábra.

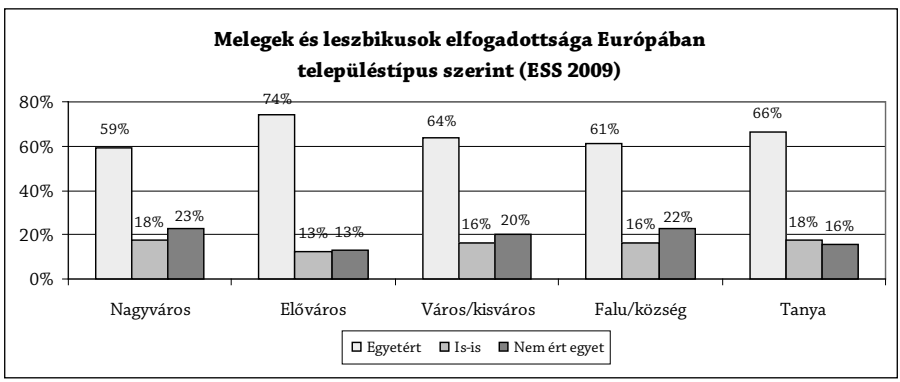

9. ábra.

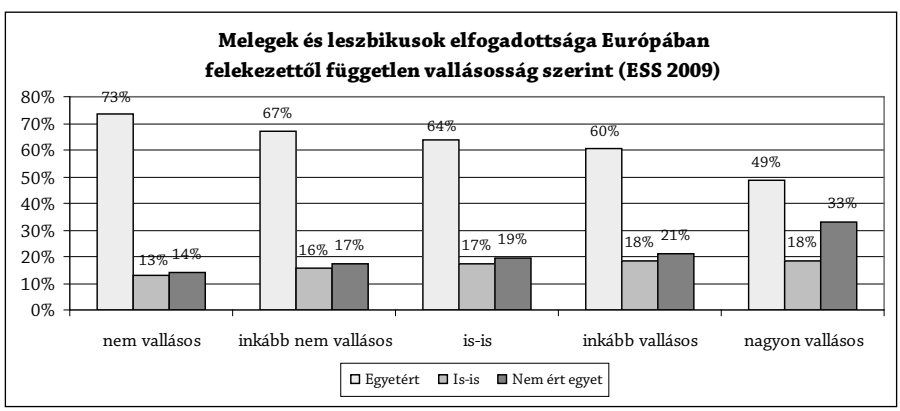

10. ábra.

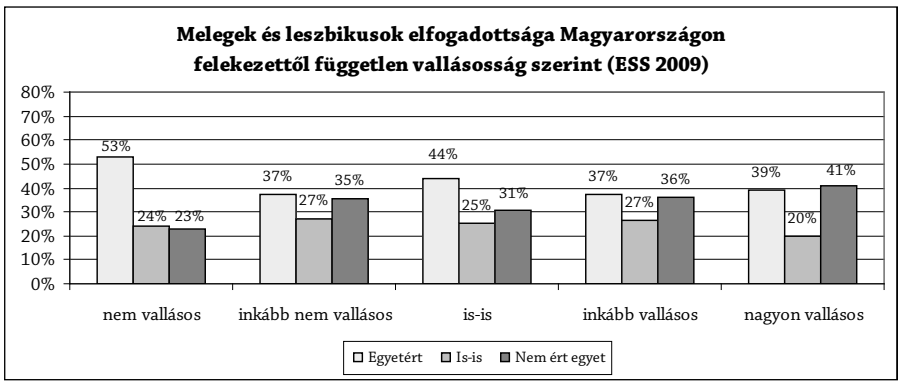

11. ábra.

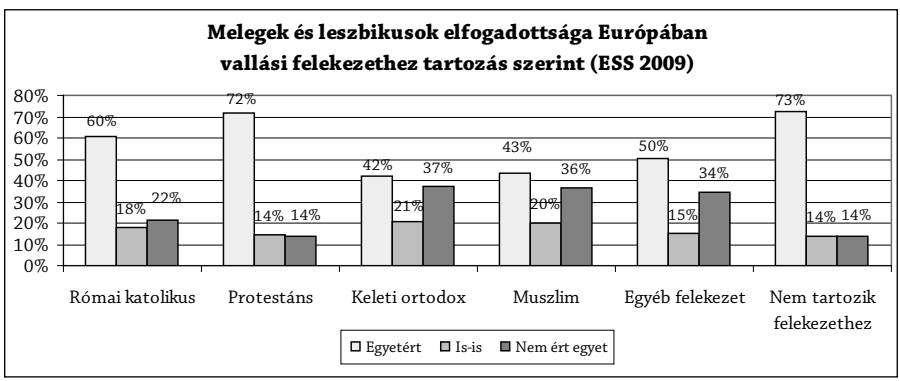

12. ábra.

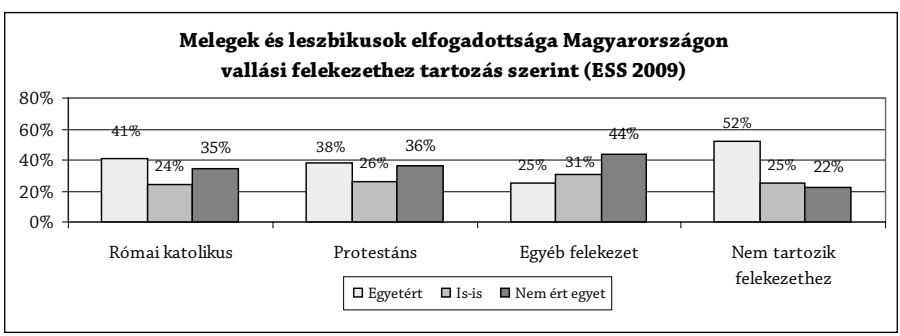

13. ábra.

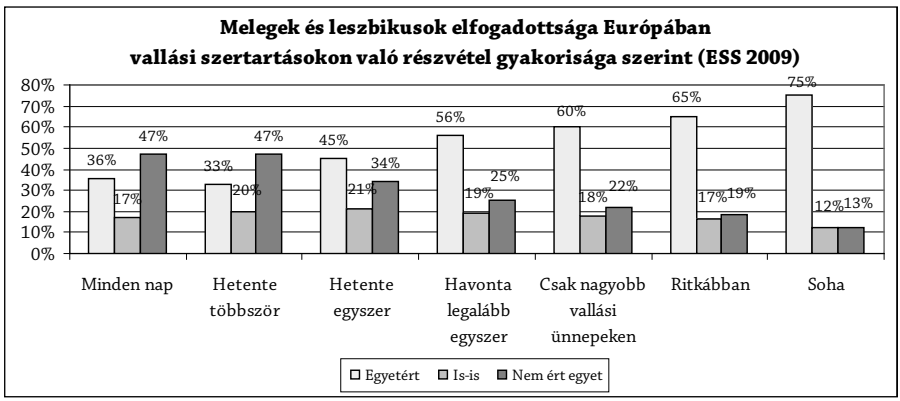

14. ábra.

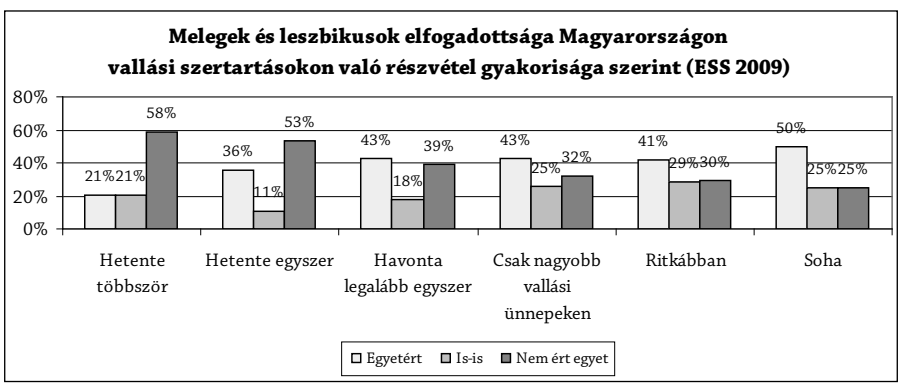

15. ábra.

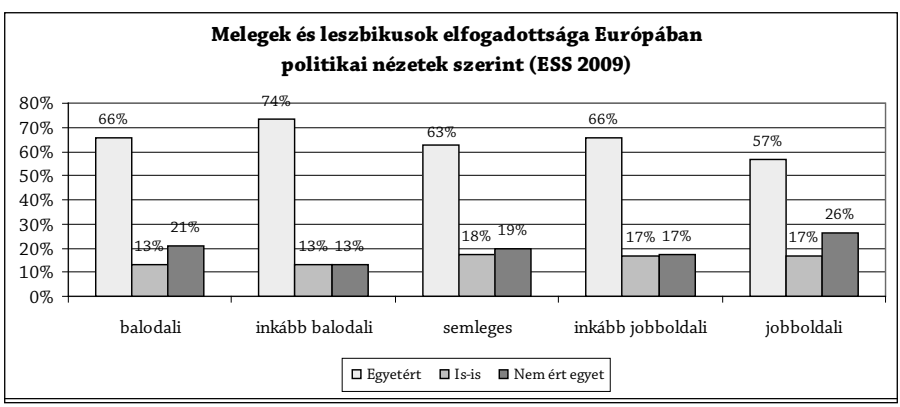

16. ábra.

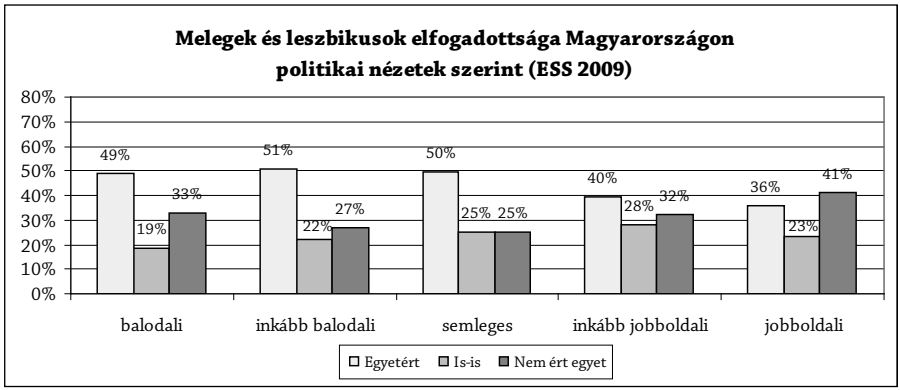

17. ábra.

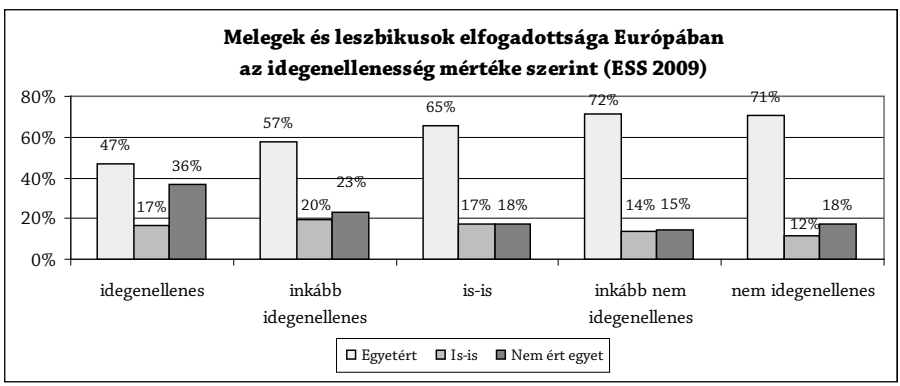

18. ábra.

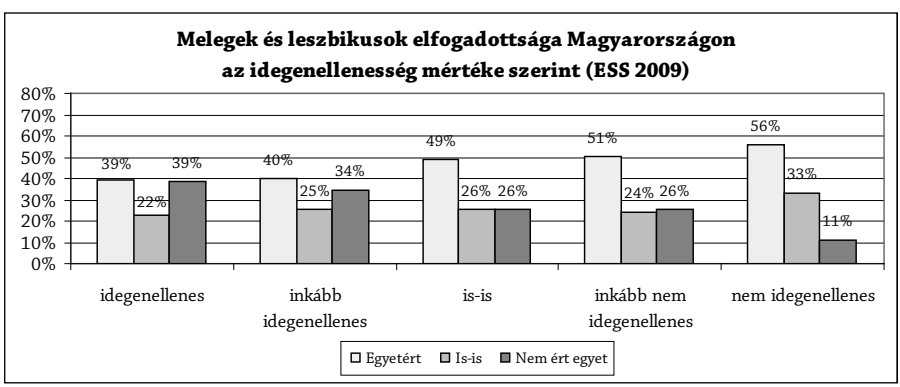

19. ábra.

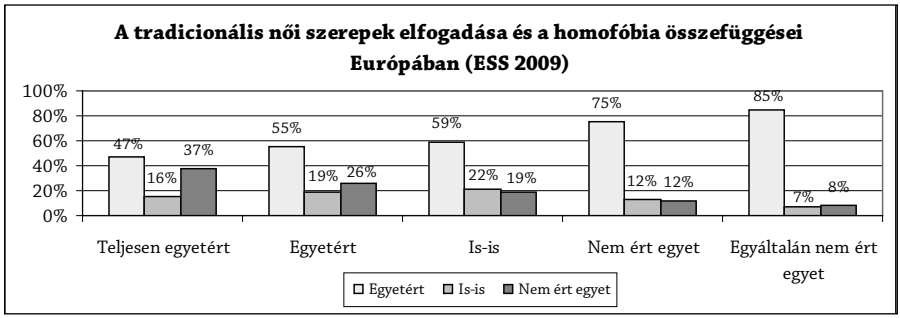

20. ábra.

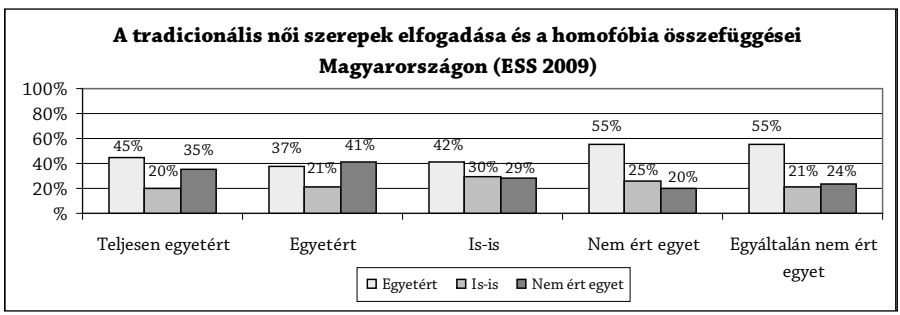

21. ábra.

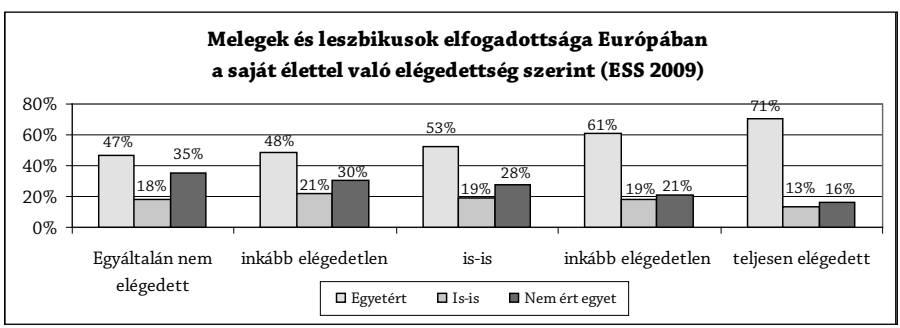

22. ábra.

DOMBOS TAMÁS – TAKÁCS JUDIT – P. TÓTH TAMÁS – MOCSONAKI LÁSZLÓ

Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése

Ebben a fejezetben a Háttér Társaság a Melegekért által az MTA Szociológiai Kutatóintézetével együttműködésben végzett *„Az LMBT emberek társadalmi kirekesztettsége 2010"* című kutatás néhány főbb eredményét tekintjük át leíró jelleggel.[1] Ez a második magyar nagymintás kutatás, mely a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek jellemzőire és tapasztalataira fókuszál, különös tekintettel az általuk elszenvedett társadalmi megkülönböztetés különféle megnyilvánulási formáira és területeire. Az első ilyen jellegű 2007-ben lezajlott és összesen 1122 válaszadót elért kutatás után[2] igény mutatkozott a változások időbeli nyomon követésére valamint a korábbi kutatás menetében azonosított hibák kijavítására,[3] valamint szélesebb kört átfogó és részletesebb adatok gyűjtésére. Így a 2010-es kutatás a fő tematikus blokkokban több olyan témakörre is rákérdezett, melyek a 2007-es felmérésben még nem szerepeltek. A fő tematikus blokkok a következők voltak: szexuális irányultság és nemi identitás megélése; család és barátok; partnerkapcsolat, gyermekvállalás; munkavállalás; iskola; egészségügy; vallás; diszkrimináció és erőszak; civilszervezetek; politika. Az új témakörök közé tartozott többek között a rejtőzködés, a partnerkapcsolat és a gyermekvállalás, a mentális egészség, a homofób erőszak, a jogtudatosság, illetve a civil szervezetek munkájával való elégedettség mérése.[4]

[1] A kutatás az ILGA-Europe *Human Rights Violations Documentation Fund* programjának pénzügyi támogatásával valósult meg, mely támogatásért ezúton is szeretnénk kifejezni köszönetünket. Továbbá szeretnénk köszönetet mondani az *LMBT kutatás 2010* keretében lezajlott felmérés minden résztvevőjének és mindazoknak, akik segítették munkánkat.

[2] *A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon* című kutatást 2007. augusztus és október között az MTA Szociológiai Kutatóintézete végezte a Háttér Társaság a Melegekért LMBT szervezettel és a Labrisz Leszbikus Egyesülettel együttműködésben a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából. A kutatási jelentést lásd itt: [Online] http://mek.oszk.hu/06600/06640/06640.pdf [Letöltve: 2011-08-17].

[3] A 2007-es kutatási kérdőív például nem tartalmazott a válaszadók szexuális orientációjára és nemi identitására vonatkozó kérdéseket, valamint az LMBT emberek rejtőzködésével, illetve az LMBT-identitások felvállalásának nyíltságával kapcsolatos kérdéseket sem.

[4] A kutatás során használt kérdőív elérhető: [Online] http://www.hatter.hu/programjaink/kutatasok/lmbt-kutatas-2010 [Letöltve: 2011-08-17].

1. MÓDSZERTAN ÉS MINTA

Jelen kutatás – a 2007-es felméréshez hasonlóan – egy *klasszikus közösségi minta* felhasználásával készült, mely magas elemszáma ellenére sem rendelkezik egy statisztikailag reprezentatív minta érvényesítő erejével. A válaszadók toborzása több csatornán keresztül, többek között LMBT civilszervezetek, LMBT embereket megcélzó internetes oldalak (hírportálok, ismerkedős oldalak), LMBT médiatermékek, szórakozóhelyek és egyéb LMBT rendezvények (például a LIFT, Szimpozion Klub, Transvanilla találkozók) bevonásával, történt. Az adatfelvétel 2010. szeptember 15. és november 30. között zajlott: elsősorban önkitöltős internetes kérdőív formájában, azonban Budapesten, Debrecenben, Miskolcon, Pécsett és Szegeden 158 esetben személyes lekérdezésre is sor került. A közösségi mintavétel sajátosságaiból adódóan ugyanakkor feltételezhető, hogy az LMBT közösségi színtereken kevésbé jelen lévő, illetve LMBT-mivoltukat fokozottabb mértékben leplező embereket kisebb eséllyel sikerült elérni e felmérés során.

A kérdőívet több mint háromezren kezdték el kitölteni, ám a kitöltést teljesen csak kevesebb, mint kétezren fejezték be. Az adattisztítás – azaz a nem az LMBT célcsoporthoz tartozó válaszadók és a nagyon hiányosan kitöltött kérdőívek kiszűrése – után 2755 válaszadóval számolhattunk, a válaszadók száma azonban a különböző tematikus blokkokban eltért egymástól, amely az internetes kitöltés során jelentkező lemorzsolódásból adódik. A válaszadók között egy országos reprezentatív mintához viszonyítva többen voltak a férfiak, a fiatalok, a budapestiek és a magasabban képzettek (a pontos arányok összehasonlíthatóak az 1. táblázat adatai alapján). Ezek a jellegzetességek feltételezhetően összefüggésbe hozhatóak – például az internetes hozzáférést és a civilszervezetekkel való kapcsolattartást bizonyos mértékig adottnak tekintő – mintavételi eljárással. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy e jellemzők az LMBT populáció sajátosságait tükrözik.

A válaszadók 64%-a volt férfi, 32%-a nő – 4% pedig az általunk konstruált *egyéb* kategóriába került.[5] Életkori csoportok szerint 12% volt 20 évesnél fiatalabb, 50% 20–29 éves, 26% 30–39 éves, 8% 40–49 éves, 4% pedig 50 éves vagy idősebb. A legtöbb válaszadó (44%) Budapesten élt, 5% Budapest elővárosában, 39% valamelyik nagyvárosban vagy városban, 10% falun vagy tanyán – míg 3%, jellemzően a külföldön élők, kerültek az egyéb kategóriába. A válaszadók közül a legtöbben (37%) egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkeztek és ezenfelül 2% tudományos fokozatot is szerzett. Maximum általános iskolai végzettségről 5% számolt be, 9% szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett, 38% érettségizett, 9% pedig felsőfokú szakképzésben vett részt.

[5] E kérdésre összesen 2559-en válaszoltak.

	LMBT2010	Mikrocenzus 2005
Nem		
Férfi	64%	47%
Nő	32%	53%
Egyéb	4%	
Életkor		
20 alatt	12%	22%
20-29	50%	15%
30-39	26%	14%
40-49	8%	13%
50 felett	4%	35%
Iskolai végzettség		
Legfeljebb általános iskola	5%	46%
Szakiskola	9%	17%
Középiskola	38%	25%
Felsőfokú	48%	12%
Lakóhely		
Budapest	44%	17%
Budapest elővárosa	5%	
Nagyváros	17%	20%
Város	22%	29%
Falu vagy község	9%	34%
Egyéb	3%	

1. táblázat. Alapmegoszlások két sokaságban
(nem, életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerint)

Szexuális irányultság szerint a minta 69%-a leszbikusként vagy melegként, 22%-a biszexuálisként, 6%-a bizonytalanként, míg 2%-a heteroszexuálisként határozta meg magát.[6] Nemi identitás szempontjából az összes válaszadó 3%-a tekintette magát transzszexuálisnak: ők úgy nyilatkoztak, hogy született nők, de férfinak érzik magukat, vagy született férfiak, de nőnek érzik magukat.[7] További 3% – nem transzszexuális – transzneműként azonosította magát: ők egyik nemhez sem tartozónak, vagy mindkét neműnek vagy „egyéb nemű-

[6] E kérdésre összesen 2379-en válaszoltak. A heteroszexuális szexuális orientáció említése elsősorban a transzszexuális válaszadók között fordult elő, de akadt néhány olyan válaszadó is, aki bár az azonos neműek iránt (is) érzett vonzódásáról, illetve azonos neműekkel folytatott szexuális kapcsolatokról számolt be, mégis heteroszexuálisként határozta meg magát.

[7] A transzszexualitásra, illetve transzneműségre vonatkozó szűrőkérdés így hangzott: *Jellemző-e Önre, hogy nem azonosul azzal a nemmel, amelybe született?* E kérdésre összesen 2497-en válaszoltak.

nek" érezték magukat. A válaszadók 6%-a pedig a *nem(ileg)kritikus* kategóriába került: esetükben nincs eltérés a születéskori és a választott nem között, ugyanakkor nem azonosulnak születéskori nemi identitásukkal. Ehhez hasonló „nemirendszer-kritikus" öndefiníciós megközelítések megjelentek a Háttér Társaság által 2003–2004-ben végzett, a transzszexuális emberek magyarországi helyzetével foglalkozó kutatás eredményeiben is. Az akkori kutatásban résztvevők között is többek számára problémát jelentett a besorolódás a társadalmi nemi szereprendszer által fölkínált limitált lehetőségek közé: ők olyannak látták ezt a rendszert, ahová nem érdemes és gyakran lehetetlen is beilleszkedniük (Takács 2006).

2. ESZMÉLÉS ÉS ELŐBÚJÁS

Életkor tekintetében a válaszadók 86%-ában 18 éves korára már tudatosult az azonos nemű személyek iránti vonzalma, míg minden második válaszadó számára ez már 14 éves korára világossá vált. A legtöbben (36%) 10–14 éves korukban érezték először, hogy azonos nemű személyekhez vonzódnak. Az életkori átlagokat tekintve a férfiak esetében ez a felismerés 13 évesen, míg a nőknél 14 évesen történt meg. A korcsoportok tekintetében nagy különbség mutatkozott a 20–30 évesek és az 50 évnél idősebbek között: míg a 20 évesnél fiatalabbak között a saját melegségükre vagy leszbikusságukra való ráeszmélés átlagosan már 12 éves korukban bekövetkezett, az 50 évesnél idősebbek esetében erre csak 19 éves koruk táján került sor (a 20–29 éveseknél ez az átlagéletkor 13, a 30–39 éveseknél 14, a 40–49 éveseknél pedig 15 év volt). A transzneműek 90%-a a születéskori nemükkel kapcsolatos elvárásoktól való eltérését 18 éves kora előtt érezte először, a válaszadók 70%-a azonban már 14 éves kora előtt találkozott ezzel az érzéssel.

Az LMBT emberek előbújását *(coming-out)* vizsgálva fontos szempont, hogy a nyíltan melegként vagy leszbikusként élők gyakrabban szembesülnek személyesen a társadalmi elutasítás különféle formáival, mint a rejtőzködők. Az LMBT emberek helyzetének kutatásában általános problémát jelent korlátozott társadalmi észlelhetőségük, hiszen jellemzően nem ismerhetők fel külső jegyek alapján, így a legtöbb esetben az érintetteken múlik, felfedik-e LMBT-mivoltukat, s ha igen, ki előtt, milyen környezetben teszik ezt. Válaszadóink több mint fele (56%) számolt be arról, hogy soha sem vagy csak ritkán gondolják róla, hogy azonos nemű személyekhez (is) vonzódik, míg mindössze 2%-uk nyilatkozott úgy, hogy ez mindig kiderül róla, 16% szerint pedig ez gyakran megtörténik. Ezek az eredmények is azt támasztják alá, hogy az esetek többségében ránézésre nem dönthető el, hogy kinek milyen a szexuális orientációja.

Sok LMBT ember éppen azért nem bújik elő, mert ezáltal a heteronormatív társadalom megszokott működési rendjéből való kirekesztést kockáztatnák. Ezzel összefüggésben eredményeink azt mutatták, hogy az érintettek különböző társadalmi csoportokban és színtereken más-más mértékben vállalják föl önmagukat. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy válaszadóink 85%-a egyetértett azzal, hogy *az ember nem élhet teljes életet, ha nem vállalja fel nyíltan szexuális irányultságát*.[8]

Jellemzőnek tűnt,[9] hogy családi kapcsolataikat tekintve jóval többen vállalták föl teljesen szexuális orientációjukat, illetve nemi identitásukat anyjuk (46%), mint apjuk (31%) előtt. A testvérek felé (43%-os teljes fölvállalási aránnyal) is elég nagy bizalmat tápláltak válaszadóink, míg a távolabbi családtagok felé (15%) kevesebbet. A legközelebbi családtagok iránti bizalom mértékével harmonizáltak az előbújás fogadtatására vonatkozó eredményeink, melyek szerint családon belül a testvérek bizonyultak a leginkább elfogadónak: a válaszadók majdnem fele (47%) számolt be testvére elfogadó vagy kifejezetten pozitív hozzáállásáról, míg ugyanez csak az anyák 38%-áról és az apák 24%-áról mondható el. Emellett megemlíthető, hogy a férfi válaszadók előbújását pozitívabban fogadták az anyák, mint az apák, míg a női válaszadók esetében az anyák valamelyest rosszallóbbnak mutatkoztak, mint az apák.[10]

Ugyanakkor minden negyedik válaszadó megtapasztalta, hogy szexuális irányultsága vagy nemi identitása miatt családja vagy barátai részéről is[11] hátrány érte. Közülük a legtöbb megkérdezett azt említette családon belüli negatív tapasztalatként, hogy otthon tabu volt ez a kérdéskör (30%), családtagjai elhidegültek tőle (21%), illetve nem vettek tudomást a partneréről (19%). Legközelebbi családtagjaik előtt legnagyobb eséllyel a fővárosban bújnak elő a kérdezettek, míg a kisebb települések felé haladva ez az arány fokozatosan csökken. A válaszadók iskolai végzettsége tekintetében is hasonló tendencia figyelhető meg: a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb eséllyel vállalják föl nyíltan önmagukat közeli családtagjaik előtt, s az alacsonyabb végzettségi

[8] A teljesen egyetértők aránya 54%, az inkább egyetértőké 31,2%.

[9] Hasonló arányokat mutatnak egy másik, az első fejezetben már részletesebben tárgyalt, 2010-es kutatás eredményei: lásd az Egyenlő Bánásmód Hatóság által közzétett kutatási zárójelentést: [Online] http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf [Letöltve: 2011-08-17].

[10] Férfiak esetében az anyák 17%-a és az apák 18%-a rosszallotta az előbújást, az anyák 17%-a és az apák 30%-a nem akar(t) beszélni róla, az anyák 45%-a és az apák 40%-a elfogadta, az anyák 21%-a és az apák 13%-a pedig pozitívan állt a kérdéshez. Nők esetében az anyák 22%-a és az apák 15%-a rosszallotta az előbújást, az anyák 21%-a és az apák 28%-a nem akar(t) beszélni róla, az anyák és az apák egyaránt 42%-a elfogadta, míg mind az anyák és az apák 16%-a pozitívan állt a kérdéshez.

[11] Családja részéről 11%, barátai részéről 7%, családja és barátai részéről is 7% tapasztalt hátrányt.

csoportok felé haladva ez az arány szintén lecsökken. Emellett háztartástípus szerint kiemelkedő mértékű az azonos nemű partnerrel élők előbújási aránya közvetlen családtagjaik előtt: 71%-uk teljesen nyílt az anyja felé, 65%-uk a testvére(i) felé, 55%-uk pedig az apja felé is. A partnerkapcsolatban élők nagyobb mértékű társadalmi láthatóságával hozható összefüggésbe az az eredmény is, miszerint nyíltabban vállalják LMBT-mivoltukat azok, akiknek van állandó partnerük, mint azok, akiknek nincs: a teljes fölvállalás aránya az anya felé az előbbieknél 53%, az utóbbiaknál pedig csak 39%.

Baráti körükben a válaszadók 44%-a teljesen nyíltan vállalhatja önmagát – a baráti körök összetételére pedig az jellemző, hogy majdnem minden harmadik válaszadó nagyjából azonos arányban barátkozik LMBT és nem LMBT emberekkel, míg 56%-uk barátainak többsége heteroszexuális és csak 14%-uk barátkozik többségében LMBT emberekkel. A család és a barátokhoz képest az előbújás szempontjából jóval kevesebb bizalmat élveznek a munkatársak, iskolatársak, szomszédok, háziorvosok, illetve szakorvosok, valamint a vallási közösség tagjai (a részletes eredményeket lásd az 1. ábrán).

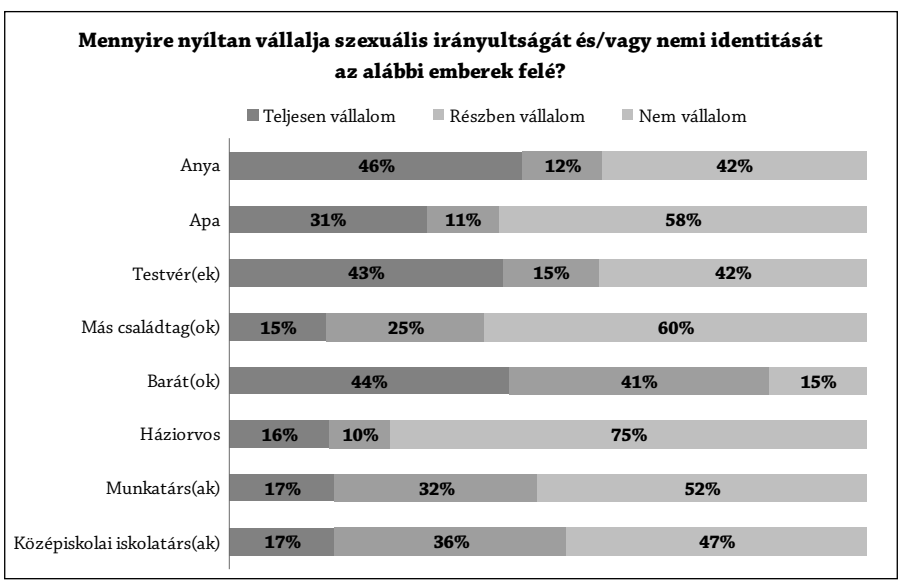

1. ábra. Előbújás családtagok, barátok és mások előtt

A megkérdezettek közel fele számolt be arról, hogy mindig vagy rendszeresen LMBT emberek társaságában tölti a szabadidejét, míg hasonló arányban nyilatkoztak úgy, hogy erre ritkán vagy soha sem kerül sor. Az utóbbiak közül a legtöbben (29%) ezt azzal magyarázták, hogy nem ismernek a környezetük-

ben más LMBT ember(eke)t, további 16%-uk attól tartott, hogy ezáltal kiderülne szexuális irányultsága, míg minden negyedik válaszoló szerint nincs olyasmi, ami összekötné őt más LMBT emberekkel.

A válaszadók 66%-a jelezte, hogy életének valamely szakaszában megpróbálta elfojtani szexuális irányultságát: a megkérdezettek 56%-a számára ez a késztetés már a múlté, azonban minden tizedik válaszadó jelenleg is küzd ezzel a problémával. Ugyanakkor 92%-uk úgy nyilatkozott, hogy *nem zavarja az, hogy meleg, leszbikus, biszexuális vagy transznemű*,[12] 84%-uk pedig még *akkor sem változtatná meg szexuális irányultságát, ha ezt megtehetné*.[13]

3. PARTNERKAPCSOLAT ÉS GYERMEKVÁLLALÁS

A 2009. július 1-jétől köthető bejegyzett élettársi kapcsolatban csupán a válaszadók 1,5%-a él, de az érintettek 51%-a tervezi bejegyzett élettársi kapcsolat létesítését, és közülük 6% a közeljövőben készül erre. A megkérdezettek mindössze 13%-a nyilatkozott úgy, hogy részletesen ismeri az ide vonatkozó szabályozást, 35%-uk pedig úgy, hogy nagy vonalakban ismeri ezt a szabályozást. A válaszadók majdnem fele (47%) hallott ugyan az új jogi lehetőségről, de a részleteket nem ismeri, míg 5%-uk egyáltalán nem hallott a bejegyzett élettársi kapcsolatról. Azok közül, akik nem készülnek „regisztrálódni" se a közeli, se a távolabbi jövőben, legtöbben (39%) azzal magyarázták e döntésüket, hogy *a hivatalos papírnak nincs jelentősége*. A megkérdezettek több mint negyede (28%) arról számolt be fő okként, hogy legalábbis egyelőre *nincs kivel* „összeregisztrálódnia". Ugyanakkor 23%-uk arra utalt akadályozó tényezőként, hogy ezáltal *fel kellene vállalnia szexuális irányultságát*, 19% *fél a nyilvántartásba vételtől*, 13% úgy látja, hogy ez a jogintézmény *nem biztosít megfelelő jogokat,* 10% szerint pedig *túlságosan hasonlít a házasságra*.

A női válaszadók 95%-a, a férfi válaszadók 83%-a és az önmagukat leszbikusként vagy melegként meghatározó válaszadók 88%-a szerint lehetővé kellene tenni Magyarországon az azonos nemű párok házasságkötését.[14] A 20 éven aluli megkérdezettek 92%-a, míg az 50 évnél idősebbek 83%-a gondolkodik így, ugyanakkor az önmagukat inkább vallásosnak (84%) és nem vallásosnak tartók (89%) nézetei között nincs jelentős eltérés. A kérdés megítélésében jelentős eltérések mutatkoznak politikai beállítottság szerint: az önmagukat

[12] A teljesen egyetértők aránya 69%, az inkább egyetértőké 22,5%.

[13] A teljesen egyetértők aránya 67%, az inkább egyetértőké 16,8%.

[14] Szexuális irányultság szerint így alakult az e kérdésre adott egyetértő válaszok aránya: biszexuális (n=392) 84,4%, bizonytalan (n=116) 87,9%, leszbikus/meleg (n=1373) 88,1%, heteroszexuális (n=32) 71,9%, egyéb (n=17) 94,1%.

inkább baloldaliként meghatározók 91%-a, az inkább jobboldaliaknak pedig 77%-a, míg pártválasztásuk szerint az LMP-szavazók 94%-a, az MSZP-szavazók 87%-a, a FIDESZ-szavazók 79%-a és a Jobbik-szavazók 66%-a támogatja az azonos nemű házasság bevezetésének gondolatát.

A válaszadók 53%-ának van állandó partnere, közülük 83%-nak azonos nemű, míg 17%-nak eltérő nemű a partnere. Az e kérdésre válaszolt biszexuális megkérdezettek 55%-ának eltérő nemű, 45%-uknak pedig azonos nemű az állandó partnere, míg ez utóbbi arány a leszbikus/meleg megkérdezetteknél 99%-os. A válaszadók 70%-a nem létesít állandó partnerén kívül mással szexuális kapcsolatot; a félrelépés leginkább az eltérő nemű partnerrel élőkre jellemző, közülük mindössze 31% hűséges. A válaszadók döntő többsége (83%) partnerét a hozzá legközelebb álló személyként határozza meg, akivel közösen töltik a szabadidejüket (91%) és akivel közösen szokták megoldani a problémáikat (93%).

Az állandó partnerrel bírók kapcsolatainak 32%-a 1–3 éve tart, de minden negyedik megkérdezett partnerkapcsolata több mint öt éve kezdődött, 11%-uké pedig már több mint tíz éve.[15] Korcsoportonként a 20 évnél fiatalabbakra leginkább az egy évnél rövidebb partnerkapcsolat jellemző, de 47%-uk számolt be arról, hogy partnerkapcsolata 1–3 éves. A 20–29 és a 30–39 éves korosztályok legjellemzőbb párkapcsolati hossza az 1–3 év, de a 30 éven fölüliek majdnem negyedének (23%) már legalább 5 éve van állandó partnerkapcsolata. A 40–49 éves korosztály és az 50 évesnél idősebbek körében pedig egyaránt a több mint tízéves párkapcsolat a legjellemzőbb. A megkérdezettek majdnem háromnegyede (73%) szerint a meleg/leszbikus kapcsolatok *ugyanolyan tartósak, mint a heteroszexuális kapcsolatok*,[16] ugyanakkor 83% gondolja úgy, hogy *egy meleg/leszbikus ember sohasem lehet boldog, ha különnemű párjával él* együtt.[17]

A megkérdezettek közül többen már ma is aktív gyermekvállalók: 10%-uknak van saját gyermeke[18] és további 5%-uk vesz részt partnere gyermekének nevelésében. A gyermeket nevelők többsége különnemű párjával osztja meg a gyermeknevelési feladatokat, de nem elhanyagolható az azonos nemű párok által közösen, illetve az LMBT szülő által egyedülállóként nevelt gyermekek száma sem: a válaszadók 3%-a minősül klasszikus szivárványcsalád tagjának, vagyis olyan családnak ahol két azonos nemű szülő nevel gyermeke(ke)t, és további 3%-uk egyedülálló LMBT szülő. A gyermekvállalás módját tekintve még e családok esetében is túlnyomórészt (82%) korábbi heteroszexuális pár-

[15] A partnerkapcsolatok 25,3%-a 1 évnél rövidebb, 31,6%-a 1–3 éves, 17,6%-a 3–5 éves, 14,9%-a 5–10 éves időtartamú, 10,6%-a pedig hosszabb mint 10 év.

[16] A kijelentéssel teljesen egyetértők aránya 48,7%, az inkább egyetértőké 24,5%.

[17] A kijelentéssel teljesen egyetértők aránya 56%, az inkább egyetértőké 26,7%.

[18] E kérdésre 2119-en válaszoltak.

kapcsolatból származó gyermekeket találunk. A szivárványcsaládban élők közül két válaszadó számolt be arról, hogy egészségügyi intézményben vett igénybe mesterséges megtermékenyítést, további négy válaszadó házi mesterséges megtermékenyítést alkalmazott, és mindössze egy gyermek volt, aki örökbefogadás révén került a családba.

A gyermekvállalási vágyak tekintetében a tényleges helyzettől radikálisan eltérő képet találunk: a megkérdezettek több mint fele (54%) nyilatkozott úgy, hogy szeretne gyermeket vállalni (lásd a 2. ábrát). A gyermekvállalás gondolatát elutasítók motivációit vizsgálva pedig arra lehet következtetni, hogy negatív hozzáállásukban nagy szerepet játszhat a kedvezőtlen jogszabályi-társadalmi közeg: a gyermekvállalást elutasítók 33%-a túl bonyolultnak ítéli a gyermekvállalás megvalósítását, 26%-uk attól tart, hogy a gyermeket valami hátrány érné, 11%-ukra pedig kifejezetten a jogi lehetőség hiánya hat visszatartó erőként. Mindössze a válaszadók 7%-a nyilatkozott úgy, hogy azért nem szeretne gyereket, mert a gyermekvállalást nem tartja értéknek, vagy mert nem szereti a gyerekeket.

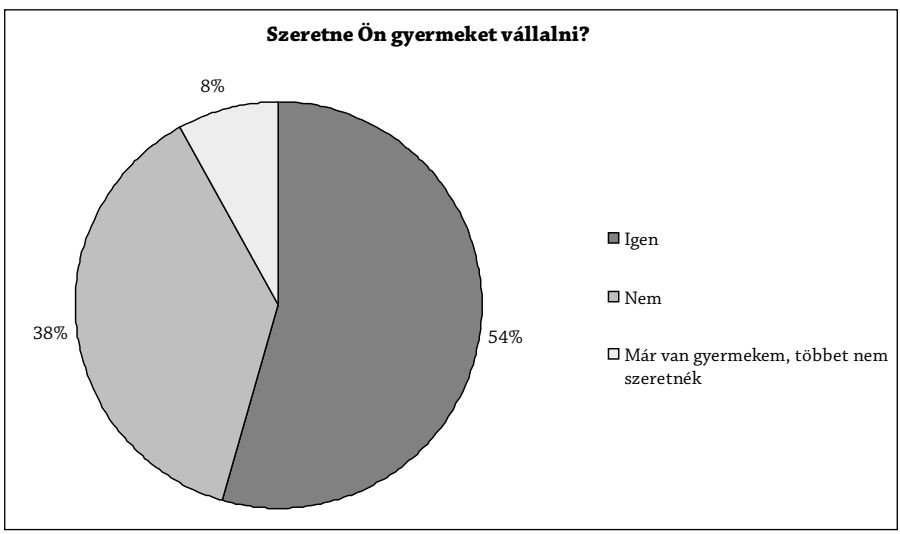

2. ábra. Gyermekvállalási vágyak

A gyermekvállalási kedv a nők körében jóval magasabb (65%), mint a férfi válaszadók esetében (49%). Ez részben magyarázható azzal, hogy a leszbikusok számára könnyebb a „gyermekhez jutás" – ezt támasztja alá az az eredmény is, hogy a gyermekvállalást elutasítók esetében a *túl bonyolult* opciót választók 80%-a férfi. Emellett a gyermekvállaláshoz kapcsolódó általános attitűd-különbségek

is említhetők: míg a válaszadók 54%-a ért egyet azzal, hogy *egy nőnek szüksége van a gyermekre a teljes élethez*, ez az arány a férfiak esetében csak 45%-os.

A gyermekvállalás módját tekintve a mesterséges megtermékenyítés, illetve a béranyaság a megkérdezettek által leginkább preferált lehetőség: első helyen választja 38%, ezt követi az örökbefogadás (25%) és a „lóhere-család" (Kuosmanen–Jämsät idézi Béres-Deák 2011) jellegű leszbikus-meleg vagy akár leszbikus/meleg-heteroszexuális közös gyermekvállalás (*co-parenting*) – azaz egy olyan formáció, amikor egy másik leszbikus vagy meleg személlyel vagy párral együttesen vállal valaki gyermeket (22%). A férfi válaszadók azonos arányban (34%) választják első helyen a béranyaság és az örökbefogadás lehetőségét, a nők azonban az örökbefogadáshoz képest (12%) sokkal inkább preferálják a mesterséges megtermékenyítést (46%). E különbségek szintén visszatükrözhetik az azonos nemű férfipárok gyermekvállalási nehézségeit, ugyanakkor – főként a nők esetében – szerepet kaphat a vérségi kötelék fontossága is. Ezt támasztja alá, hogy a minta 60%-a számára *fontos (lenne), hogy vér szerinti kapcsolat fűzze gyermekéhez*.

Az örökbefogadás kapcsán kiemelhető kutatási eredmény annak alátámasztása immár magyar adatokkal is, hogy az LMBT személyek különösen fontos erőforrást jelenthetnek a „problémás", azaz nehezen örökbe adható gyermekek örökbefogadása terén. Válaszadóink közel háromnegyede (73%) nyilatkozott úgy, hogy szívesen fogadna örökbe akár 3 évnél idősebb gyermeket is, és 47%-uknak roma származású gyermek ellen sem lenne semmi kifogása. Egy fogyatékos gyermek örökbefogadásának felelősségét azonban a megkérdezett LMBT emberek 81%-a már nem merné vállalni.

A gyermekvállalás kapcsán összességében megállapítható, hogy a válaszadók döntő többsége alkalmasnak érzi a melegeket és leszbikusokat a gyermeknevelésre: 88%-uk szerint *az azonos nemű szülők ugyanannyira alkalmasak a gyereknevelésre, mint a nem azonos nemű szülők*. E meggyőződés tükröződik a szükségesnek gondolt jogszabályi változások megítélésében is: a válaszadók 9/10-e egyetért a gyermekvállalást megkönnyítő, ill. a szivárványcsaládok jogi helyzetét rendező jogalkotással. A konkrét kérdések szabályozásával kapcsolatban a legmagasabb támogatottságot a mesterséges megtermékenyítés engedélyezése (93%), a legalacsonyabbat pedig a béranyaság lehetővé tétele (86%) élvezi. Fontos megjegyezni, hogy szemben a béranyaság kapcsán a meleg és feminista irányultságú leszbikus szervezetek között kialakult vitával, a megkérdezett leszbikus nők elsöprő többsége (91%) egyetért a béranyaság lehetővé tételével. Sőt: ez nagyobb arányú egyetértés, mint a férfi válaszadóké (82%).

A gyerekvállalással összefüggő eltérő női és férfi attitűdök a magyar LMBT civilszervezetek prioritás-meghatározásaival kapcsolatos elvárásokban is tükröződnek: míg a gyermekvállalás megkönnyítését a férfiak mindössze 57%-a

tartotta nagyon fontosnak, a nők esetében ez az arány 83% volt. Ennek megfelelően a gyermekvállalás témaköre jóval előrébb szerepelt a nők által megadott prioritási rangsorokban, mint a férfiaknál.

4. MUNKAHELYI TAPASZTALATOK

A válaszadók jelentős többsége gazdaságilag aktív: 58%-uknak van állása, 11%-uk alkalmi munkából vagy saját vállalkozásból él meg, és a minta fiatal összetételéből adódóan viszonylag magas (22%) a diákok aránya. A kutatás adatai szerint a munkanélküliség az LMBT embereket a magyarországi átlagnál kisebb arányban sújtja: 5,6%-uk volt a kérdőív kitöltésekor munkanélküli. Ennek az alacsony aránynak a kialakulásában azonban a – budapestieket és a jobban képzetteket fölülreprezentáló – minta összetétele is közrejátszhat. Ugyanakkor a mintaátlagtól jelentősen eltér a transzszexuálisok munkaerőpiaci helyzete: ők a többiekhez képest kétszeres arányban (12%) számoltak be munkanélküliségről. Ez a tendencia jellemzi a visszatekintő kérdéseket is: míg a nem transzneműek 39%-a számolt be arról, hogy élete során megtapasztalt 3 hónapnál hosszabb időtartamú munkanélküliséget, a transzneműek esetében ez az arány 62%.

Foglalkozásukat tekintve a válaszadók nagyon sokfélék: ugyanúgy találhatóak közöttük mérnökök, tanárok és könyvelők, mint pincérek, raktárosok és kohászok. A munkahelyi környezetre azonban egyöntetűen leginkább a rejtőzködés jellemző: válaszadóinknak mindössze 17%-a meri teljesen vállalni szexuális irányultságát a kollégái előtt. A munkahelyi rejtőzködés okai között legtöbben (46%) azt nevezték meg, hogy *ez a téma nem tartozik a munkahelyre*. Ugyanakkor 37%-uk tart attól, hogy szexuális irányultságával összefüggésben a munkahelyén hátrány érné, 29%-uk pedig attól fél, hogy előbújása esetén munkatársaival megromlana a viszonya. Emellett a megkérdezettek 19%-a esetében az LMBT embereket védő munkahelyi szabályozás hiánya is a rejtőzködés okai között szerepel.

A – sok energiát feleslegesen felemésztő – rejtőzködésnek olyan gyakorlati következményei is vannak, melyek jelentősen befolyásolhatják a munkaerőhatékonyságot és a termelékenységet. Rejtőzködése részeként a megkérdezettek 38%-a kerülte a magánbeszélgetéseket kollégáival, 29%-uk nem ment el valamilyen munkahelyi szervezésű közösségi eseményre. Minden ötödik válaszadó (19%) pedig arról számolt be, hogy a rejtőzködés miatt nem tudott rendesen munkájára koncentrálni, míg 10%-uk a munkahelyi elfogadás hiánya miatt munkahelyet is változtatott. (A munkahelyi diszkriminációs tapasztalatokkal kapcsolatos eredményeket lásd a 3. ábrán.)

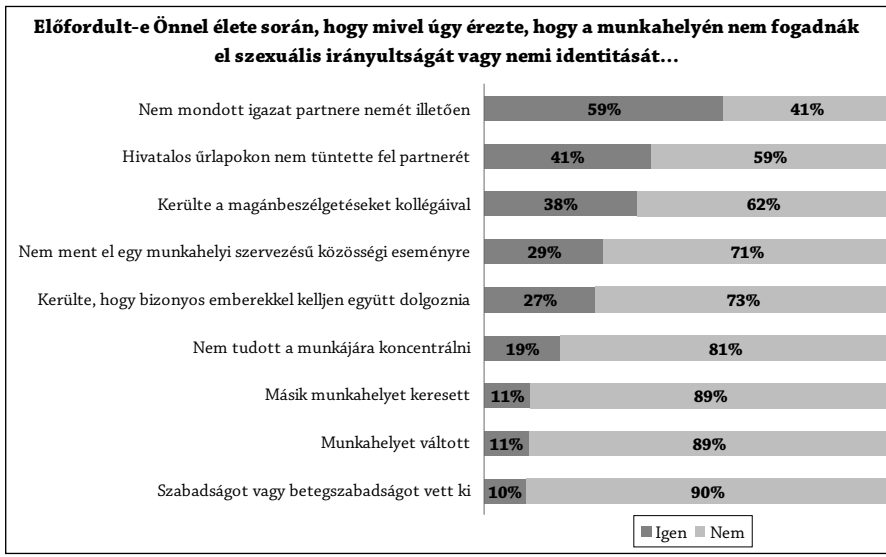

3. ábra. Munkahelyi diszkriminációs tapasztalatok

A többségi társadalomhoz hasonlóan az LMBT közösségen belül is igen jellemző a szexuális irányultság és a nemi identitás kérdéseit magánügyként kezelő beállítódás. Ha jobban odafigyelünk, akkor azonban nem nehéz fölfedezni, hogy a munkahelyi közeget sok esetben átszövi a magánéleti kérdések mindennapos megvitatása: a válaszadók 82%-nál például legalább heti rendszerességgel fölmerül a munkahelyi beszélgetésekben a párkapcsolat témája, 89%-uknál szóba kerül a szabadidő eltöltése (például a hétvégi programokról szóló beszámoló formájában), és 63%-uk esetében a szex is heti rendszerességgel fölmerülő téma. Mindebből az következik, hogy a magánélettel kapcsolatos beszélgetések nagyon nehezen kerülhetőek el a munkahelyeken, így a rejtőzködők nem egyszerűen hallgatásra, hanem gyakran kifejezetten hazugságra vannak kényszerítve, ha nem akarják föltárni LMBT-mivoltukat. Válaszadóink többségének volt már ilyen munkahelyi élménye: 59%-uk számolt be arról például, hogy munkahelyi beszélgetések alkalmával eltérő nemű partnert hazudott magának.

A munkahelyi előbújással kapcsolatos félelmek nem tűntek megalapozatlannak: a nagyarányú rejtőzködés ellenére a válaszadók 13%-át érte már hátrányos megkülönböztetés a munkahelyén. Ennek leggyakoribb formája a pletykálkodás (81%), de a diszkriminációt elszenvedettek majdnem háromnegyede (72%) említette a homofób munkahelyi légkört is. 31%-uk esetében szexuális irányultságuk és/vagy nemi identitásuk a munkahelyi felvétel akadályává vált, 32%-ukat emiatt ki is rúgták, ugyanakkor 41%-uk zaklatásról, megalázásról is beszámolt.

A diszkriminációs tapasztalatok elterjedtségéhez képest nagyon alacsony a panasztételi hajlandóság: a megkérdezetteknek csupán 15%-a tett hivatalosan is panaszt. A panaszok kezelése sem túl reménykeltő: mindössze minden ötödik panasz került megfelelő módon kivizsgálásra, illetve vezetett az elkövető(k) felelősségre vonásához. A válaszadók csupán 21%-a számolt be arról, hogy munkáltatója rendelkezik esélyegyenlőségi programmal (például a munkáltatónak van esélyegyenlőségi terve vagy munkahelyi zaklatás elleni szabályozása), és e programoknak is csak a kétharmada tér ki az LMBT munkavállalókra.

5. ISKOLAI TAPASZTALATOK

Az iskolai tapasztalatok vizsgálata azért alapvető fontosságú, mert az iskola meghatározó jelentőségű szocializációs közeg – a szexualitás későbbi megélése szempontjából is. A megkérdezettek 19%-át érte oktatási intézményben diszkrimináció. Az eredmények szerint a hátrányos megkülönböztetés és a zaklatás a középiskolára a legjellemzőbb: az áldozatok 83%-át itt, 50%-át általános iskolában, 32%-át pedig felsőoktatási intézményben érte hátrány. Az általános iskolában tapasztalt alacsonyabb diszkriminációs szint összefügghet a szexuális irányultság tudatosodásának, illetve az előbújásnak a többi iskolatípushoz viszonyított alacsonyabb fokával. A felsőoktatásban tapasztalt alacsonyabb szintűnek érzékelt diszkrimináció kapcsán nem egyszerűen arról van szó, hogy a felsőoktatásba nem mindenki jut el. A különbség inkább az intézmények eltérő jellegéből adódhat, hiszen a középiskola sokkal inkább „zárt" intézményként működik, amely a diákok társas kapcsolatainak szinte kizárólagos színtere, míg a felsőoktatásra jellemző társas kapcsolatsűrűség ehhez képest kevésbé jellemző, hiszen a tanórákon kívüli érintkezés jóval ritkább.

Az iskolai diszkrimináció legelterjedtebb (67%-os) formája a diáktársak általi – a szexuális irányultsággal vagy a nemi identitással összefüggő – zaklatás és terrorizálás *(bullying),* valamint a hazugságok és pletykák terjesztése (81%); de jellemző a homofób tananyag (40%) és iskolai légkör (61%) is. Emellett az áldozatok 29%-ának beszámolójában szerepel a tanár általi megalázás és zaklatás.

A támadások gyakran nem maradnak meg a szavak szintjén: az áldozatok 23%-át tettlegesen is bántalmazták diáktársai és 17 ember tanárok által elkövetett bántalmazásról is beszámolt. A tanárok felelőssége kiemelkedő az iskolai légkör alakításában: különösen problémás, hogy a diákok homofób fellépése esetén a tanárok 59%-a semmit sem tett – sőt: 17%-uk kifejezetten a zaklató diákok pártját fogta. Ilyen ellenséges közegben nem lehet csodálkozni azon, hogy a diákok mindössze 6%-a tett hivatalosan panaszt az őt ért atrocitások

miatt: tizenheten tanárukhoz, tízen az intézményvezetőhöz fordultak, míg külső panasztételre (amikor az ombudsmant vagy más állami szervet kerestek meg) csak egy-egy esetben került sor. A panaszokkal hét esetben egyáltalán nem is foglalkoztak. Öt esetben ugyan indult vizsgálat, de nem történt semmi. Az összesen 364 iskolai diszkriminációs esetből mindössze tizenegynél sikerült felelősségre vonni az elkövetőt.

Az iskolai diszkrimináció fölszámolását indokolná, hogy az iskolai zaklatás és a homofób légkör alapvető befolyással van a diákok iskolai élményeire és teljesítményére: a diszkriminációt elszenvedettek 39%-a esetében az iskolai zaklatások olyan szintet értek el, hogy emiatt már nem bírt az áldozat az iskolában megjelenni, és azért hiányzott, hogy legalább egy időre megszabaduljon az őt folyamatosan érő homofób/transzfób zaklatástól. Ezek a negatív tapasztalatok alapvetően befolyásolták a diákok iskolához fűződő viszonyát: míg a diszkriminációt nem tapasztalt diákoknak csak 31%-a számolt be arról, hogy *nem szeret vagy nem szeretett iskolába járni*, a diszkriminációt az elmúlt 12 hónapban megtapasztalók körében ez az arány 49%-ra szökött. A diszkriminációs tapasztalat az *iskolát felesleges időtöltésnek* tartó véleményeket is duplájára (6%-ról 12%-ra) növeli.

Az LMBT diákok elleni iskolai erőszak egyre növekvő problémát jelent: míg a 30–39 évesek között csak 14%, a 20–29 évesek között 20%, a 20 évesnél fiatalabbak közül 28% számolt be ilyen tapasztalatról. Az atrocitások megnövekedett száma mögött részben a szexuális irányultság jóval nagyobb arányú felvállalása állhat: a 20 év alattiak 21%-a teljesen, 42%-a részben vállalja szexuális irányultságát és nemi identitását középiskolai társai előtt, ez az arány a mai harmincasok esetében még csak 16% és 33% volt.

Az LMBT fiatalokra azonban nem csak a közvetlenül őket érő zaklatás és hátrányos megkülönböztetés lehet negatív hatással, hanem az is, hogy az iskolai tananyag mennyire van (illetve jelenleg inkább nincs) tekintettel sajátos igényeikre, illetve az, hogy az iskola mennyire tartja elérendő célnak az elfogadó attitűd kialakítását a többségi diákokban. A válaszadók 65%-ának esetében a homoszexualitás témája az iskolai tananyagban egyáltalán nem jelent meg. Bár úgy tűnik, hogy ezen a téren lassú elmozdulás figyelhető meg: míg a 30–39 évesek közül például 70% számolt be a téma hiányáról, a 20 év alattiaknál ez az arány már csak 56% volt. Általános tapasztalat, hogy a homoszexualitás témájánál is kevesebb szó esik az iskolában a transzneműséggel összefüggő kérdésekről. A válaszadók (94%) egyöntetű véleménye, hogy *az iskolai tananyagban nem esett elég szó az LMBT-embereket érintő kérdésekről* és sokan (78%) nyilatkoztak arról is, hogy *fiatalabb korukban szükségük lett volna több ismeretterjesztő kiadványra a szexuális irányultság és nemi identitás témájában*.

Eredményeink szerint a témakör iskolai megjelenése kifejezetten pozitívan befolyásolja az érintett diákok önértékelését: a homoszexualitás témakörét részletesen feldolgozó iskolába járó válaszadók[19] a többiekhez képest (49%) nagyobb arányban értettek egyet azzal, hogy az *iskola segítette őket abban, hogy magabiztosabban hozzanak döntéseket* (65%). Emellett az érintetteknek kisebb arányban támadtak öngyilkossági gondolatai,[20] és középiskolai társaik előtt nagyobb arányban vállalták föl teljesen szexuális irányultságukat és/vagy nemi identitásukat.[21]

6. EGÉSZSÉGI ÉS EGÉSZSÉGÜGYI JELLEMZŐK

A válaszadók több mint háromnegyede (78%-a) elégedett az egészségi állapotával. Rossz vagy nagyon rossz egészségi állapotról mindössze a megkérdezettek 2%-a számolt be. Ezek az eredmények az általános magyarországi állapotokhoz képest jóval kedvezőbbek[22] – ám ebben jelentős szerepe lehet az életkori sajátosságoknak, elsősorban mintánk igen fiatal összetételének.

Ugyanakkor válaszadóink jelentős mentális egészségügyi problémákról számolnak be: 42%-uknak voltak már öngyilkossági gondolatai és közülük 30% meg is kísérelte az öngyilkosságot.[23] Az öngyilkossági gondolatok kialakulásában komoly szerepet kaphat a szexuális irányultság: a megkérdezettek negyedének kifejezetten saját szexuális irányultságának felismeréséhez kapcsolódóan lettek öngyilkossági gondolatai, 16%-uk pedig arról számolt be, hogy a melegségével kapcsolatban általa elszenvedett atrocitások miatt gondolt öngyilkosságra. Az öngyilkossági gondolatok legtöbbször (64%) tizenéves korban jelentkeztek: abban az időszakban, amikor a válaszadók jelentős része először szembesült saját szexualitásával, illetve amikor első ízben jelentkeztek az előbújás és a párkapcsolat kialakításának nehézségei.

Az öngyilkossági gondolatok jóval nagyobb arányban jellemzik azokat, akik számára szexuális irányultságuk problémát jelent és ezért megpróbálják elfojtani azt. Azok körében, akik jelenleg is szexuális irányultságuk elfojtásával küzdenek, a többiekhez képest majdnem kétszeres az öngyilkossági gondola-

[19] A válaszadók mindössze 7%-a számolt be arról, hogy ilyen iskolába járt.

[20] 43% szemben 36%-kal.

[21] 15% helyett 25%. Részleges felvállalással együtt: 52% helyett 65%.

[22] Lásd: az ELEF 2009-es eredményeit, miszerint a vizsgált népesség 54%-a elégedett egészségi állapotával, 15%-a pedig rossz vagy nagyon rossz egészségi állapotról számol be. Forrás: [Online]. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel310021.pdf [Letöltve: 2011-08-17].

[23] Az összes válaszadóra vetítve az öngyilkossági kísérletek aránya 13%-os.

toktól szenvedők aránya (32% helyett 54%). Az öngyilkossági gondolatok kialakulásához szintén jelentősen hozzájárulhat a támogató családi háttér hiánya: ahol a szülők rosszallóan fogadták az előbújást, ott több mint kétszeresére nő az öngyilkosság gondolatával foglalkozók aránya. Emellett mind az elfojtás, mind a szülői elutasítás esetében hasonló arányú összefüggés mutatható ki az öngyilkossági kísérletekkel kapcsolatban is. Ennél is erősebb összefüggés mutatkozik az öngyilkossági kísérletek és a diszkrimináció, valamint az erőszakos támadások áldozatává válás között: az elmúlt 12 hónapban diszkriminációt elszenvedők körében több mint kétszeresére, az erőszakot elszenvedettek között több mint háromszorosára nő az öngyilkosságot megkísérlők aránya.

Az egészséget befolyásoló magatartásformák közül a dohányzás terén a magyar általtól nem tapasztalható eltérés, ugyanakkor majdnem háromszor akkora arányban fordultak elő válaszadóink között a nagyivók (5% helyett 15%-ban).[24] Az alkoholfogyasztás területén jelentkező jelentős különbség még, hogy míg a magyarországi mintában a nagyivók között közel tízszer annyi a férfi, mint a nő, a mi LMBT mintánkban a nők és a férfiak között ilyen eltérés nem figyelhető meg.

A megkérdezettek közül majdnem minden ötödiknek (17%) volt már valamilyen szexuális úton terjedő betegsége. Férfiak esetében nagyobb ez az arány: 20% a női 12%-hoz képest. A válaszadó férfiak 43%-a még soha nem volt HIV-szűrésen és csupán 14%-uk megy el rendszeresen HIV-tesztre. A HIV-szűréshez való hozzáférésben jelentős területi különbségek mutatkoznak: míg Budapesten csak a válaszadók 33%-a nem vett részt soha szűrésen, nagyvárosokban ez az arány 44%-os, falvakban és községekben pedig 65%-os.

A HIV-szűrések alacsony száma összefügg az iskolai felvilágosító programok heteroszexista fókuszával, illetve elmaradásával. Válaszadóink diákkorában több mint kétharmaduk vett részt iskolai szexuális felvilágosításon az általános vagy a középiskolában, ám közülük csak 12% számolt be arról, hogy a felvilágosítás foglalkozott az LMBT embereket érintő témákkal. Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatok tárgyalása nélkül azonban az átadott információkat az érintettek nem tudják magukra vonatkoztatni – különösen akkor nem, ha a szexuális felvilágosítást a fogamzásgátlás témájára szűkítik le, ahogy ez gyakran megtörténik.

Eredményeink szerint az egészségügyi szolgáltatók általi diszkrimináció szintje viszonylag alacsony (7%) – ennek oka azonban leginkább az lehet, hogy az LMBT emberek döntő többsége nem vállalja föl szexuális irányultságát vagy

[24] Itt is a korábban már említett ELEF 2009-es eredményekhez hasonlítottunk.

nemi identitását, ha háziorvosához vagy szakorvoshoz fordul.[25] Az előbújás és a hátrányos megkülönböztetés közötti összefüggés e téren egyértelműen kimutatható: a szexuális irányultságukat háziorvosuk előtt nem vállalóknak csak 3%-át érte hátrányos megkülönböztetés orvosuknál, ugyanez az arány előbújás esetén 12%-ra nő. A hátrányos megkülönböztetés leggyakoribb formája a nem odaillő kérdések feltétele volt (54%); de többen számoltak be arról is, hogy az orvos őket hibáztatta valamilyen betegségért (34%); illetve arról, hogy az egészségügyi dolgozók esetükben *látványosan jobban figyeltek a higiéniára*, mint egyébként (34%). 29%-uk pedig kifejezetten zaklató, megalázó fellépéssel szembesült. Ezeknek az adatoknak a tükrében érthetőnek tűnik a rejtőzködés, ugyanakkor az érintettek 71%-a is tisztában van azzal, hogy adott esetben *fontos lehet, hogy az orvos/szakorvos tudjon a páciens szexuális irányultságáról vagy nemi identitásáról*. Így a rejtőzködés szerepet játszhat az érintettek számára nyújtott egészségügyi szolgáltatás alacsonyabb minőségében. A megkérdezettek 58%-a nyilatkozott úgy, hogy *fél megosztani orvosával a szexuális irányultságával vagy nemi identitásával összefüggő kérdéseket, problémákat* – ami azonban a személyre szabott megelőző programok és kezelések kialakítását nagymértékben akadályozza.

7. DISZKRIMINÁCIÓ ÉS ERŐSZAK

Korábbi kutatási eredmények szerint azok a leszbikus nők és meleg férfiak, akiket kevésbé vagy nem érint a társadalmi megbélyegzés, jellemzően a nyilvánosságtól elzártan, illetve maguk körül a „heteroszexualitás levegőjét árasztva" élik életüket (Rivers–Carragher 2003). Emellett az érintettek maguk is gyakran úgy ítélik meg helyzetüket, hogy társadalmi láthatóságuk mértéke befolyásolja diszkriminációs tapasztalataik gyakoriságát (Takács et al. 2008).

A 2007-es kutatás eredményeihez hasonlóan leggyakrabban most is köztéren (37%) érte diszkrimináció az érintetteket, de jelentős a diszkriminációs tapasztalatok aránya a szórakozóhelyeken (29%), a munkahelyeken (19%) és az oktatási intézményekben (19%) is. Családjuk (18%) és barátaik (14%) részéről szintén jelentős hátrány érte az LMBT embereket szexualitásuk miatt. (A részletes eredményeket lásd a 4. ábrán.)

[25] A háziorvosok előtt a válaszadók 75%-a egyáltalán nem vállalja föl szexuális irányultságát vagy nemi identitását (10% csak részben, 16% pedig teljesen); a szakorvosok esetében kicsit jobb az arány: előttük 24% teljesen vállalja, 14% részben vállalja és 63% nem vállalja föl önmagát.

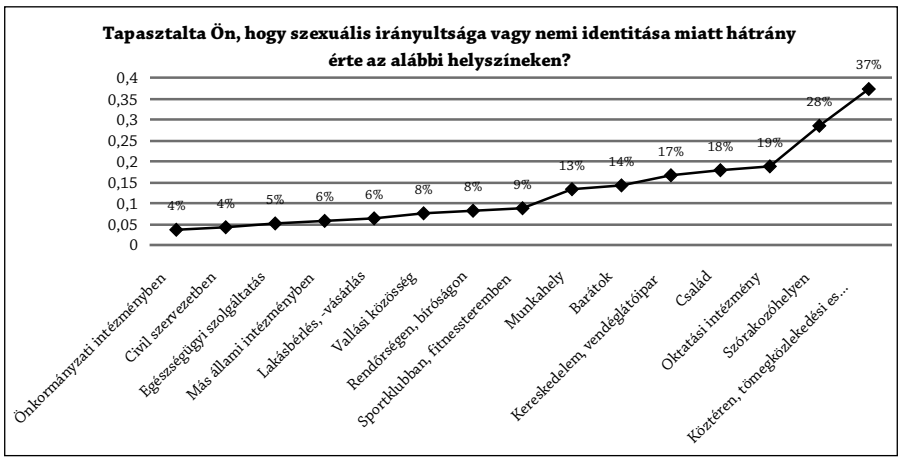

4. ábra. Az LMBT embereket érő diszkrimináció fő színterei

Összességében a válaszadók 34%-a számolt be arról, hogy szexuális irányultsága, 30%-uk pedig arról, hogy nemi identitása kifejezése miatt érte őt hátrányos megkülönböztetés. Emellett jelentősebb arányban tapasztaltak a megkérdezettek kor (20%) és nem (21%) szerinti hátrányos megkülönböztetést is.

Az esetek csupán 5%-ában került sor hivatalos panasztételre. A panasztétel ellenére 31%-ban semmi nem történt és 33%-ban legalább vizsgálat indult, de végül semmi sem történt. Csak a panaszt tevők 22%-a számolt be arról, hogy az elkövetőt sikerült felelősségre vonni. A panaszt leggyakrabban a rendőrségnek (22 eset), civilszervezeteknek (10 eset) és az Egyenlő Bánásmód Hatóságnak jelentették (5 eset). A hivatalos panasztétel elmaradása mögött legtöbb esetben (51%) az eset jelentőségének alulbecslése állt. De jelentős arányú volt a hatóságok munkájával kapcsolatos bizalmatlanság (36%, illetve 24%), a félelem a további megaláztatástól (15%), a szexuális irányultság kiderülésétől (16%), vagy a rosszabb helyzetbe kerüléstől (21%). Ugyanakkor a válaszadók 60%-a jelezte: egy jövőbeli diszkrimináció esetén ezt bejelentené.

A megkérdezettek 59%-a hátrányos megkülönböztetést elszenvedett csoport tagjának tartja magát, közülük 94% valamilyen formában az LMBT kisebbséghez kapcsolódó csoportmegnevezést említett, 10% kifejezetten leszbikusként, 5% biszexuálisként, 4% transzneműként határozta meg ezt a csoportot. Emellett hátrányos helyzetként említették még a női létet (5%) és a zsidóságot (7%) is. Ebben az összefüggésben roma származásukra tizenhárman, fogyatékosságukra pedig hatan hivatkoztak.

Válaszadóink szerint Magyarországon leginkább az etnikai (61%), valamint a szexuális beállítottság (59%) és a nemi identitás (62%) alapú megkülönböztetés terjedt el nagymértékben. Az átlagnépességhez képest jóval érzékenyebb-

nek bizonyultak a diszkrimináció többi formájának érzékelésében is.[26] A megkérdezettek háromnegyede szerint elterjedtebbé vagy sokkal elterjedtebbé vált az elmúlt 5 évben a szexuális kisebbségek elleni hátrányos megkülönböztetés. Ennél csak az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos türelmetlenség növekedését érzékelték jelentősebbnek (85%).

Válaszadóink 16%-át érte már szexuális irányultságával vagy nemi identitásával összefüggésbe hozható erőszakos támadás. E probléma a transzneműeket szignifikánsan jobban érinti (26%). A támadások leggyakoribb formája a szóbeli zaklatás: az áldozatok 95%-a számolt be ennek megtapasztalásáról. Ugyanakkor nem ritkák a büntetőjog által egyértelműen üldözendő cselekmények sem: például az erőszakkal fenyegetés (79%), a bántalmazás (48%), a rongálás (29%) vagy a rablás (25%). Fegyveres támadásról tizennyolc, nemi erőszakról pedig huszonegy személy számolt be.

Az áldozattá válás kockázata jelentős mértékben összefügg azzal, hogy az emberek a mindennapokban mennyire azonosítják LMBT személyként az érintetteket: akikről LMBT-mivoltuk „lerí", azaz ismeretlenek ezt mindig vagy gyakran sejtik, azok közül több mint negyedüket (26%) érte már erőszakos támadás. Míg azok között, akikről nem sejthető, hogy LMBT emberek, mindössze 10%-os ez az arány.

Az erőszak leggyakoribb színhelye a köztér (63%) és az iskola (30%), de gyakoriak a támadások az LMBT szórakozóhelyek és ismerkedő helyek környékén is (15–15%). Az érintettek 25%-a a melegfelvonulással kapcsolatban vált áldozattá. Az erőszakos támadások elkövetőinek 72%-a az áldozat számára ismeretlen volt (ez az eredmény harmonizál a köztéren elkövetett támadások gyakoriságával), 30%-uk munka- vagy iskolatárs. Ennél ugyan jóval alacsonyabb számú, de különös figyelmet érdemel a hivatalos személyek által elkövetett erőszak (6%).

A támadás az áldozatok 62%-a számára lelki megrázkódtatást okozott, 26%-uk esetében együtt járt könnyebb, 6% esetében pedig komolyabb fizikai sérülés elszenvedésével. A súlyos következmények ellenére mindössze az esetek 15%-ában tett a sértett hivatalos panaszt, és orvoshoz vagy pszichológushoz is csak 16% fordult. A bejelentések sorsa részben választ is adhat arra, miért nem jelentik az áldozatok az ilyen incidenseket: 23% esetében a rendőrség semmit sem volt hajlandó tenni, 48%-uknál ugyan indult vizsgálat, de semmi sem történt; az elkövetőt mindössze az esetek 13%-ában ítélték el.

[26] Lásd a 2009-es Eurobarometer eredményeit, ahol az etnikai alapú diszkriminációt 32%, a nemek közötti diszkriminációt pedig 12% érzékelte nagymértékben elterjedtnek. Ez utóbbi arány jelen kutatásban 31%. Forrás: [Online] http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_317_en.pdf [Letöltve: 2010-10-17].

A panasztétel elmaradása leggyakrabban a hatóságok munkájával kapcsolatos bizalom hiányával hozható összefüggésbe: a válaszadók 51% szerint *a hatóságok úgysem tudtak volna semmit tenni,* és az érintettek amúgy *sem bíztak a hatóságok munkájában* (43%). Emellett jelentős volt a retorziótól (23%) és a szexuális irányultság kiderülésétől való félelem is (25%). Az áldozatok 35%-a attól *félt, hogy csak rosszabb helyzetbe fog kerülni* a bejelentés által, 22%-uk kifejezetten szégyellte elmondani az esetet, 17%-uk pedig nem tudta, hogy hova kell fordulnia. Az áldozatok 27%-a érezte úgy, hogy az eset nem volt olyan súlyú, hogy jelenteni kellene.

A jogtudatosság hiányosságaira mutat, hogy a válaszadóknak mindössze 4%-a nyilatkozott úgy, hogy a 2009 óta hatályban lévő gyűlölet-bűncselekményre vonatkozó szabályokat részletesen ismeri. 36%-uk azonban egyáltalán nem hallott arról, hogy a homofób támadások immár szigorúbb büntetéssel sújthatók.

KONKLÚZIÓ HELYETT

Ebben a fejezetben egy 2010-ben lezajlott nagymintás LMBT kutatás főbb eredményeiből válogattunk közel sem kimerítő jelleggel. E könyv kereteit szétfeszítené az a rengeteg adat és összefüggés, mellyel ez a kutatás szolgált. A későbbiekben tervezzük a 2010-es kutatási kérdőív fő témaköreinek megfelelő, részletesebb tematikus elemzések közzétételét.

HIVATKOZÁSOK

Béres-Deák R. (2011). *Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel.* Lásd e kötetben

Rivers, I. – Carragher, D. J. (2003). Social-Developmental Factors Affecting Lesbian and Gay Youth: A Review of Cross-National Research Findings. *Children & Society.* 17. 374–385. p.

Takács J. (szerk.) (2006). *A lélek műtétei.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély.* 19(3). 16–54. p.

TURAI KATALIN RÁHEL

A biszexualitás, a homofóbia és a bifóbia összefüggései

1. BEVEZETÉS

A biszexualitás, összetettsége és rögzítetlen határai révén, nagyszerű terep a különböző, nemekkel és a szexualitással kapcsolatos jelenségek vizsgálatára: kilóg a szexualitás hagyományos duális kategóriáiból (a vagy a férfiak, vagy a nők iránti vágyként meghatározott hetero- és homoszexualitásból). Definíció függvénye, hogy kit nevezünk biszexuálisnak, hiszen sokaknak volt élete során szexuális kapcsolata mindkét nemmel, mégis ennél jóval kevesebben nevezik magukat biszexuálisnak (Hemmings 2002). Kutatásomban olyan személyekkel készítettem mélyinterjút, akik saját bevallásuk szerint vonzódnak (és nem csak valamikor vonzódtak) mindkét nemhez, így e tanulmány keretein belül is így értelmezem a biszexualitást. Közülük sokan nem identifikálódnak biszexuálisként – ezért ha az egyszerűség kedvéért biszexuálisokról írok is, mindig odaértem a szóhoz az idézőjelet.

Ebben a fejezetben a szexuális kategóriák fluiditásából, egymásba éréséből és definiálásuk problematikusságából indulok ki. A biszexualitás definíciós nehézségei ugyanis rámutatnak arra, hogy a többi szexuális kategória sem határozható meg egyszerűbben: hiszen például ugyanúgy nevezhetjük homoszexuálisnak azt, aki csak azonos neműekkel létesít szexuális viszonyt, mint azt, aki mindenféle szexuális kapcsolat nélkül érzi magát homoszexuálisnak. Alfred Kinsey az elsők között hívta fel a figyelmet a szexualitás különböző dimenzióira (viselkedés, érzés, fantázia), illetve arra, hogy a szexuális különbségek jobban leírhatók egy kontinuum mentén, mint elkülönülő kategóriákkal. Bármilyen kísértő is a „vagy-vagy logika", hogy az emberek vagy a homoszexuálisok, vagy a heteroszexuálisok közé tartoznak, ez a kategorizálás az emberi gondolkodás sajátossága, és kevésbé írja le a szexualitás valóságát (Gagnon–Greenblat 2005; Robinson 1976). A szexualitás dichotóm értelmezésének későbbi kritikái megkérdőjelezik azt a gyakorlatot is, hogy kizárólag a partner neme alapján határozzuk meg a szexuális orientációt, miközben egy adott szexuális viselkedés választásában más szempontok is szerepet játszanak: a partner egyéb vonásai (Borgos 2007; Kosofsky-Sedgwick 1990), vagy akár a

szexuális kapcsolat jellege (a szado-mazochista gyakorlatok kapcsán Califiát idézi Hemmings 1998).

A biszexualitás – hasonlóan a homoszexualitáshoz – nem zárja ki az egyénben a homofób attitűdök jelenlétét sem (Tomsen 2009). A biszexuálisok homofóbiájának vizsgálata segít megérteni, hogyan működik a homofóbia, és általában a szexuális kategóriák közti határok kialakítása. Jelen tanulmány olyan „eszközként" tekint a homofóbiára, amelynek segítségével az egyén bizonyos csoportoktól elkülöníti magát. Az alábbiakban tehát a biszexuális személyekkel készített interjúimban megjelenő homofóbia szerkezetének, változatainak és jelentéseinek a feltárására vállalkozom.

A homofóbia és a bifóbia – azaz a biszexualitással szembeni negatív előítélet – vizsgálatát ebben a kontextusban elválaszthatatlannak tartom egymástól. A megkérdezett biszexuálisok a homofóbia mellett bifóbiának szintén hangot adtak. Mivel a biszexualitás és a bifóbia kutatását a társadalomtudományok, sőt a meleg és leszbikus tanulmányok (*Gay and Lesbian Studies*), és a queertanulmányok (*Queer Studies*) is elhanyagolják,[1] fontosnak tartottam kiemelni jellegzetességeiket. Így a homofóbia mellett a bifóbia is megjelenik mint alaposabb vizsgálat után kiáltó jelenség, és írásom végén a bifóbia tapasztalatairól is beszámolok. Noha a megkérdezettek alkalmasint a homofóbia elszenvedői is, itt most csak azokra az élményeikre térek ki, amelyekben specifikusan bifóbiát tapasztaltak meg.

Egy módszertani bevezetés és állításaim ismertetése után tárgyalom, hogy a biszexuálisok között előforduló homofóbia hogyan strukturálódik, és milyen szerepe van narratív identitáskonstrukcióikban. Ezután rátérek a bifóbia megnyilvánulásaira, végül a bifóbia tapasztalatára és jellegzetességeire.

2. NARRATÍV INTERJÚK

2010 folyamán a biszexualitással kapcsolatos magyarországi narratívákat vizsgáló kutatásom keretében (Turai 2010) mélyinterjúkat készítettem tizenhárom, 20 és 40 év közötti személlyel. A korábban említett definíciós keretnek megfelelően olyan személyeket kerestem, akik saját bevallásuk szerint von-

[1] A téma mellőzésének okai között elsősorban a biszexualitás gyengébb csoportképző és (politikai) érdekérvényesítő potenciálját kell keresnünk (a főleg Észak-Amerikában szaporodó biszexuális fórumok ellenére is), hiszen ez hat a tudományos kutatások létrejöttére és arra, hogy milyen problémák kerülnek a társadalmi érdeklődés fókuszába. Ezzel összefüggésben további magyarázat a biszexuális célcsoport megközelítésének nehézsége (Garber 1996; Hemmings 2002).

zódnak mindkét nemhez. Mivel Magyarországon nincs speciálisan biszexuális csoport, és az LMBT-körökön kívüli biszexuálisokat is meg kívántam szólaltatni, ismerősök révén, hólabda módszerrel találtam meg az interjúalanyaimat, 7 nőt és 6 férfit. Mindannyian Budapesten élnek, és mind végzett vagy végez felsőfokú tanulmányokat. A beszélgetés elején arra kértem őket, hogy meséljék el, hogyan alakult életük során a szexualitásuk. Ezután az interjúk néhány kérdéssel strukturálva, az interjúalany tempóját és emlékezői-elbeszélői stílusát követve folytak, legalább egy, legfeljebb három órán át.[2] A narratív interjúk, magától értetődően, nem adhatnak reprezentatív képet a magyarországi biszexuálisokról. Arra azonban kiválóan alkalmasak, hogy rekonstruáljuk belőlük az identitások, vélemények és gyakorlatok jellegzetes narratív logikáját, a szexuális elbeszélések felépülésének folyamatát, azaz magát a narratív identitást.[3]

E fejezet megírására készülve újra megvizsgáltam az interjúimat a homofóbia és a bifóbia megjelenései után kutatva. Ekkor szembesültem azzal, hogy sokszor mennyire nem egyértelmű, hogy egy adott megnyilatkozás homofóbnak minősíthető-e. A homofóbia eredeti jelentése a homoszexuálisoktól való egyéni félelem vagy az irántuk érzett gyűlölet, de mára a kifejezést leginkább a heteroszexuálisokkal egyenlő jogok elutasítására használják (Tomsen 2009)[4]. Interjúalanyaim mind érintettek az azonos neműekkel való kapcsolatokban, és többször hangsúlyozták is toleranciájukat a nem normatív szexualitásokkal szemben.[5] Mégis, voltak olyan megszólalásaik az interjúk során, amelyeket én homofóbnak illetve bifóbnak minősítettem az implikált negatív általánosító tartalmak miatt: amikor a „homoszexuálisoknak" vagy a „biszexuálisoknak" tulajdonított jellemzőket az interjúalany implicite vagy explicite elítélte, lebecsülte – a következő fejezetekben ezeknek a megnyilvánulásoknak a feltérképezése következik.

[2] Az interjúrészleteket az interjúalanyok által maguknak választott álnevekkel közlöm.

[3] A narratív interjúelemzés módszertanáról lásd pl. Riessman 1993.

[4] További jelentésárnyalatokat hoz létre a heteroszexizmus és a heteronormativitás fogalmának használata. Az előbbi a heteroszexualitás adottnak tételezését, a társadalmi-kulturális struktúrákba ágyazottságát hangsúlyozza, míg az utóbbi a diskurzusok és reprezentációk által közvetített normajellegét, amely a nem normatív szexualitásokról vagy nem vesz tudomást, vagy egyszerűen kivételnek tekinti (Hereket idézi Tomsen 2009, 18–19. p.). Mindkét fogalom kisebb mértékű ellenségességet implikál, mint a homofóbia.

[5] „Én teljesen elfogadó vagyok mindennel szemben" (Éva, 26); „… elkezdett buzizni, és akkor én kijelentettem, hogy meleg vagyok" (Nana, 24); „jó lenne, ha toleránsabbak lennének bizonyos személyek" (Bob 20).

3. HOMOFÓBIA ÉS BIFÓBIA MINT AZ IDENTITÁS ALKOTÓELEMEI

A homofób és bifób attitűdök biszexuálisoknál való előfordulásának vizsgálata elméleti jelentőséggel bír, mivel rámutat a szexualitás határátlépéseire, az identitások komplex formálódására. Többek között arra is, hogy az előítéletek nem állnak össze az egyénekben logikailag koherens egésszé:[6] ugyanaz a személy rendelkezhet egyszerre toleráns és előítéletes nézetekkel, sőt lehet valaki a bifóbiának hangoztatója és egyben elszenvedője is. Ezek a személy énképében ugyanakkor nem feltétlenül bizonyulnak ellentmondásnak vagy következetlenségnek.

Az előítéletnek ugyanis megvan a maga szerepe az ember énkonstitúciójában – az interjúimban is ezt láttam igazolódni. Az előítéletet elsősorban nem az egyén pszichológiai jellemzőjének tekintem, hanem társadalmi-kulturális viszonyok termékének (Murray 2009; Tomsen 2009). Az előítélet adornói értelmezésében annak énvédő funkciója jelenik meg: az identitást védelmezi az elbizonytalanító hatásokkal szemben. Az előítéletes személy azonosul csoportjának normáival, és az előítélet közvetíti a másik csoport elutasítását (Fábián–Erős 1996). Vizsgálatom során azt láttam igazolódni, hogy az előítélet elsajátítása, kifejezése egyúttal magát a saját csoporthoz tartozást is megteremti. A homoszexualitással, illetve a biszexualitással szembeni előítéletet a „homoszexuálisokra" és a „biszexuálisokra" mint elhatárolható csoportokra vonatkozó olyan általánosításként határozom meg, amely e csoportok alacsonyabbrendűségét implikálja a (sokszor épp ezáltal meghatározott) „saját csoporthoz" képest (Tomsen 2009).

Az általam egyéni narratívákban vizsgált bi- és homofóbiát tehát az „itt és most", azaz napjaink Magyarországának társadalmi viszonyai világítják meg: többek között az a körülmény, hogy a homoszexualitás szinte egyetlen nyilvános megjelenése az éves Pride melegfelvonulás, éppen ezért a melegségről alkotott vélemények hangsúlyosan ennek az eseménynek a megítélése körül formálódnak. Továbbá az a jelenség, hogy a biszexualitást mint identitást sokan nem ismerik el (Hemmings 2002), és ezért (mint a mindkét nemhez való vonzódás gyakorlata) a hetero- és homoszexualitás duális rendszerében keres magának helyet – ami pedig lehetőséget ad különböző szexuálisidentitás-verziók kialakítására. Ez azt jelenti, hogy a biszexuális gyakorlat mellett és ellenére az egyén egyéb narratív eszközökkel tudja magát definiálni, identitását akár egy interjún belül is megalkotni: például melegnek nevezi magát egy házas férfi, azzal érvelve, hogy továbbra is a férfiakat veszi észre az utcán. Az inter-

[6] Ezt megerősíthetik az e kötetben szereplő kutatások is, lásd például Rédai Dorottya középiskolások körében végzett kutatását.

júelemzések alapján a bi- és homofóbia is egy ilyen öndefiníciót segítő eszköz az önmagát értelmező és felépítő egyén számára. Az előítélet segítségével ki tudja fejezni, hogy kikkel azonosul, és kiktől különbözteti meg magát: így újabb és újabb alcsoportok bontakoznak ki a nagyobb (például a „homoszexuális") halmazból. A következőkben a homoszexuálisok csoportján belüli további különbségtételeket fogom megvizsgálni, amelyekkel „biszexuális" interjúalanyaim éltek. Mint látni fogjuk, a homofóbia lehet az öndefiníció eszköze („Ki vagyok én, és kik azok, akiktől megkülönböztetem magam?"); illetve lehet az önigazolásnak, specifikusan a biszexualitás legitimálásának is eszköze (például egy nő mondhatja, hogy „mivel a leszbikusok ilyenek, ezért választottam végül egy férfit").

Hogy a dichotóm kategorizálás imperatívuszának nagy szerepe van az előítéletességben, arra az is utal, hogy több interjúalanyom, aki vállaltan nem tudta vagy nem akarta magát kategorizálni – nem választott magának szexuálisidentitás-címkét, vagy több címkéből állította össze önmeghatározását[7] –, nem adott hangot se homoszexuálisokkal, se biszexuálisokkal szembeni előítéletnek.

4. A HOMOFÓBIA STRUKTURÁLÓDÁSA

Három jellemző strukturáló tényezőt találtam az interjúk elemzésekor, mely szempontok mentén az interjúalanyaim bizonyos homoszexuálisokat elítéltek, míg másokat elfogadtak: a nemet, az (azonos neműek közötti) kapcsolat jellegét, valamint a külső megjelenést. Ezeken kívül is felbukkantak a homoszexualitáson belüli határhúzásra alkalmas szempontok (például a barátság[8]), de ez a három emelkedett ki leghangsúlyosabban, amelyek esetenként össze is kapcsolódtak, és így egymást erősíthették. A következőkben egy-egy interjúrészlettel világítom meg a homoszexuális kapcsolatokon belüli határhúzásokra alkalmas szempontokat.

4.1. Nem

„Én is érdeklődöm a nők iránt, csak szerintem ez még az a határ, ami még, azt mondják, a nőknél valamelyest egészséges vagy természetes, vagy belefér még.

[7] Például „biszexuális melegbe hajlás közben", „vannak biszexuális tendenciáim", „egy szóval nehéz elmondani [...] szóval nem tudom".

[8] Az interjúalanyaim közül több huszonéves lány, akik heteroszexuális kapcsolataik mellett nyitottak voltak lányokkal való flörtre, ezt közeli barátnővel nem tudták volna elképzelni: „incesztus-szerű lenne", említette egyikük.

Ami nekem döbbenetes volt, az a férfiaknál. […] A férfiaknál szerintem ez egy teljesen másképp működő dolog. […] Ezt mondják is egyébként, hogy valami genetikai dolog a nőknél, hogy érdeklődnek [a nők iránt]. Nem tudom, lehet, hogy valami, még az őskorból eredeztethető dolog, nem tudom, hogy miért van, hogy mitől. Biztos a biológusok meg tudnák mondani, vagy az ilyen kutatók, hogy miért van bennünk ez. Mondom, talán az, hogy a nőkben, szerintem, van egy alapvető nyíltság, szerintem a férfiak zárkózottabbak." (Éva, 26)

Ebben a részletben Éva egyértelműen megkülönbözteti a férfiak közti vonzalmat a nők közti vonzalomtól, és az utóbbit azonosítja normálisként: „természetesként", „egészségesként". Ebben a megkülönböztetésben szerepet játszhat, hogy a nők közötti gyengédség, fizikai érintkezés elfogadott, nem ellentétes a női nemiszerep-elvárásokkal (Garber 1996). Évának voltak nőkkel kalandjai, de komolyabb (érzelmi és szexuális) kapcsolatot csak férfiakkal folytatott. A teljes interjú alapján elmondható, hogy a nőkkel való szexuális kapcsolatát egy (elmúlt) életszakasz színesítőjének tartja. Nem is különbözteti meg magát a heteroszexuális, nőies nő normájától: mint látható, szerinte – ahogy több interjúalanyom szerint is – ebbe a normába belefférnek más nőkkel folytatott kalandok. Azzal, hogy a számára negatív, visszatetsző viselkedésként feltűnő, férfiak közötti szexuális gyakorlatot megkülönbözteti a minden nőre jellemző „alapvető nyíltság" pozitív attitűdjét tükröző, nők közötti szexualitástól, magát ez utóbbival tudja definiálni. A női és a férfi homoszexuális viszonyok közti határvonal a stabil heteroszexuális identitását védi, és lehetővé teszi, hogy a meleg férfiakat elítélje, tőlük magát megkülönböztesse.

4.2. Párkapcsolat

„Két fiú nem nagyon tud szerintem jó kapcsolatot kialakítani egymással. Tehát két fiút sajnos nem tudok egy családnak tekinteni. Ilyen szempontból kezdek vér heteró módon viselkedni meg gondolkodni. Ezek nyilván az én tapasztalataim, nem általános érvényű kijelentéseket teszek. De én nem találtam olyan pasit, akire azt mondom, hogy na ez egy olyan srác, akivel én szívesen élek együtt, és tudunk egy harmonikus életet kialakítani. […] És a tapasztalat, ha körülnézek, akkor meg inkább az, hogy harmonikus családi életet valóban fiú lánnyal tud. Tehát lelkileg van összerakva úgy egy nő, meg lelkileg van összerakva úgy egy fiú, hogy ők tudnak harmonikus életet kialakítani. […] Azt hiszem, a nő itt egyébként a kulcskérdés, mert a leszbikusok viszont sokáig tudnak együtt élni, vagy legalábbis az a kevés leszbikus pár, akit én ismerek vagy ismertem." (Márk, 36)

Márk évekig tartó kizárólagos homoszexualitás után feleségül vett egy nőt, de szexuális kapcsolatot időnként továbbra is létesít még férfiakkal. A homoszexualitáson belül olyan határvonalat húz, amely a pusztán szexuális jellegű kapcsolatokat különbözteti meg a tartós párkapcsolatoktól, és az utóbbiról jelenti ki, hogy nem tud működni férfiak között (amit én a homofóbia, vagy legalábbis a heteroszexizmus jeleként azonosítottam). Márk az életében bekövetkezett változásokat, a saját életút-választásait látszik igazolni azzal a kijelentéssel, hogy tartós párkapcsolatra két férfi nem képes: legalábbis neki nem sikerült, azért választott végül női párt magának, akivel megtalálta a „harmonikus életet". Ez a megállapítás ugyanakkor azt is lehetővé teszi számára, hogy meleg identitását valamennyire megőrizze a meleg férfiaktól való önmegkülönböztetés ellenére, hiszen bizonyos mértékig egy racionális választásról számol be, és saját heteroszexuális viselkedését a párkapcsolati területre szűkíti le.

4.3. Külső megjelenés

„[A meleg barátom] nem igazán kapott még semmi beszólást, nem bántották – de azért, mert rajta nem látszik. Tehát neki nem kell, érdekes módon őneki nem kell affektálnia, meg nem kell 32-es női nadrágokba belepasszíroznia magát… tehát ő teljesen normális férfi. És egy nagyon helyes srác egyébként, tehát én mint nő azt mondom, hogy nagyon helyes. Jó, nem úgy férfias persze, tehát hogyha valakinek van szeme, azért észreveszi, de semmi olyan dolgot nem csinál, amivel magára hívná a figyelmet, vagy ellenséges érzéseket váltana ki, semmi. És a művészek ilyenek. Tehát a művészek közül a homoszexuális férfiak mind ilyenek. Van tartásuk, úriemberek." (Éva, 26)

Ebben az interjúrészletben megelevenedik a nőies homoszexuális férfi „ismerős" képe. A heteronormatív nemiszerep-elvárások miatt ugyanis a homoszexualitást a fogalom létrejötte óta inverz nemi jelleggel, nőkben férfiassággal, férfiakban nőiességgel magyarázzák (Butler 1990; Takács 2004). Ez a klasszikus negatív attitűd Éva interjújának további részeiben egyértelműen összefonódik a melegfelvonulás elítélésével – hiszen a nőies külső, ugyanúgy, mint a felvonulás, a normalitás elleni provokációként értelmeződik. Ami azonban egyedi Éva hozzáállásában, az a meleg férfiakon belüli megkülönböztetés a foglalkozás/hivatás tengelyén. Ebben a rendszerben a művészek férfias(abb) melegek, művészi hivatásuk felruházza őket egy olyan ranggal („úriemberek"), ami a „civilekből" hiányzik. Éva maga is művész: a megkülönböztetéssel egyrészt magának is vindikál ebből a rangból, másrészt fenn tudja tartani az egyensúlyt a meleg művészbarátai iránti kötődése (és az ehhez a közösséghez való tartozása), valamint a melegfelvonulás iránti ellenszenve között. Végül a toleranciát vagy

nyitottságot ő is fontosnak tartja (hangsúlyozza, hogy „elfogadó vagyok"), ami talán művészidentitásának is része, és ezért is él a jó meleg – rossz meleg megkülönböztetéssel: *„Hát főleg lányosabb alkatú [fiúk tetszenek]. Tehát nem ez a kigyúrt buzi stílus. Tehát véletlenül sem azok a fiúk tetszettek, akik rózsaszín tankban [tangában] meg sortban mászkáltak mindenhová, hanem ez a teljesen normális, csak van egyfajta… Egyfajta ilyen vonzódás…szerűség."* (Bob, 20).

Ez a másik részlet azért érdekes, mert – az előzővel szemben – nem a nőies, hanem a férfias melegek iránti ellenérzésekről tanúskodik. Igaz, hogy itt is megjelenik (a „rózsaszín tank" képében) egyfajta feminin exhibicionizmus, de az interjúalanyom számára a testalkat az, ami fontosabb a nőies-férfias megjelenés megkülönböztetésében. Bob magát biszexként definiálja, elmondása szerint lányokkal „sokat alkalmizik", de fiúval egyelőre nem volt sem érzelmi, sem szexuális kapcsolata. Az ő attitűdjében meghatározó elem a kor: más helyeken is hangsúlyosan fiúnak nevezte magát és kortársait, és a „férfi" szót használta azokra a melegekre, akikkel nem kívánt kapcsolatot létesíteni, akikkel nem tudott azonosulni. Fiúk iránti vonzalmait így megkülönbözteti a férfiak („buzik") egymás közötti kapcsolataitól.

Éva és Bob esetében is arról van szó, hogy a homofób elemekkel operáló, külső megjelenésre vonatkozó megkülönböztetés révén önmagukat egy nagyobb halmaz „normális" részeként tudják definiálni, és meg tudják őrizni egyéb identitásaikat, közösségi kötődéseiket.

A három, homoszexuálisokat megkülönböztető szempont (nem, kapcsolat, külső) működésére felhozott példákból látható, hogy a homofób attitűd a normalitás retorikájával fonódik össze, és önigazolásként szolgál – hiszen a megkérdezett „biszexuálisok" tulajdonképpen önmaguknak magyarázzák, hogy miért tartoznak oda, ahová nem szeretnének (azaz a „homoszexuálisok" közé), illetve milyen szempontokból *nem* tartoznak oda. Az előítéletes különbségtétel lehetővé teszi számukra a különböző identitások integrálását és esetleges ellentéteik kibékítését. Ezek az identitások nem csak nemi/szexuális jellegűek lehetnek: vonatkozhatnak a foglalkozásra, társadalmi státuszra, vallási és politikai ideológiákra is. Éva így nőies, heteró művész tud maradni homoszexuális kalandja mellett; Márk melegidentitását megőrizve él nővel házasságban; Bob pedig korosztálya normáinak tud megfelelni a „buziktól" eltávolított önmegkülönböztetéssel.

A „jó meleg – rossz meleg" különbségtétel is megjelenik ezekben az interjúrészletekben, hiszen az interjúalanyaim a melegek (homoszexuálisok) halmazán belül hoztak létre számukra jobban és kevésbé elfogadható kategóriákat. Ennek részben lehet az az oka, hogy a megkérdezettek „biszexuálisok", hiszen ezáltal élesebben vetődik föl számukra a kérdés, hogy mennyiben azonosulnak a homoszexuálisokkal, mennyire hasonlítanak a melegekhez. Ugyanakkor

homoszexuálisok körében is létezik internalizált homofóbia.[9] Többek között Stephen Tomsen *Violence, Prejudice and Sexuality* című könyvében (2009), illetve Takács Judit magyarországi meleg férfiakról szóló kutatásában (2004) is olvashatunk arról, hogyan alkalmazzák a „jó meleg – rossz meleg" megkülönböztetést a melegek, akik ezzel sokszor talán a homofób erőszakot is racionalizálni szeretnék, bízva abban, hogy ha nem viselkednek „megbotránkoztatóan", akkor jobban elfogadja őket a társadalom. Hasonlóan Éva korábbi interjúrészletének logikájához: „nem kapott még semmi beszólást, nem bántották – de azért, mert rajta nem látszik".

Interjúelemzésem arra is rámutatott, hogy a megkülönböztetést és önelhatárolást a homoszexualitás proximitása, a heteroszexualitáshoz való közelsége is kikényszeríti; vagyis éppen amiatt, mert a szexuális kategóriák esetében nem elkülönült csoportokról, entitásokról van szó, sokszor nem határolható el egyértelműen, hogy ki tartozik egyik vagy másik csoportba. A szexuális kategóriák közelsége a biszexuális egyének esetében különösen kézzelfogható, hiszen az ő élettörténetük kiemeli a heteroszexualitás és a homoszexualitás közti határvonal halványságát, sőt esetenként illúzióvoltát. Azonban itt arról is szó van, hogy a biszexualitás a maga határhelyzetével, besorolhatatlanságával megvilágít más jelenségeket, és rá tud mutatni például a hetero- vagy homoszexualitás kategorizációs, definíciós nehézségeire is. Eve Kosofsky-Sedgwick, a queer-elmélet egyik fő teoretikusa *Epistemology of the Closet* című (1990) meghatározó munkájában a homoszexualitásról való általános gondolkodás paradoxonaként említi, hogy egymással ellentétes jellegzetességeket tudunk akár egyszerre tulajdonítani a homoszexualitásnak. Egyszerre gondoljuk azt, hogy a homoszexualitás elkülönült és kisebbségi jellemző; valamint hogy univerzális, bárhol felbukkanó, bárkit megfertőző (tehát a heteroszexualitástól élesen nem elkülönülő) jelenség.[10]

5. A BIFÓBIA MEGNYILVÁNULÁSA

A biszexualitás témájával kapcsolatban több interjúalanyom hangot adott bifób nézeteknek. A bifóbia egyik jellegzetes megnyilvánulása a biszexualitás létezésének tagadása, pontosabban a biszexuális identitás tagadása, hiszen azt mindenki elismerte közülük, hogy szexuális gyakorlatként létezik. E mögött a

[9] Az internalizált homofóbia témakörét e kötetben is több helyen említik – lásd például Mészáros György tanulmányát.

[10] A Kosofsky-Sedgwick (1990) által tárgyalt másik ellentétpárban egymás mellett létezik az a vélemény, hogy a homoszexuálisok saját nemük szerint elkülönülnek, illetve hogy a másik nem társaságát és jellegzetességeinek átvételét keresik.

„biszexualitás *hitelességének*" (Hemmings 2002:26) megkérdőjelezése áll, azaz annak kétségbe vonása, hogy valódi vágyak állnának a mindkét nemre irányuló érdeklődés mögött. Korábbi kutatások is felhívták arra a figyelmet, hogy a biszexuális viselkedést gyakran azonosítják az éretlenség, illetve egy keresgélő életszakasz jellemzőjeként, vagy önámításnak (azaz a homoszexualitás hárításának), vagy éppen csak divatkövetésnek tartják (Borgos 2007; Takács 2004). Ezek a magyarázatok, a „vagy-vagy" logikát követve, tagadják az „igazi" biszexualitás létét, ahogy erre Borgos Anna is felhívta a figyelmet a biszexualitás magyarországi helyzetét körüljáró hiánypótló tanulmányában (2007).[11] Egy személy biszexualitásában, ahogy bármilyen szexuális viselkedésben, természetesen helyet kaphatnak a fenti motivációk: előfordulhat, hogy valaki kíváncsiságból, norma- vagy divatkövetésből létesít egy adott partnerrel szexuális viszonyt. Emellett, ahogy azt az interjúim és korábbi kutatások is mutatják (Borgos 2007; Hemmings 2002), vannak olyan biszexuálisok, akik jogot formálnak arra, hogy szexualitásukat őszintének, hitelesnek fogadják el. Ugyanakkor több interjúalanyom hangot adott azon véleményének, hogy a biszexualitás – mint hosszú távon mindkét nemhez való érzelmi-szexuális kötődés – nem létezik, nem létezhet: *„Amit én látok, amit én tapasztalok, az az, hogy a biszexualitás inkább szexuális dolog, mint érzelmi alapú. Tehát azt nem nagyon tudom elképzelni, hogy valaki szerelmes tud lenni egyszerre egy nőbe, járnak vagy együtt vannak mondjuk két évig, és utána vált és szerelmes lesz egy férfiba, akkor vele is együtt van, és utána megint beleszeret egy nőbe, tehát ezt így nem tudom elképzelni. Csak azt, hogy vonzódik, mondjuk, mind a két nemhez. Így kifejezetten szexuális értelemben. Aztán lehet, hogy valaki ezzel-azzal kipróbálja, és aztán utána ott marad valamelyiknél. De hosszú távon szerintem érzelemben vagy az egyik nembe tudok beleszeretni, vagy a másikba."* (Kati, 23)

Ebben a részletben az érzelmi és a szexuális jellegű kapcsolatok dichotómiája jelenik meg, amelyet a biszexualitás problematikájának megközelítésére alkalmas diszkurzív eszköznek tekintek (Turai 2010). A „vagy-vagy" gondolatmenet többeket jellemzett az interjúalanyaim között, nem véletlenül: a biszexualitás megragadásában leginkább időbelisége a kihívás, az, hogy valaki aktuális párkapcsolata ellenére a másik nem iránti vonzalommal is azonosulhat (Hemmings 2002). Éppen ezért egy eddig nem említett jellegzetes előítélet a biszexuálisokat *per definitionem* promiszkuusnak, hűtlennek tartja (Borgos 2007) – ez a vád

[11] Ezúton köszönöm Borgos Annának a 2011. május 17-én A homofóbia és a transzfóbia elleni küzdelem lehetőségei a mai Magyarországon címmel az MTA SzKI által rendezett műhelykonferencián megfogalmazott kérdéseit és észrevételeit.

ritkábban jelent meg az interjúimban. Álljon itt még egy példa a „vagy-vagy" logikára: *„Egy nő férjhez tud menni és gyereket tud szülni, még akkor is, ha leszbikus. […] De egy férfi nem. Tehát a férfiak, még hogyha biszexuálisak is, szerintem egy idő után úgyis a férfiaknál fognak kikötni. Mert ahhoz, hogy valaki egy nővel együtt legyen, vagy együtt éljen, ahhoz le kell mondani. Tehát, hogy mondjuk, apa legyen. Vagy fenntartson egy családot. Tehát, ahhoz kell férfinak lenni, kellenek a maszkulin vonások, kell az erős kéz. Már aki biszexuális férfi, már annak sincs már olyan kisugárzása egyszerűen. Tehát nincs meg benne ez a tekintély, vagy nincs meg benne az az energia, amivel, szerintem, egy családot, mondjuk, fenntartana." (Éva, 26)*

A már többször idézett Évának ebben a megjegyzésében is visszatér a női és férfi biszexualitás megkülönböztetése. A gondolatmenet sok érdekessége közül most csak azt emelném ki, hogy a biszexualitást mint olyat ez az érvelés is megszünteti, hiszen állítása szerint a biszexuális férfiak tulajdonképpen melegek, „egy idő után úgyis a férfiaknál fognak kikötni" (hasonlóan ahhoz a későbbi megjegyzéséhez, hogy a nők, szexualitásuktól függetlenül, a házasságot és a gyerekvállalást fogják választani).

6. A BIFÓBIA TAPASZTALATA

„Nagyon sok embertől megkaptam azt, hogy olyan nincs, hogy biszexualitás. Persze a pszichológus is, akihez jártam, ordítozott velem, hogy döntsem el, mert ilyen nincs, hogy biszexualitás. Vagy meleg vagyok, vagy heteró. És hát én nem tudom eldönteni, máig. De minek? Tehát nem értem, hogy minek. És a heteró ismerőseim, akik tudják, ott az van, hogy jaj, hát ez egy hóbort, ez egy divat, ez úgyse… Anyu jóban van az egyik híres embernek az anyukájával, aki köztudottan meleg. És azt mondta, hogy hát jó, de legalább legyél te is híres! Tehát hogy ez ennyi, ez valami hóbort, a híresség divatja. És ezt így fogják föl. A meleg oldalon meg úgy fogják föl, hogy ó, hát azért voltam nővel, mert hogy ezt társadalmilag így kell, és hogy egyébként meg meleg vagyok. És hogy ezt nagyon nehezen értik meg." (Dávid, 37)

Ennek a magát „biszexként" definiáló férfinak a panasza kimerítő foglalatát adja a heteroszexuálisok és a homoszexuálisok jellemző reakcióinak a biszexualitásra. A következő részlet egy melegként identifikálódó férfitől származik, aki évek óta egy nővel él monogám párkapcsolatban – és úgy tűnik, tőle pont a biszexuálisoknak tulajdonított promiszkuitást várják el: *„[A meleg barátaim azt mondták] például, hogy menekülök. Meg kompenzálok. Meg meghazudtolom magam. Hát mindenki próbálta valahogy felépíteni azt, hogy miért nem pasizom. Meg hogy mit nyomok el magamban, hogy ezt vállalom. Mert hát úgy képzelik, hogy*

ez mindenképp sok lemondás, meg meghunyászkodás. Szóval mindenképp valami hátsó ügyet, meg okot keresnek. És hát szembe is állítanak vele, hogy ez nem normális." (István, 41).

Láthatjuk, hogy interjúalanyaim is a bifóbia korábban már tárgyalt vádpontjaival szembesültek: nem őszinték a kapcsolataik, mert lemondanak valamiről; vagy: magukra kényszerítik a normatív viselkedést; vagy: csak divatot követnek. Ez a két részlet azt is jól megvilágítja, hogy a bifóbiának speciális vonása a kétirányúság, tehát hogy meleg és heteró környezetből egyaránt érkezhet. A biszexuálisok meleg és leszbikus körökben sokszor azt kapják meg, hogy az ellenkező nemet csak gyengeségből, megfelelni vágyásból keresik (Garber 1996; Hemmings 2002) – hiszen sokan maguk is átmentek a „kötelező heteroszexualitás" (Rich 1980) fázisán, és a homoszexualitásban találták meg önmagukat. A határozott énvállalást, a biszexualitás átmenete után a homoszexuális *coming out*ot kérik számon a biszexuálisokon is.

A heteroszexuális közegből érkező bifóbiát nem könnyű egyértelműen azonosítani, ismereteim szerint nincs is erről szóló kutatás. Egy biszexuális személy elleni bármilyen támadás esetén felmerülhet, hogy az csak az illető „homoszexuális felének" szól, ezért a homofóbiát nehéz elkülöníteni a speciálisan bifób előítélet eseteitől. Egyik nő interjúalanyom például beszámolt arról, hogy folyamatos munkahelyi zaklatásnak volt kitéve, miután kollégái rájöttek, hogy férfi partnere mellett lányokkal is ismerkedik – de felteszem, ugyanez történt volna, ha kizárólag nők iránt érdeklődik. Speciálisan bifób diszkriminációnak azt nevezném, ami a homoszexualitás relatív pozitív értékelésével jár együtt, de a magyar társadalom homofóbiája miatt ritka az ilyen differenciált megközelítés (a szóbeli előítéletességben ez jobban megragadható: például ha valaki a melegekkel szembeállítva a biszexuálisokat tartja promiszkuusnak).

7. ÖSSZEGZÉS

E fejezetben példákon keresztül szemléltettem a homofób és bifób előítéletek strukturálódását biszexuális élettörténetekben. Az interjúkból hosszabb részletek bemutatása és elemzése meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, de fontos megjegyezni, hogy sokszor egy bekezdésen belül is módosította, illetve finomította véleményét a megkérdezett. Márk például, aki harmonikus élet kialakítására egy férfit és egy nőt tartott alkalmasnak, hozzátette, hogy ez a saját tapasztalata és nem akar általánosítani, végül pedig azt is, hogy a leszbikusok is képesek hosszú távú kapcsolatra. Más interjúalanyaim is a beszélgetés során az általános érvényű kijelentésektől haladtak a személyes ta-

pasztalat, a mérlegelés, a relativizálás felé (anélkül, hogy irányítottam volna őket) – mely megfigyelés nemcsak az előítéletek kutatásában, hanem az interjúzás és egyéb beszélgetésalapú módszerek alkalmazásában is fontos szempont lehet.

Bemutattam, hogy biszexuális interjúalanyaimnál hogyan jelentek meg homofób és bifób előítéletek, amelyeket egyszerre tapasztalnak meg és nyilvánítanak ki. Láthattuk, milyen sokfélék, összetettek és dinamikusak ezek az előítéletek, és milyen gyakran kereszteződnek toleranciaelemekkel: az interjú során is folyamatosan formálódnak, és együtt járnak a homo- és biszexualitást elfogadó, sőt támogató kijelentésekkel (Tomsen, 2009). Kutatásom arra mutatott rá, hogy a biszexuálisok között tapasztalható bifób és homofób előítéleteknek sajátos logikája van, attól függően, hogy milyen narratív szerepet töltenek be az egyén énképében és élettörténetében – hiszen többek között ezek egységességét, koherenciáját hivatottak megteremteni és megőrizni. A homofóbia és a bifóbia tehát eszközként szolgál a narratív identitás felépítésében egy dichotóm kategorizációkkal és előítéletekkel terhelt társadalmi közegben – elősegítve, hogy az egyén a „biszexualitásán" belül meghatározza, kikhez tartozik, mivel tud azonosulni, azaz végső soron hogy eldöntse, ki is ő valójában.

HIVATKOZÁSOK

Borgos A. (2007). The boundaries of identity: bisexuality in everyday and theoretical contexts. In Kuhar R. – Takács J. (szerk.): *Beyond the pink curtain. Everyday life of LGBT people in Eastern Europe*. Ljubljana: Mirovni Institut. 169–83. p.

Butler, J. (1990). *Gender Trouble.* New York/London: Routledge.

Fábián Z. – Erős F. (1996). Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In Erős F. (szerk.): *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletekről.* Budapest: Scientia Humana. 182–200. p.

Gagnon, J. H. – Greenblat, C. S. (2005). Bisexuality. A Sociological Perspective. In Kimmel, M. S. (szerk.): *The Gender of Desire.* Albany: State University of New York Press. 149–173. p.

Garber, M. (1996). *Vice Versa. Bisexuality and the Eroticism of Everyday Life.* London: Pengiun Books.

Hemmings, C. (1998). Waiting for no men: bisexual femme subjectivity and cultural repudiation. In Munt, S. R. (szerk.): *Butch/Femme – Inside Lesbian Gender.* London/Washington: Cassell.

Hemmings, C. (2002). Introduction. & Chapter 1. Bisexual landscapes. In Hemmings, C.: *Bisexual spaces.* London/New York: Routledge. 1–53. p.

Kosofsky-Sedgwick, E. (1990). *Epistemology of the closet*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Murray, D. A. B. (2009). Introduction. Murray, D. A. B. (szerk.): *Homophobias. Lust and loathing across time and space.* Durham: Duke University Press. 1–17. p.

Rich, A. (1980). Compulsory heterosexuality and lesbian existence. *Signs: Journal of women in culture and society.* vol. 4, no. 5. 631–660. p.

Riessman, C. K. (1993). *Narrative Analysis.* London: Sage.

Robinson, P. (1976). Alfred Kinsey. In Robinson, P.: *The Modernization of Sex*. New York: Harper and Row. 42–118. p.

Takács J. (2004). *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: ÚMK.

Tomsen, S. (2009). *Violence, prejudice and sexuality.* New York: Routledge.

Turai, K. R. (2010). „Hard to tell in a word" – bisexual narratives in contemporary Hungary. MA Thesis, Budapest: Central European University. Elérhető: http://www.library.ceu.hu/ETD.html [Letöltve 2011-06-24].

MURAI ANDRÁS – TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Női szerelmek a filmvásznon a rendszerváltás előtt és után[1]

Az *Egymásra nézve* (1982), a *Csókkal és körömmel* (1994) és a *Falusi románc* (2006) három alkotás, amely jól reprezentálja a magyar leszbikus filmek történetének társadalmi-politikai változásait és műfaji lehetőségeit. A szocialista rendszerben és a rendszerváltozást követő években is ritka kivétel az azonos neműek kapcsolatával foglalkozó film. A Kádár-rendszerben csak egy fókuszál a leszbikus szerelemre: Makk Károly rendezése, az *Egymásra nézve*.[2] A tabukat – legalábbis politikai értelemben – ledöntő, és a nyíltabb diskurzus lehetőségét megteremtő rendszerváltozást követően sem változik jelentősen a helyzet, hiszen a játékfilmek sorában csupán egy film, a Szomjas György által készített *Csókkal és körömmel* veszi a bátorságot, hogy nők egymás közötti szerelméről szóljon. Az 1990-es évek végétől aztán egyre több, elsősorban dokumentumfilm, tárja fel a leszbikusok érzelmi világát és a jelenlétükre adott társadalmi reakciókat.[3] A Bódis Kriszta által rendezett *Falusi románc* című dokumentumfilm szerelmes nőinek egy kis település előítéleteivel kell megküzdeniük. A három filmen, illetve a korabeli kritikák, recenziók és az e filmeket övező sajtóvisszhangon keresztül nemcsak a társadalmi körülmények változását követhetjük nyomon, hanem a leszbikus történetek ábrázolásának három lehetséges, a fikciótól a valóság felé ívelő útját is. Az *Egymásra nézve* hagyományos értelemben vett játékfilm, míg Szomjas rendezését a dokumentarista elemek beemelése okán nevezhetjük dokudrámának, a *Falusi románc* pedig a dokumentumfilm módszereivel rekonstruálja a szerelmi drámát.

[1] E tanulmány a *Médiakutató* 2011. nyári számában megjelenő írásunk átdolgozott változata (Murai–Tóth 2011).

[2] A homoszexualitás ábrázolására is csak elvétve találunk példát. Egy epizódszereplőn keresztül jelenik meg a *Redl ezredes*ben (Szabó István, 1985), míg a *Mielőtt befejezi röptét a denevér* (Tímár Péter, 1989) című filmben központi téma, itt a thriller elemekkel tűzdelt történetben a labilis idegzetű negatív szereplőben összekapcsolódik a hatalom erőszakszervezetének megjelenítése a fiatal fiú iránti vágyakozással.

[3] Az azonos neműek kapcsolatával foglalkozó játékfilm ebből az időszakból a *Nincsen nekem vágyam semmi* (Mundruczó Kornél, 1999), a *Férfiakt* (Esztergályos Károly, 2006).

1. EGYMÁSRA NÉZVE

A Kossuth Rádió Esti Krónikájának kommentátora, a műsorba beérkezett véleményeket összegezve, 1982-ben az *Egymásra nézve* című film kapcsán fogalmazta meg a következőket: *„A tolvajt még úgy-ahogy megértjük, hiszen gyerekkorunkban mi is csentünk pajtásunktól radírt, cukorkát. De a testi fogyatékostól elhúzódunk, mert az »más«. A homoszexuális, a buzi már egyenesen szörnyeteg a szemünkben. Csak nemrég láthattuk a Kék fényben azt a bandát, amely arra specializálta magát, hogy horogra kapjon homoszexuális férfiakat, majd a lakásukon véresre rugdalta, verte őket abban a biztos tudatban, hogy ezek a páriák úgysem mernek feljelentést tenni”*.[4] E hírlapírói vélemény állatorvosi lóként szemlélteti a film korabeli befogadástörténetét. Ahogy a film elemzése kapcsán látni fogjuk, a szocialista rendszer utolsó harmadában is problémát jelentett a kritikusoknak a homoszexualitás jelenségére való utalás, ezért gyakran sztereotípiákat idéztek fel úgy, hogy ezáltal részben elhatárolódhassanak a témától. Ebben az esetben különféle devianciák egyre negatívabb fokozatait látjuk, ahol a tolvaj viselkedése még megérthető, a fogyatékos visszataszító, a homoszexuális pedig „szörnyeteg” ugyan, de helyzetét tekintve a legkiszolgáltatottabb. A korabeli kritikák felidézésével szeretnénk megjeleníteni azt a kontextust, a befogadói közeget, amelyben a két nő szerelmét ábrázoló film hatott.

A szeretkezés és a meztelenség megmutatásának hogyanja értékeli azt a világot, amelyben a művek készültek: egy adott időszak filmjeit a szexualitás kontextusának és látványának szempontjából vizsgálva kirajzolódik a korszak értékrendszere. Az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje sűrűsödési pont a magyar filmben a szexualitás reprezentációja szempontjából. Az államszocialista rendszer utolsó harmadának kezdetén a szexualitás témája alkalmasnak bizonyult a személyes élettér nyomasztó jellegének és a kapcsolatok kiüresedésének ábrázolására.[5] Azonban – ahogy azt a korabeli kritikákból látni fogjuk – az *Egymásra nézve* című film kapcsán a homoszexualitás jelenségének megnevezése is problémát jelentett a kritikusoknak. A főszerepet két lengyel színésznő játszotta, talán a téma kényesnek tartott volta miatt is.

Az *Egymásra nézve* című film[6] két értelemben is tabusértő: 1958-ban játszódik és leszbikus történetet beszél el. A Kádár-korszak korai éveiben játszódó történetben a forradalom utáni megtorlásra nem lehet utalás. Ennek elsőrendű oka, hogy 1956-ot a hivatalos közbeszédben ellenforradalomnak tartották,

[4] *Esti Magazin*. (1982). Kossuth Rádió. Október 6.

[5] Jó példa erre az *Ajándék ez a nap* (Gothár Péter, 1979), *Könnyű testi sértés* (Szomjas György, 1983), *Őszi almanach* (Tarr Béla, 1984), Falfúró (Szomjas György, 1985).

[6] Tanulmányunkban kizárólag a filmet elemezzük, nem vetjük össze Galgóczi Erzsébet *Törvényen belül* című regényével, amely alapján készült.

és arról, hogy a forradalom után több száz embert politikai okokból kivégeztek, a rendszerváltásig nem lehetett beszélni. Mégis e szempontból is kivételnek tekinthetjük Makk Károly munkáját, hiszen nem készült egyetlen más film sem a Kádár-rendszerben, amely az 1956 utáni évekre helyezi a cselekményét, és ráadásul hazug, erőszakkal teli és intoleráns rendszernek ábrázolja ezt az időszakot.

A film története szerint Szalánczky Éva újságírónő Budapesten kap állást egy lap szerkesztőségében. Szerelmes lesz kolleganőjébe, Líviába, aki férjes asszony. Vidéki riportútjuk után Éva őszinte cikket ír az erőszakos téeszszervezésről, ezért távoznia kell a szerkesztőségből. Lívia is beleszeret Évába, emiatt féltékeny katonatiszt férje rálő fürdés közben. Az asszony megbénul, Éva pedig öngyilkos lesz úgy, hogy a nyugati határsávban agyonlöveti magát a határőrökkel. Szalánczky Éva a film rendezőjének korabeli nyilatkozata szerint *„dupla perverzió"* szorításában él: egyrészt a hasonneműekhez vonzódik, másrészt képtelen hazudni, sőt akár kompromisszumokat kötni (Zsugán 1982). A *Pesti Műsor* újságírója szerint az, hogy Éva nem rendelkezik az igazság elhallgatásának képességével a filmben, nagyobb bűn annál, mint hogy nő létére nőt szeret (Tarján 1982). Míg a férfias megjelenésű Éva vezetéknévvel szerepel a filmben, és ő az igazság bajnoka, vele szemben Lívia vezetéknevét nem ismerjük meg, s külsejét tekintve hangsúlyozottan nőies. A Kossuth Rádió tudósítója szerint *„egy vibrálóan igazságkereső lány"* és *„egy simogatásra éhes telivér asszony"* találkozásának lehetünk szemtanúi.[7]

1.1. Privátszféra és az állami beavatkozás

A filmben egy jelenetben kapcsolódik össze Éva magánélete és politikai véleménye: amikor a téeszszervezésről akar cikket írni, és tényfeltáró újságíróként nem akarja elhallgatni az igazságot. Azt, hogy az embereket bekényszerítették a téeszbe, s a falu hangadó személyiségeit az Astoria Szállóban győzködték a belépési nyilatkozat aláírásáról, végül sikerrel. A cikkben ez a történet nem szerepelhet, s Éva emiatt ott akarja hagyni az újságot. A Kádár-kori nyilvánosság működésének jó példája a konfliktus és annak megoldási módja: vannak tabutémák, amelyek kimondhatatlanok a közbeszédben. A film kritikusai a téeszszervezésről szóló részt bírálták a legintenzívebben: a téeszek erőszakos szervezése tabutémának számított, ezért a kritikák szerzői több helyütt azt hangsúlyozták, milyen sikeres volt a „mezőgazdaság szocialista átszervezése".

Amikor a felettes elvtárs értesül a cikk sorsáról és Éva kilépési szándékáról, a nőt *„rohadt buzeráns kurvának"* nevezi, akit azonnal ki kellene rúgni az újságtól. Évát azonban közvetlen főnöke megvédi, aki azzal érvel, hogy nem az ágyba,

[7] *Esti Magazin*. (1982). Kossuth Rádió. Október 6.

hanem az íróasztal mellé szerződtette a lányt, tehát munkateljesítménye a döntő. Az *Esti Hírlap* kritikusa a magán- és a politikai szál párhuzamos megjelenítését azért nem tartotta szerencsésnek, mert szerinte a homoszexualitás társadalmi elfogadtatása és a tényfeltáró újságírás, az „igazság bajnoka" szerepben megnyilatkozó Éva olyan messze van a valóságtól, mint az a 1968-as párizsi diákkövetelés, hogy égjenek éjszaka is a lámpák a közparkokban (Bernáth 1982).

A filmben még egy emblematikus jelenet ábrázolja az állam beavatkozását a magánéletbe: amikor a padon csókolózó szerelmespárt, a két nőt igazoltatják a rendőrök. Látván Lívia személyi igazolványában azt a bejegyzést, hogy házas, a rendőr olyan hatósági személyként lép fel, akinek joga van ahhoz, hogy a tilosban járó asszonyt beárulja azoknak, akik elképzelése szerint hatalommal bírnak felette, azaz férjének és munkahelyi főnökének: *„Maga férjes asszonyként miért keveredik ilyesmibe? Ha még egyszer rajtakapjuk, hogy ilyet csinál, meg fogjuk mondani a férjének és a felettesének"*. Míg Lívia férjes asszonyként megússza verbális agresszióval, Évát bekísérik a rendőrségre. Amikor a bánásmód ellen tiltakozni próbálna, a rendőrök azt mondják neki: *„Nem vagyunk Amerikában"*. Ez a jelenet egyébként a korabeli amerikai közönség körében nagy derültséget váltott ki, legalábbis a *San Francisco Chronicle* tudósítása szerint (Stone 1983).

Rendőr még egy jelenetben szerepel a filmben, amikor Évát kihallgatja azután, hogy Líviára rálőtt a férje, örökre bénává téve őt. A rendőrt a leszbikus szerelem mikéntje érdekli: egyrészt az, hogyan udvarolnak egymásnak, másrészt – hatalmi helyzetét kihasználva – a szerelmeskedés mikéntjére próbál rákérdezni anélkül, hogy konkrét szavakkal illetné a tevékenységet: *„Hogy csinálják egymással azt a valamit*?" E jelenetben is, akár az igazoltatásnál, összefonódik a magánélet és a hatalom: a kiszolgáltatott állampolgár számára nincs menekvés a diktatúra számon kérő fogdmegje elől.

1.2. A meztelenség és a testi szerelem ábrázolása

Női testet deréktól felfelé meztelenül rögtön a film első jelenetében láthatunk, azonban kiszolgáltatottan: a lebénult Líviát mosdatják a kórházban. A magatehetetlen állapotába beletörődni nem tudó nő azt mondja, hogy ő még nem öreg, anya akart lenni, s a mozgássérültté válás ebben megakadályozta. A film nézője itt még nem sejti, hogy a tragikus végkifejletű szerelem két nő között szövődött, s a reprodukciós funkció elvesztése is azért történt, mert a féltékeny férj lelőtte egy másik nőbe szerelmes feleségét. Az újságírók vidéki útján a néző láthatja még Lívia harisnyás lábát, majd Éva édesanyjánál, a szerelmi jelenetnél Lívia meztelen felsőtestét. Míg a vidéki szerelmi jelenet kontextusa lírai, addig, amikor Lívia a kádban ül, s féltékenységből rálő a férje, a meztelenség inkább a kiszolgáltatottságra utal. Szilágyi Ákos *Kis magyar szexológia* című tanulmányában a szexualitás ábrázolását a magyar filmben kétfélének látja: egyrészt

esztétizálónak, másrészt expresszív naturalistának. Ebben a filmben e két vonulat nemi alapokon különböztethető meg: az expresszív-naturalista a férfi-nő kapcsolat, az esztétizáló a nők szerelme (Szilágyi, 1985).

A férfi-nő kapcsolat ábrázolása a filmen belül hatalmi viszonyként konstituálódik. A *Magyar Hírlap* kritikusa szerint az évezredes valláserkölcsön nyugvó, determináltan férficentrikus magyar társadalmat a nyugati feministák „pasamentalitásként" aposztrofálnák (Geszti 1982). Ezt a motívumot erősíti, hogy Lívia férje katonatiszt. A filmben szereplő házaspár tagjai között kevés a párbeszéd. A hadgyakorlatról hazatérő férfi többek között így jellemzi katonáit, akikkel nem volt aznap megelégedve: *„…buzikurvák a Rudas fürdőben, táncdalénekesek, stepptáncosok, cigánykatonák az ócskapiacon"*. A férfi és nő közötti szexualitást olyannak jeleníti meg a film, amelynek része lehet a megerőszakolás és a hatalmi játszmák. Amikor Lívia közli a férjével, hogy nem szereti, és Évával akar élni, akkor a férj közli vele: *„Mi lenne, ha most megerőszakolnálak?"* Lívia válasza erre: *„gondoskodnék róla, hogy neked lenne a legrosszabb"*. Ez azt mutatja, hogy abban a helyzetben, ahol a férfi fizikai erőfölényben van, a nő csak taktikákkal – például annak kimutatásával, hogy nem élvezné a szexet – keseríthetné meg az aktust a férfi számára.

A két nő szerelmének kibontakozását a film hasonlónak ábrázolja egy heteroszexuális kapcsolatéhoz. Amikor az újság szerkesztőségében egy irodába kerülnek, bemutatkozás után Lívia rögtön felteszi a lényegi kérdéseket: *„Lakásod van? És férjed?"* Az értekezleten Lívia a tükörből nézi Évát, s amikor uszodába mennek, Éva ellopja Lívia bugyiját. Bár a margitszigeti sétán is izzik köztük a levegő, végül a karácsony előtti napon egy kávézóban csókolóznak először. Ez az ábrázolásmód nem nyerte meg a tetszését a film korabeli kritikusának a *Filmvilág*ban: *„Zavar […], hogy a csábítás a legszokványosabb és legunalmasabb dramaturgiai szabályok szerint folyik unalmas presszóbelsőkkel, szép parkokban való sétálással, mélyértelmű egymásra nézésekkel és hasonló patronokkal fűszerezve"* (Spiró 1982). Tehát a kritikus számára az a nem tetsző elem, hogy két nő egymás közötti szerelmét úgy ábrázolja a film, mintha heteroszexuális szerelemről lenne szó.

Ugyanúgy témája a filmnek a szakítás és a féltékenység is. A *Magyar Hírlap* kritikusa szerint a film feledhetetlen jelenete, amikor az Évát játszó színésznő ököllel veri az asztalt amiatt, mert Lívia nem beszél vele telefonon, szakítani akar vele. Ez a spontán mozdulat az újságíró szerint azt szimbolizálja, hogy a viszonzatlan szerelemtől szenvedő akkor is nagyon szenved, ha szerelme a társadalmi normák szerint tilos és a megszokottól eltérő (Geszti 1982).

1.3. Normális – abnormális

Az *Esti Hírlap* kritikusa egy homofób viccel indította a filmről írott cikkét: *„Igaz-e, hogy az a bizonyos múlt századi nagy művész homoszexuális volt? A válasz*

igaz – de nem ezért szeretjük!" (Bernáth 1982). A kritikus élcelődött a film címén is, amelyet *„ragozhatatlannak és megjegyezhetetlennek"* nevezett, ugyanakkor az írásában érezhető távolságtartás és gúnyolódás ellenére a film értékének nevezte, hogy az azonos nemű partnerek szerelmét úgy mutatta be a film, mint ami érzelmi intenzitásában és konfliktushelyzeteiben semmiben sem különbözik a heteroszexuális partnerkapcsolattól. A leszbikus szerelem *„normálistól eltérő szexuális magatartásként"* való megközelítését azzal indokolta a kritikus, hogy bár törvényes korlátja nincs, a közvélemény nehezen tolerálja a nem heteroszexuális kapcsolatot. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy férfinézőként elviselhetetlennek találná azonos nemű férfiak szerelmének látványát a mozivásznon, s feltételezte, hogy a női nézők is így érezhetnek, hiszen szerinte ez lenne a *„normális szexuális magatartás természetes reflexe"* (Bernáth 1982). Ugyanígy a *Békés Megyei Népújság* újságírója a nők egymás közötti szerelmét *„perverzitásként"* írta le, a filmet viszont olyan alkotásként jelenítette meg, amely a másság iránti toleranciára tanít (B. Sajti 1982).[8] A *Népszabadság* újságírója szerint a filmben a két nő szerelme nem perverzióként van ábrázolva, hanem jogként a különbözőségre (Gyertyán 1982).

1.4. Hogyan nevezzelek?

A filmről szóló kortárs diskurzusban feltűnő, mennyire tabusítják a nem heteroszexuális szerelem elnevezését. A Petőfi Rádió Láttuk, hallottuk című műsorában a filmmel kapcsolatos hallgatói véleményeket gyűjtötték össze a *„hasonneműek szerelméről"*.[9] A megszólalók között volt, aki sajnálta a szerelmes nőket azért, mert elítélik őket, más megdöbbent azon, hogy *„két egynemű ember ennyire szereti egymást",* és idő kell ahhoz, hogy *„az ember azt megemésszе"*.[10] A *Filmvilág* egyik kritikusa azt hangsúlyozta, hogy a homoszexualitás *„emberi jelenség, mely a mai magyar közmegítélés szerint bűnnek vagy legalábbis szégyenletesnek, titkolnivalónak minősül"* (Spiró 1982). A *Filmvilág* másik kritikusa úgy fogalmaz, hogy szerinte „rossz beidegződés" a „két asszony szerelmét" „bűnnek, betegségnek nevezni": „A vélemények valahol a heves kiátkozás, a sanda félmosoly és az álszent sajnálkozás között mozognak. Vagy [...] a kisebbségi jogok követelésének zászlóján olvasható az egyneműek szerelmének jelszava" (Báron 1982). A konkrét szerelmi történetet e kritikus szerint a rendező kivételes tisztelettel és megrendültséggel közelíti meg, és ezt az érvet azzal támasztja alá, hogy szerinte a kölcsönös szerelem soha nem lehet bűnös. A *Magyar Nemzet* kritikusa szintén a megnevezéssel van bajban, amikor megpróbálja körülírni a nők egymás közti szerelmét: *„...a társadalmi konvencióknak fittyet hányó*

[8] B. Sajti E. (1982). Egymásra nézve. *Békés Megyei Népújság.* Október 23.

[9] *Láttuk, hallottuk.* (1982). Petőfi Rádió. Október 28. 10.45. Leirata megtalálható a Magyar Filmintézet Könyvtárában.

[10] Uo.

szenvedély rajza bontakozik ki előttünk, egy fiatal nő képe, aki […] a szerelemről vallott nézeteit illetően jó néhány évvel megelőzte korát" (Vértessy 1982).

A leszbikus kifejezést a *Magyar Hírlap* újságírója használja, és rögtön definiálja is: *„…eleve elrendelt és biológiailag meghatározottan leszbikus – tehát a normálistól eltérő – szerelmi és nemi ösztönök terhét hordozó újságírónő"* (Geszti 1982). A *Magyar Hírlap* újságírója tehát eleve elrendelt betegségnek tartja a saját nemhez vonzódást, míg a *Népszava* szerzője szerint, bár Éva eleinte orvosokhoz, pszichológusokhoz jár, később rájön, hogy önmagát kell elfogadnia (Gantner 1982). A *„leszbikus szerelem"* elnevezést a *Népszabadság* kritikusa is használja, viszont abban a kontextusban, hogy szembeállítja cikkében a Rákosi-kor és a Kádár-kor filmművészetét. Ez a szembeállítás gyakori volt a korabeli diskurzusokban, hiszen a rendszer arra alapozta 1956 utáni legitimitását, hogy normatív alapon jobbnak ábrázolta önmagát az ötvenes éveknél – például a növekvő életszínvonallal érveltek a korabeli politikusok (gulyáskommunizmus) – annak ellenére, hogy a keretek, többek között a sajtószabadság tekintetében, diktatórikusak maradtak. A cikk írója szerint *„…a személyi kultusz esztendeinek előre legyártott, prekoncepcionált valóságszemléletével szemben" a magyar filmművészet fejlődik, ennek is bizonyítéka Makk Károly új filmje, amely „emberi megértéssel és korszerű humanizmussal szól a valóságnak olyan kényes és mind ez ideig tilalmas jelenségéhez, mint a leszbikus szerelem problematikája"* (Gyertyán 1982).

Az *Egymásra nézve* a nők egymás iránti szerelmét a heteroszexuális kapcsolatoknál érzékenyebbnek és romantikusabbnak ábrázolja, amelyben a testi együttlét a szerelmi beteljesülést szimbolizálja. Míg a nők szerelmi jeleneténél a meztelenség sejtelmes és szépen fényképezett, addig más helyzetekben (például a megbénult nő mosdatása, a férj erőszakoskodása, az a fürdőszoba-jelenet, ahol a féltékeny férj rálő feleségére) a meztelenség sokkal inkább naturális ábrázolású, és a kiszolgáltatottságot jeleníti meg. A filmbeli konfliktusok e szerelem el nem fogadásával kapcsolatosak, illetve azzal, hogy az újságíró politikai tabutémát akar megírni. A korabeli kritikusokat zavarba hozta, hogyan illendő a két nő szerelméről írni. Már a jelenség megfogalmazása során is társadalmi korlátokba ütköztek, s a cikkekben megfigyelhető az a kettősség, hogy a sztereotípiákat, előítéleteket leírják, de a másság iránti tolerancia jegyében legalább részben megpróbálják ezeket elutasítani, és kis részük próbálkozik a másság megértésével is.

2. CSÓKKAL ÉS KÖRÖMMEL

Az 1994-es Szomjas György rendezte *Csókkal és körömmel* az első olyan film a rendszerváltás után, amely két nő egymás iránti szerelmét ábrázolja. A *Pesti Műsor* ajánlója *„feminista férfifilmnek"* nevezte az alkotást (Bernáth 1995).

A film története a következőképpen foglalható össze: Angi, az egyik főszereplő eredetileg szociális gondozóként dolgozik, de Ildikónak, az elfoglalt üzletasszonynak a két gyerekére is vigyáz, és emellett újságot is árul. A film a két asszony szerelmének története. A film szereplői civilek, és a történet Szomjas korábbi munkáiban, a *Könnyű testi sértés*ben és a *Roncsfilm*ben már megismert lumpen környezetben játszódik. Az amatőr szereplőgárda talán azt a célt is szolgálhatja, hogy így magát a társadalmi jelenséget próbálja a rendező közelebb hozni a nézőhöz. A *Népszava* kritikusa szerint *„szinte arcunkban érezzük az odvas bérházak és az odvas életek leheletét"* (Bársony 1995). Az *Egymásra nézve* című alkotáshoz hasonlóan a két nő egymás iránti szerelme itt is tragédiába torkollik. A film egyik főhőse, Ildikó heteroszexuális házasságban élt, amelyben csalódott. Angi családgondozó, Ildikó bébiszittere. Ebben a közegben találnak egymásra, majd együtt járnak az Angyal bárba. Ott találkoznak Ildikó régi szerelmével, Majával, aki elcsábítja Ildikót Angitól. Az intermezzo ellenére Ildikó mégis Angit választja. A furcsa szerelmi háromszög tragédiával végződik: Ildikó lelövi Angit a film végén.

Ennek a megoldásmódnak lehet egy olyan olvasata is, hogy a másmilyen, nem heteroszexuális szerelem beteljesülése, nem a boldog hétköznapi együttélés, hanem dráma, mivel a jelenség *„nem normális"*. A *Népszava* korabeli kritikusa olyannak tartotta a film befejezését, mint *„egy tapintatlan tüsszentést"*, vagyis nem tartotta jó befejezésnek, mert az általa *„taccsvonalon túlra sodródott, sorsukra hagyott emberként"* megjelenített főszereplő végzete azzal nem teljesedik be, ha a film végén meghal (Bársony 1995).

Az azonos nemű párok szerelmének megnevezése az 1990-es évek közepén is gondot okozott néhány kritikusnak: a *Népszabadság* újságírója például nem nevezi meg, hogy a film nők egymás iránti szerelméről szól, a szereplőket *„született veszteseknek kijáró sors-röppályára taszított lényeknek"* aposztrofálja (Veress 1995). A *Népszavá*ban viszont inkább a jelenség furcsasága, a normáktól eltérő volta hangsúlyozódott: *„a különbözés, a másság egy sajátos, ne kerteljünk: pikáns tenyészetéről, a leszbikus lányok egymáshoz fűződő kapcsolatáról […] akart mesélni [a rendező]"* (Bársony 1995). A *Hajdú-Bihari Napló* szerzője írása bevezetőjében egyértelműen leszbikus szerelemnek nevezi a történetet, melyben a szereplők *„kendőzetlen kritikát mondanak a férfitársadalomról"*. Az írásban az újságíró a rendezőt kérdezte arról, miért a *„női homoszexualitásról"* forgatott filmet, Szomjas válasza szerint a *„leszbikus-homoszexuális szubkultúra felszínre törése az utóbbi évek sajátossága. A szereplők (amatőrök) maguk ambicionálták, hogy készüljön róluk egy film"* (Vitéz 1995).

Az *Élet és Irodalom* kritikusa szerint nem a *„leszbikus szerelmi háromszögtörténet"* a lényeg, hanem a *„szenvedélyek el- és fellobbanása, tombolása, kielégülése"* és *„azok a mechanizmusok, melyek a történet szereplőit belülről […] és kívülről […] mozgatják"* (Bányai 1995). A *Fejér Megyei Hírlap* kritikusa szerint a történet

tabudöntögető és a rendező olyan *„értelmesen, érzékenyen és érzékien közelít a sokakban nyilvánvalóan ellenérzéseket kiváltó – ízléstelenségre vagy prüdériára egyaránt csábító – témához, hogy szinte 'normális' szerelmi kapcsolatként láttatja a három nő féltékenységgel kísért viszonyát"* (Szabó 1995). Az *Új Magyarország* kritikusa azt emeli ki, hogy a filmben a nők szerelme *„nem valamiféle leszbikus pikantériaként jelenik meg, hanem a nyomorultságukban a másik nyomorultba kapaszkodó emberek drámájaként"* (Takács 1995).

3. FALUSI ROMÁNC

Az 1990-es évek végétől egyre több dokumentumfilm foglalkozott a leszbikus kapcsolatok témakörével, amelyek közül talán a legnagyobb visszhangot Bódis Kriszta 2006-os *Falusi románc (meleg szerelem)* című filmje váltott ki.[11] A *Falusi románc* című alkotás, bár zárójelben, de címében is egyértelműsíti témáját: két nő szerelmét ábrázolja ez a film is. A dokumentumfilm műfajához hűen egy valódi szerelmi történetet beszél el. A dokumentumfilmes küldetését Bódis Kriszta így fogalmazta meg: *„A személyesen megélt, saját vagy mások által hozzáférhetővé tett, általános érvényű tapasztalatokat újrateremtem a művészet adta eszközökkel és szabadsággal: visszaadom a valóság időben elporladó drámaiságát"* (Szörnyi 2007).

A zsákfaluban élő, eredetileg egy leszbikus közösség tagjaként kitelepült értelmiségi nő, korábban alternatív együttesek dobosa, szeret bele roma, heteroszexuális szomszédasszonyába, aki viszonozza szerelmét: *„Soha nem szerettek még önmagamért"* – mondja. A roma asszonyt alkoholista férje bántalmazza, és ő arra vár, hogy férje végre elhagyja, s ő átköltözhessen három gyerekével a szomszédba.

A *Filmvilág* kritikusa a művet egy *„tiszta szerelem történetének"* nevezi, ugyanakkor küzdelemnek is, amely a *„szerelem jogáért, az előítéletek ellen, a felszabadulásért"* folyik; a filmet *„erős sodrásúnak"* tartja, és kiemeli, hogy *„ez a love story különös"* (Báron 2007). Úgy tűnik, az 1980-as évek kritikai fordulatai részben továbbélnek, hiszen ha küzdelemként jelenik meg a filmen az azonos neműek szerelme, akkor illik rácsodálkozni is a kritikusnak e jelenségre. A film rendezője egyik nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy amíg a világon a heteroszexuális többség egyre elfogadóbb a melegekkel, addig Magyarországon megdöbbentő tévhitek élnek a homoszexualitással kapcsolatban, ezért az azonos nemű

[11] Az utóbbi évek munkái közül érdemes kiemelni Takács Mária 2009-es dokumentumfilmjét, az *Eltitkolt évek*et, amelyben tizenegy leszbikus nő életútját ismerhetjük meg, akik már az államszocialista időszakban is leszbikusként éltek. 2011-ben a filmben szereplő nőkkel készült interjúk kötetben is megjelentek. A könyvben összesen 16 interjú szerepel (lásd Borgos 2011).

pároknak titkolózniuk kell és nem élhetnek nyíltan együtt. Emellett a film nemcsak a leszbikus szerelem elutasítását ábrázolta, hanem a romák és a szegények kirekesztését is (Szörnyi 2007).

Egy másik kritikus nem a jelenség filmes megjelenítését tartja problémásnak, mint az 1980-as években az *Egymásra nézve* kritikusai, hanem azt a veszélyt veti fel, nehogy a film propagandát csináljon a meleg szerelemnek. E szerző tehát másként kirekesztő, mint 1980-as évekbeli elődei, akik sztereotípiákat soroltak, vagy nem tudták megnevezni a jelenséget, ő a filmben ábrázolt történetet *„zavarba ejtően bonyolult kusza érzelmi kötődésnek"* tartja, ami nem is lehet igazi meleg szerelem, hiszen a roma asszony heteroszexuális (Horeczky 2007).

A szerelmi történet végkifejletét már nem a filmből, hanem az *Eltitkolt évek* című kötetből ismerhetjük meg. A szerelemnek vége lett. A Budapestről leköltözött értelmiségi Mari így beszélte el a történetet *„a helyi kis közösség mindent megtett, hogy kapcsolatunkat szétverje, hogy engem, a buzit, lefejtsen Mariról… Azt beszélték, én megbűvöltem, bájitallal elvarázsoltam őt. És szépen a fülébe tették a bogarat, hogy én kihasználtam őt, és ezt elhitte a külvilágnak. Így ez a nagyon-nagyon szép szerelem tönkrement"* (Borgos 2011:215).

4. KONKLÚZIÓ

Összevetve a filmek befogadástörténetét, lassú hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg: míg a jelenséggel kapcsolatos szóhasználat az 1980-as évektől kezdődően napjainkra egyértelművé vált és maguk az újságírók is talán kevésbé foglyai a sztereotípiáknak, a társadalmi közegben lassú a változás. Míg a Kádár-korszakban az írott sajtó, a rádió és a televízió a korlátozott nyilvánosság miatt – bár cenzúrahivatal hivatalosan nem működött – eleve nem írhatott, beszélhetett nyíltan bizonyos témákról, addig a rendszerváltás után inkább a társadalmi közegben működő kirekesztő mechanizmusok alakíthatják egy film be-, illetve be-nem-fogadástörténetét.

Eltérő hangsúlyokkal, de mindhárom filmben fontos az anyaság kérdése, amely az *Egymásra nézve* című filmben a férj brutalitása miatt többé be nem teljesülő vágyként jelenik meg. A *Csókkal és körömmel* című filmben a két szerelmes nő a gyerekek révén találkozik, hiszen Angi vigyáz Ildikó, az addigra heteroszexuális kapcsolataiból kiábrándult anya gyerekeire. A *Falusi románc*ban nem is kérdéses, hogy szerelme három gyermekét is befogadja Mari. Azonban arra nem nyílt volna lehetőségük, hogy egymással házasságot kössenek, vagy gyermeket örökbe fogadjanak, a törvény jelenleg az azonos nemű párok számára csak a bejegyzett élettársi kapcsolatot teszi lehetővé. Kérdéses, hogy

magyar közegben mikor születhet meg egy, *A gyerekek jól vannak* című filmhez hasonló alkotás, amely már gyereket nevelő azonos nemű párok hétköznapi családi életéről is szól.[12]

HIVATKOZÁSOK[13]

Báron Gy. (1982). Nehéz szerelem. *Filmvilág.* 10. 9–11. p.

Báron Gy. (2007). Végtelen történetek. Dokumentumfilmek. *Filmvilág.* 4. 10–13. p.

Bársony É. (1995). Csókkal és körömfeketével. *Népszava.* Szeptember 21.

Bernáth L. (1982). Egymásra nézve. *Esti Hírlap.* Október 6.

Bernáth L. (1995). Csókkal és körömmel. *Pesti Műsor.* Szeptember 21.

Borgos A. (szerk.) (2011). *Eltitkolt évek.* Budapest: Labrisz Leszbikus Egyesület.

Gantner I. (1982). Egymásra nézve. *Népszava.* Október 7.

Geszti P. (1982). Egymásra nézve. *Magyar Hírlap.* Október 7.

Horeczky K. (2007). A mi kis falunk. *Filmhu.* [Online] Elérhető: http://magyar.film.hu/filmhu/magazin/bodis-kriszta-falusi-romanc-meleg-szerelem-szemle-38-kritika.html [Letöltve: 2011-05-26].

Murai A. – Tóth E. Zs. (2011). Magánörömök, közállapotok. A szexualitás ábrázolása a nyolcvanas évek magyar filmjeiben. *Médiakutató.* Nyár. 7–25. p.

Spiró Gy. (1982). Kikacsintva. *Filmvilág.* 10. 12–13. p.

Stone, J. (1983). Nagyerejű út Magyarországról. *San Francisco Chronicle.* November 8.

Szabó Z. (1995). Csókkal és körömmel. *Fejér Megyei Hírlap.* November 22.

Szilágyi Á. (1985). Kis magyar filmszexológia. *Filmvilág.* 1. 25–30. p.

Szörnyi K. (2007). Hej, Mari, Mari. *Filmhu.* [Online] Elérhető: http://www.magyar.film.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=30895&catid=3&Itemid=6 [Letöltve: 2011-05-26].

Takács[14] (1995). Lányok szomorú öröme. *Új Magyarország.* Szeptember.

Tarján T. (1982). Az igazság megszállottja. *Pesti Műsor.* November 3.

Veress J. (1995). Csajok a nyolcadik kerületből. *Népszabadság.* Szeptember 21.

Vértessy P. (1982). Egymásra nézve. *Magyar Nemzet.* Október 7.

Vitéz F. (1995). „A mi filmjeink nem a hülyékről szólnak…". *Hajdú-Bihari Napló.* Május 11.

Zsugán I. (1982). Kettős szorítottság kínjában. Beszélgetés Makk Károllyal. *Filmvilág.* 5. 11–14. p.

[12] A gyerekek jól vannak. *The Kids Are All Right.* (2010). Amerikai film. Rendezte: Lisa Cholodenko.

[13] A tanulmányban idézett, a filmek sajtóvisszhangjának elemzéséül szolgáló források, a kortárs kritikák és recenziók a Magyar Filmintézet Könyvtárában találhatóak (ahol az eredeti oldalszámozás sok esetben nem állt rendelkezésre).

[14] E forrás esetén a szerző keresztneve nem állt rendelkezésre a Magyar Filmintézet Könyvtárának gyűjteményében.

BORGOS ANNA

Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszédek

Az utóbbi években nálunk is egyre több szó esik arról, hogy milyen sajátosságai, következményei lehetnek annak, ha azonos nemű párok nevelnek gyermeket. Ennek egyszerre oka és következménye, hogy már Magyarországon is egyre több példa van ilyen típusú – nagyrészt leszbikus – családokra, tőlünk nyugatabbra pedig számtalan pszichológiai és szociológiai kutatás készült már felnőtt generációkat vizsgálva. Tanulmányomban egyrészt e – szintén nagyrészt leszbikus szülőkre irányuló – kutatások következtetéseit és elméleti kritikáit foglalom össze, másrészt utalok a Magyarországon tapasztalható kérdések, dilemmák és ellenállások tanulságaira.

1. FŐ KUTATÁSI IRÁNYOK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A melegszülős családok kutatása a hetvenes években indult el Amerikában és Nyugat-Európában, és a kilencvenes évektől kezdve különösen sok tanulmány jelenik meg tudományos (pszichológiai, gyerekpszichológiai, családszociológiai stb.) szakfolyóiratokban is. Rengeteg egyéb szöveg is napvilágot látott az elmúlt mintegy harminc évben: interjúk, önéletrajzi írások, esszék, médiabeli beszámolók. Kelet-Európában ismereteim szerint eddig csak cseh és szlovén kutatások láttak napvilágot a témában (Polásková 2007; Sokolová 2009; Nedbálková 2011; Fojtová 2011; Sobocan 2011), illetve vannak már magyar kutatáskezdemények és emberi jogi fókuszú munkák is (Sándor 2010; Béres-Deák 2010).

A magyar társadalomban (elsősorban a médiában) a melegek gyerekvállalásáról folyó diskurzus arra utal, hogy ez a homoszexuálisok társadalmi elfogadásának kérdéskörén belül is a legkényesebb pont.[1] Azok között is, akik hangsúlyozzák, hogy elfogadóak a melegek és leszbikusok párkapcsolatával, a legtöbben elfogadhatatlannak tartják, hogy két azonos nemű személy neveljen gyermeket. Nem véletlen, hogy jogi téren is itt mutatkozik a legnagyobb ellenállás: a regisztrált élettársi kapcsolat nem tartalmazza a közös örökbefogadás

[1] Lásd például a homoszexuális házasságok és a homoszexuális párok általi örökbefogadás elfogadottságára vonatkozó (Homosexual marriages should be allowed throughout Europe; Adoption of children should be authorised for homosexual couples throughout Europe) 2006-os Eurobarometer eredményeket. Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_mt_nat.pdf [Letöltve: 2011-09-01].

és a partner gyermeke örökbefogadásának jogát, valamint leszbikus nők számára a mesterséges megtermékenyítését – ez is a társadalmi ellenállást tükrözi, és persze meg is erősíti. Az örökbefogadás lehetősége az elismerésnek egy nagyságrendileg erősebb fokát jelenti – nemcsak egy kapcsolatformáét, de egy lehetséges alternatív családformáét is. Itt tehát a tradicionális család fogalmának és intézményének megbolygatásáról is szó van, amely a társadalmi viszonyokat érzékenyebben és látványosabban érinti, mint egy párkapcsolat, amely – úgymond – „magánügy". (Pedig a család átalakulása, „felbomlása" nyilván nem most és nem ezzel kezdődött. A válások, a „csonka" és „patchwork" családok azonban – bár kikezdik a tradicionális család képzetét és gyakorlatát – nem kérdőjelezik meg alapvetően a hagyományos nemi szerepeket és viszonyokat.)

A közbeszédben megjelenő és a legtöbb kutatás kiindulópontjaként szolgáló dilemmán túl (azaz: „neveljenek-e melegek gyereket?"; vagy tudományosabb nyelven: „milyen hatással van a gyerekre, ha azonos nemű szülőpár neveli?") a téma tágabb és mélyebb kérdésekkel is összefügg. Ilyenek az intimitás, a láthatóság, a magánszféra és nyilvánosság, a családi és nemi szerepek, viszonyok, az esszencializmus vs. társadalmi konstrukcionizmus,[2] a normalitás, a (hetero)normativitás[3] problémaköre vagy akár a társadalmi intézmények rendszere. Egy gyermekes leszbikus pár társadalmi láthatósága ugyanis fokozottabb és elkerülhetetlenebb, mint egy egyéné, folyamatosan szembesítve a szűkebb-tágabb környezetet egy ilyen alternatíva létezésével, azaz a nemi szerepek és szexuális irányultságok, lehetséges kapcsolat- és családformák alakíthatóságával, változékonyságával.

A kutatások motivációja és kérdései figyelemre méltó módon összefüggnek a társadalmi sztereotípiákkal, ideológiákkal. Nemcsak mint empirikus eredmények érdekesek, ennél messzebb ható és húsbavágóbb következményük is van: fontos hivatkozási alapként szolgálhatnak a gyerekvállalással kapcsolatos társadalmi vitákban. (Gyermekelhelyezési, illetve -felügyeleti perek is inspirálták az idevonatkozó vizsgálatokat, és gyámhatósági vagy a partner gyermekének örökbefogadását szabályozó törvényhozói szinten is befolyásoló szerepük lehet.)

Ebből következően a legtöbb eddigi kutatás az azonos nemű párok *szülői „alkalmasságára"*, az ott nevelkedett gyerekek hagyományos családokéhoz való *hasonlóságának* bizonyítására irányult: a pszichoszociális fejlődés, teljesítmény, önértékelés, kötődés, társas kapcsolatok, nemi identitás, szexuális orientáció,

[2] Esszencializmus vs. konstrukcionizmus: a személyiség (beleértve a nemi szerepek és a szexuális orientációk) biológiai vs. társadalmi meghatározottságát hirdető szemléletformák.

[3] A heteronormativitás fogalma azokra a társadalom minden szintjén megnyilvánuló normákra utal, amelyek a heteroszexualitást természetesnek, követendőnek és értékesebbnek tartják az egyéb szexuális irányultságoknál, s egyben a biológiai nem, a társadalmi nem és a szexuális orientáció egymásra épülését feltételezi (Rich 1980; Warner 1991; Butler 2007).

szülő-gyerek kapcsolatok stb. területein. A következőkben röviden összefoglalom az ilyen irányú kutatások eredményeit, azután rátérek ezek módszertani és elméleti kritikáira. Összegezve előrebocsátom: a kutatók lényegében nem találtak szignifikáns különbséget a fenti tényezőkben. Az egyetlen valós különbség vagy specifikum a diszkrimináció különböző formáinak megtapasztalása volt.

Az egyik legfrissebb kutatási eredmény, a Gartrell és Bos szerzőpáros munkája, a *Pediatrics* című lapban látott napvilágot, és igen nagy médiavisszhangot kapott. Több magyar hírportál is foglalkozott az eredményeikkel. Nanette Gartrell, a kaliforniai egyetem pszichiáter- és jogászprofesszora és Henny Bos, az amszterdami egyetem kutatója 1986-tól folytatnak longitudinális vizsgálatot önkéntesen jelentkező anyákkal és gyerekeikkel interjúk és kérdőívek formájában. A gyerekek 10 és 17 éves korában ismételték meg a vizsgálatot, amely tovább folytatódik. A legutóbb közölt, 17 éves kamaszokkal végzett vizsgálat eredményei szerint (Gartrell–Bos 2010) a leszbikus anyák által felnevelt gyerekek igen hasonló pontszámot értek el a fejlődési és viselkedési teszteken, mint a heteroszexuális szülők által nevelt fiatalok. Ez eddig nem volt túl váratlan; ami nagyobb meglepetést (olykor megrökönyödést) váltott ki, hogy a szerzők ennél többet is állítottak: az eredmények arra utaltak, hogy a gyerekek iskolai teljesítménye jobb volt, a társas problémák, agresszió, antiszociális viselkedés megjelenése pedig szignifikánsan alacsonyabb, mint hagyományos családokban nevelkedő kortársaiknál. Nem tártak fel különbséget az ismert és anonim donorral született gyermekek, illetve az egyedülálló vagy partnerrel élő anyák gyermekei között a fenti mutatókban.[4] A kamaszok 41 százaléka számolt be ugyanakkor valamiféle személyes diszkriminációs tapasztalatról, amely azzal volt összefüggésben, hogy azonos nemű szülők nevelik. A kutatók azonban nem találtak különbséget a leszbikus anyák gyerekeinek e csoportja és a nem diszkriminált kamaszok között az elért pontszámokat tekintve.

Egy másik sokat idézett friss vizsgálat Timothy Biblarz és Judith Stacey amerikai szociológusok nevéhez fűződik, akik korábban a szülők szexuális orientációjának (Stacey–Biblarz 2001), legújabban pedig a szülők nemének (Biblarz–Stacey 2010) hatásait vizsgálták a gyerek intellektuális képességeinek és személyiségének fejlődésére. A szerzők az 1990 óta a témában megjelent pszichológiai és szociológiai kutatások tanulságait foglalják össze. Konklúziójuk

[4] Ez utóbbi szempontot tekintve más kutatások némileg eltérő következtetésre jutottak. Eszerint a párkapcsolatban élő leszbikus anyák lányainak önértékelése magasabb, és az érzelmi és anyagi biztonság két szülővel jobban biztosított (Biblarz–Stacey 2010). Golombok (1997) kutatása arra a konklúzióra jut, hogy az apátlan családok gyerekeinek önbizalma alacsonyabb fizikai és kognitív képességeiket illetően. Ez feltehetőleg elsősorban a társadalmi jóváhagyás hiányának tudható be.

szerint a jó szülőség nem nemspecifikus. Azaz: a gyerekek személyiségfejlődését és képességeit nem befolyásolta szignifikánsan a szülők neme.

A nemi identitás és a szexuális orientáció általában a legkényesebb kérdés a meleg párok által nevelt gyerekekkel kapcsolatban, a legtöbb ellenérv és prekoncepció ugyanis ennek kapcsán hangzik el az azonos nemű párok közös gyerekvállalásával szemben. A vizsgálatok egy része semmi különbséget nem talált e tekintetben (pl. Golombok–Tasker 1996). A nemi identitást illetően ezt a Biblarz–Stacey szerzőpáros is megerősíti, azonban úgy látják, a nemiszerepfelfogást és viselkedést illetően már van különbség. Az anyaság és apaság tartalmának kitágítása, az anya/apa dichotómiákhoz társuló fogalmak átformálása hatással van a gyerekekre: kevésbé merevek a nemiszerep-normáik, a nemekhez kötődő szimbolikus, érzelmi és viselkedésbeli repertoárjuk. A nemiszerep-rugalmasság fiúknál erőteljesebben volt kimutatható, mint lányoknál, vagy a társadalmi normák miatt szembetűnőbb. A szexuális orientációt illetően azonban a fiúknál nem találtak különbséget. A lányok nyitottabbaknak tűntek az azonos nemű partner felé irányuló kapcsolatokra, de többségük heteroszexuálisként azonosította magát (Stacey–Biblarz 2001). (Persze kamaszkorban még a melegek többsége is így tesz – ebből tehát nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.) Két apa esetén a kutatásokat áttekintve (melyekből jóval kevesebb van, mint leszbikus anyákkal folytatottakból) az a tendencia látható, hogy mindketten gondoskodóbbak a heteroszexuális apáknál, azaz nem kétszeres „maszkulin minta adagot" adnak át a gyereknek. A társadalom szemében a meleg apák mindenesetre jobban áthágják a hagyományos maszkulin szerepeket, mint a leszbikus anyák a nőit, hiszen a női szerepek „természetes" módon hordozzák az anyaságot, míg a gondoskodó férfi képe még mindig kevéssé megszokott.

Charlotte J. Patterson (2005) az Amerikai Pszichológiai Társaság számára összeállított kiadványban a szülők oldaláról közelítő vizsgálatok alapján úgy találta, hogy egy azonos nemű szülőpár és gyermeke(i) által alkotott családban a pár tagjai között egyenlőbb a munkamegosztás, valamint a nem biológiai szülő részvétele jellemzően nagyobb a házimunkában és a gyerekgondozásban, mint az apáé egy heteroszexuális kapcsolatban. Mindazonáltal a biológiai szülő átlagosan több időt tölt gyerekgondozással, a nem biológiai szülő pedig pénzkereső munkával. Patterson emellett arra is rámutatott, hogy minél egyenlőbben osztják meg a gyerekgondozásra fordított időt, annál elégedettebbek a szülők, és annál jobban alkalmazkodik a gyerek.[5] Továbbá minél nyíltabbak

[5] Szó szerint: „better adjusted". A cikkből nem derül ki, hogy pontosan mihez is alkalmazkodik jobban a gyerek, és ez miért és kinek jó. Mindenesetre ez a terminus is utal azokra az elméleti problémákra, magában a kutatásban rejlő prekoncepciókra, amelyekre hamarosan rátérünk.

tudnak lenni a szülők identitásukkal kapcsolatban (gyerekeik, családjuk, munkaadóik stb. felé), pszichés jóllétük annál kedvezőbb.

A gyerekek oldaláról a vizsgálatokból (pl. Patterson et al. 1998; Fulcher et al. 2002) úgy tűnik, pozitív kapcsolatban vannak kortársaikkal és mindkét nemű és mindenféle szexuális orientációjú felnőttekkel (tágabb rokonsággal és barátokkal) is. Nem igazolódtak tehát a gyerekek elszigetelődésével kapcsolatos aggodalmak (Patterson 2005). Ez pedig már átvezet a *szülő-gyerek kapcsolat* kérdésköréhez.

Biblarz és Stacey (2010) a gyerekek fejlődésében nem, de a szülő-gyerek kapcsolatban feltártak kis eltéréseket a szülők nemének függvényében. Úgy találták, hogy az anyák – nemcsak a leszbikusok – a gyerekkel kommunikatívabb, intimebb, melegebb szülői kapcsolatban vannak, mint az apák. A konfliktusok száma kevesebb, de ezek komolyabbak. Fiona Tasker (1999) londoni pszichológus áttekintése szerint a gyerekek biztonságosabban kötődnek és jobb kapcsolatban vannak anyjuk új női partnerével, mint egy hagyományos családban az új apával.

Többen vizsgálták a gyerekek előtti „előbújás" kérdését. A beszámolók szerint a meleg szülők nyíltabbak a gyerekekkel általában a szexualitással kapcsolatos kérdésekben, és ezen belül a fogantatás körülményeinek megosztásában is (ez az ő esetükben szükségszerűen élesebben felvetődő kérdés); a gyerekek tájékozottabbak és jobban eligazodnak a szexualitás kérdései között (Stacey–Biblarz 2001). A kutatások szerint gyerek- vagy késő kamaszkorban a legideálisabb beszélni a gyereknek a szülők szexuális identitásáról, a kiskamaszkor a legkevésbé alkalmas időszak erre (Huggins 1989). Nagyon fontos a kortárs támogatás jelenléte: úgy tűnik, a leszbikus anyák gyerekei – tízéveseket vizsgáltak – (Gartrell et al. 2005) könnyebben megosztják kortársaikkal a szülők szexuális identitását, mint a meleg apákéi – itt kamasz gyerekeket vizsgáltak – (Barrett–Tasker 2001). Az utóbbi helyzet nyilván nagyobb társadalmi tabunak minősül (Patterson 2005).

2. KRITIKUS PONTOK

A kutatások különféle *módszertani kérdéseket és elméleti problémákat* is felvetnek. Egyfelől a minta reprezentativitásának kérdését (a többség – önkéntesen részt vevő – fehér, középosztálybeli, iskolázott városi család) és a kontrollcsoport megtervezésének fogyatékosságait (a heteroszexuális párok és gyerekeik összetételének kialakítása oly módon, hogy a szülők szexuális orientációján kívül minden más tényező azonos legyen a vizsgált csoporttal). Ezzel összefüggésben

pedig azt, hogy a melegszülős családok vizsgálata során ki lehet-e szakítani ezt az egyetlen szempontot, a szülők szexuális orientációját a számtalan egyéb hatótényező közül (Patterson 2005).

A már többször említett Stacey–Biblarz szerzőpáros (2001) ezt a problémát is figyelembe véve árnyaltabb értelmezéseket próbál adni. Úgy látják, a melegcsaládok (vagy „szivárványcsaládok") igenis sok szempontból eltérő sajátosságokat mutatnak, de ezek indirekt, kontextuális hatások következményei. Azaz nem maga a szexuális orientáció, hanem az abból fakadó társadalmi stigmatizáció okoz különbségeket. A gyerekek jobban ki vannak téve a kortársak kirekesztésének, csúfolásának – ugyanakkor nagyobb empátiát és érzékenységet is mutatnak a társadalmi különbségekkel vagy a nemi szerepek sokféleségével kapcsolatban.

A társadalmi megkülönböztetés mellett egy másik fontos kontextuális hatás szintén a melegek gyerekvállalásának aktuális (gyakorlati és pszichés) korlátainak következménye. A meleg szülők többsége (akik túl tudnak lépni ezeken az anyagi vagy társadalmi korlátokon) az idősebb, városi, iskolázott rétegből kerül ki, akik a nehezített körülmények miatt igen tudatosan tervezik meg a gyerekvállalást, és a gyereknevelésben is nagyfokú tudatosságot mutatnak. Ebből is következhetnek az ismertetett eredmények, melyek szerint nyíltabb a gyerekekkel folytatott kommunikáció, erősebb a párkapcsolatok egyenrangúsági foka, bizalmi és intimitásszintje, a pár tagjai több energiát fektetnek a kapcsolatba.[6] A gyerekek jobb iskolai teljesítménye is ezekkel a járulékos tényezőkkel függhet össze. Ha (mint arra egyes vizsgálatok utaltak) a gyerekek jobban elfogadják az azonos nemű kapcsolatokat, ebben ugyancsak a fenti hatás (is) érvényesülhet: a szülők többnyire multikulturális nagyvárosok lakói, progresszív (egyetemi) közösségekbe tartoznak (nyugaton), a gyerekeknek toleráns óvodát, iskolát igyekeznek választani, és általában is ilyen környezetben mozognak.

A szerzők friss tanulmányukban (Biblarz–Stacey 2010) ugyanakkor a melegcsaládokra jellemző speciális konfliktusokról is beszélnek. A gyerek egy hagyományos különnemű párkapcsolatban is éppúgy átalakítja a kapcsolat dinamikáját és sok konfliktusforrást hordoz, mint egy azonos nemű párkap-

[6] Vö. Anthony Giddens: „tiszta kapcsolat" *(pure relationship)* és „egyesítő szerelem" *(confluent love)* fogalmai, (Giddens [1994] 2005). A tiszta kapcsolat Giddens terminológiájában a szabad akaratból létesített (és megszakított) kapcsolat. Az egyesítő szerelem valódi, kölcsönös intimitásra, a szükségletek megosztására, a kölcsönös sebezhetőség felvállalására épül, és nem kizárólag heteroszexuális kapcsolatokra vonatkozik – sőt, Giddens a demokratikus kapcsolatok feltételeit a meleg kapcsolatokban jobban látja teljesülni, mert ezeket kevésbé befolyásolják (mivel kevésbé elérhetők számukra) az intézményes kötelékek.

csolat esetében. A szerzők szerint a leszbikus anyák párkapcsolatai az átlagoshoz képest valamivel kevésbé tartósak: ennek hátterében részben az intézményes, családi és társadalmi támogatás hiánya áll, ami másfelől egyszerűbbé teszi a különválást is. Ugyanakkor a partnerek többnyire az átlagosnál magasabb párkapcsolati igényeket támasztanak egymás felé (például az egyenrangúság tekintetében), amelyek nem mindig teljesülnek.

Biblarz és Stacey egyéb problémákat is megfogalmaznak, amelyek magával a kutatások *megtervezésével, kérdésfeltevésével* kapcsolatosak – és itt kezdődnek az igazán izgalmas kérdések. Rámutatnak arra, hogy maga az összehasonlító szemlélet sztereotip, hiszen a kutatások voltaképpen a gyerekek normákhoz való alkalmazkodását mérik. A kutatások fő mozgatórugója sztereotípiák igazolása vagy cáfolata – de sokszor a cáfolat maga is sztereotípiákat erősít. A „nem lesz-e meleg a gyerek is" típusú kérdésekben implicit módon benne rejlik az állítás, hogy egy ilyen alternatíva nemkívánatos. A nemi identitás „torzulására" irányuló kérdés pedig az ún. „férfi" és „női" minta dichotóm és biológiai nemhez kötött jellegére vonatkozó előfeltevéseket mutatja. Ebben a defenzív retorikában kevés szó esik az esetleges valós nehézségekről, melyekkel ezek a szülők vagy gyerekek szembesülhetnek, például a tágabb családban vagy a különböző társadalmi intézményekkel (bölcsőde, óvoda, munkahely stb.) kapcsolatba lépve (Clarke 2000; Lev 2010).

Az azonos nemű szülők egyenlő jogaiért folytatott küzdelemnek, véli Biblarz és Stacey, nem kellene olyan kutatási eredményekre támaszkodni, a jogokat ezektől függővé tenni, melyek azt igazolják, hogy ezek a gyerekek mindenben ugyanolyanok, mint a heteroszexuális szülők gyerekei. A „nincs semmi különbség" érvelés egyik mellékhatása (a gyerekek szexuális orientációjának firtatásakor), hogy szükségszerűen implikálja a „melegség genetikusan meghatározott" (azaz nem szülői mintára kialakuló) álláspontot, amely ugyancsak megkérdőjelezhető állítás. A konformitásfókuszú érveléseket gyakran ellensúlyozzák a melegcsaládok alternatív közösségét, forradalmi különbözőségét és felforgató erejét hangsúlyozó (többnyire nem tudományos műfajú) megnyilatkozások[7] (tanácsadó könyvek, önéletrajzi vagy szépirodalmi feldolgozások, blogok), amelyek viszont egyfajta idealisztikus-romantikus, gyakran esszencializmusba hajló szemléletet hordoznak.

Ha a társadalmi stigma és diszkrimináció mértéke csökkenne, feltehetőleg a kutatási kérdések is módosulnának a kezdeti kérdésekhez képest, bár részben

[7] Néhány forrás: www.parentbooks.ca/Gay_&_Lesbian_Parenting.html; www.mombian.com/2009/01/27/poll-lesbian-parenting-books; http://parentingbooksonline.info/Lesbian-Parenting-Books; http://lesbianfamily.org/2011/03/02/book-collections-for-lesbian-families [Letöltve: 2011-06-15].

már módosultak is. A melegcsaládok ugyanis, az összehasonlítgatáson túl, rengeteg más izgalmas kérdést vetnek fel. Néhány ezek közül:

Érdemes lenne közelebbről megvizsgálni a (biológiai és nem biológiai) szülőség szimbolikus, pszichológiai és társadalmi aspektusait. A „leszbikus anya" összetételben a leghagyományosabb és az egyik legperiferikusabb női identitás vetül egymásra, aminek nyilvánvaló következményei vannak az anya énképét és a külvilág reakcióit illetően is. „Normalizál" vajon az anyaság, vagy éppen erősíti a homofóbiát? Mindkettőre vannak példák (pl. Hequembourg–Farrell 1999).

Egyre több érdeklődés irányul a nem biológiai anya státuszára, gyerekkel való kapcsolatára. A társanyák többnyire sérülékenyebbek a közös gyerekvállalás helyzetében. Egyszerre élik át a gyerekkel való aszimmetrikus jogi, kulturális, pszichés és biológiai kapcsolat következményeit, és társadalmilag is kevésbé láthatók. Nagy eltérések vannak abban, hogy a társanya mennyire intenzíven éli át anyaszerepét, ezt a két anya különféle megnevezései is demonstrálják: Mama/Anya, Mama/keresztnév stb. verziók (Polásková 2007). Louise du Chesne és Ben Bradley (2007) a leszbikus anyai identitásra irányuló kutatásukban az anyaság fogalmának árnyalására hívják fel a figyelmet: azaz arra, hogy az anya-gyerek kapcsolatnak a biológiai köteléken túl is lehet bázisa. Izgalmas – és pszichoanalitikus szempontból is releváns – lenne megvizsgálni a gyerekek kötődésének jellegzetességeit a biológiai és a társanyához, illetve (ha van vele kapcsolat) a biológiai apához. (Meleg donor vagy társszülő apák saját élményeiről lásd például Paul van Reyk 2007-es tanulmányát.) Ugyancsak vizsgálatra érdemes kérdés lehet, hogy mesterséges megtermékenyítés során anonim donor esetén felmerül-e valamilyen jellegzetes viselkedési tendencia, például „keresési vágy" a gyerekek részéről. Az Egyesült Királyságban nemrégiben megalkotott szabályozás például a gyerekeknek ezt a jogát tartja szem előtt: a donornak hozzá kell járulnia, hogy a gyerek nagykorúságát elérve megtudhassa, ki a biológiai apja. Ezáltal voltaképpen megszűnt az anonim donor intézménye, ami mindenképpen befolyásolhatja nemcsak a donorok hajlandóságát, de a családok dinamikáját is.

Néhány további lehetséges kutatási kérdés a témában: A szülővé válás hatása a párkapcsolatra (vs. heteroszexuális kapcsolat); a tágabb család, a hozzátartozók (biológiai apa, nagymamák stb.) szerepei, a család kiterjedése, önképe, működése; láthatóság a külvilágban (kortárs családok, városi terek stb.), az önfelvállalás szintjei és lehetőségei a különböző intézmények előtt; a szivárványcsaládok kulturális és médiareprezentációi.

3. MAGYAR (PILLANAT)KÉPEK A KUTATÁSOK ÉS A MÉDIA TÜKRÉBEN

Magyar viszonyok között egyelőre igen kevés kutatás irányul a témára, és meglehetősen kis mintán – aminek a „minta" valóságos korlátozottsága és nehezen elérhetősége az oka. Az Inter Alia Alapítvány 2010 őszén jelentetett meg egy meleg szülőkkel készült interjúkat tartalmazó kiadványt Sándor Bea szerkesztésében (Sándor 2010). Idézet a bevezetőből: „*Magyarországon a rendszerváltással egy időben, az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején jöttek létre az első melegszervezetek. Ekkor jelent meg egy olyan új generáció is, amely a korábbinál nyíltabban éli meg identitásának ezen részét. […] Az utóbbi években ennek az immár harmincas éveiben járó »új LMBT generációnak« számos tagja ráébredt arra is, hogy gyermeket szeretne vállalni – ugyanazért, amiért mindenki más is, aki gyermeket vállal: szeretetet adni és kapni*" (Sándor 2010:5).

A kötetben nem korábbi heteroszexuális kapcsolatból vagy örökbefogadásból származó, hanem – anonim vagy ismert donorral végzett mesterséges megtermékenyítés útján – közösen vállalt gyerekekről van szó. Az interjúalanyok körét kilenc leszbikus pár egy-egy tagja (a biológiai vagy a társanya), egy meleg apa, valamint egy „pótapa-pár" alkotja. A gyerekek nagyrészt 2-4 éves kor között vannak. A kérdések számos területet érintenek: a gyerekvállalás módját és az apa szerepét (anonim donortól az ismert, de távoli biológiai apán át a rendszeres kapcsolatban lévő, a család részévé vált apáig); a tágabb család szerepét (támogatás, ellenállás vagy épp a viszonyulás változása); a nem biológiai anya szerepét, kapcsolatát a gyerekkel; a felvállalást különböző színtereken (hozzátartozók, barátok, munkahely, nőgyógyász, szülésznő, védőnő, gyámügyes, gyerekorvos, bölcsőde stb.); a speciális, alternatív családokat bemutató gyerekkönyvek hiányát; a saját, alternatív családi közösségek megerősítő szerepét, mintaadását. Az interjúk általános jellegzetessége, hogy szinte minden alany a családérzet, a biztonság jelenlétét, a nyíltság és természetesség fontosságát hangsúlyozta.

Egy másik kutatás (Béres-Deák 2010) a gyerek és család előtti előbújás helyzetére fókuszál négy leszbikus és egy meleg párral készített interjú segítségével. Ebből háromban korábbi heteroszexuális kapcsolatból származó gyereket nevelnek, kettőben közösen, mesterséges megtermékenyítéssel vállaltak gyereket. Sándor Bea alanyaival szemben ezek a párok erősebben kifejezésre juttatják a gyerek, a tágabb család és a környezet előtti felvállalás nehézségeit, konfliktusait. Ez részben az alanyok összetételéből adódhat: a heteroszexuális családból váltó nők helyzete sok szempontból más, mint azoké a szülőké, akik leszbikus párként tervezik a gyereket, s így az evidensen egy ilyen családban

szocializálódik. (És természetesen felvethető az interjúkészítő nézőpontjának, kérdésfeltevéseinek szerepe is.)

Egy a melegség és pszichoanalízis kapcsolatára irányuló kérdéssor magyar pszichoterapeuták véleményét próbálta feltérképezni a témában (*Thalassa* 2010). A korlátozott válaszkészséget mutató pszichoanalitikusok, pszichoterapeuták (harminc megkérdezettből öten küldtek választ) elsősorban a családi dinamika, a kötődési minták, a nemi identifikáció szempontjából, és – tapasztalatok híján – inkább csak felvetések szintjén fogalmaztak meg lehetséges sajátosságokat. Többen hangsúlyozták a stabil érzelmi háttér fontosságát, a gyerek kapcsolatstabilizáló hatását, a családi és társas környezet meghatározó szerepét, illetve reflektáltak a társadalmi tényezőkre.

Végezetül néhány szó a melegcsaládok magyarországi *médiareprezentációjáról*, az átfogó elemzés igénye nélkül, csak egy-egy jellemző mozzanatot kiemelve. Az elmúlt években megjelent beszámolók többsége a közvéleményben élő kérdéseket, aggodalmakat, prekoncepciókat veti fel és tükrözi. A cikkek egyik típusa a nemzetközi kutatási eredményekről szóló semleges híradás.[8] Ami beszédes, az inkább a cikkekhez írt hozzászólások tartalma és stílusa: rengeteg indulat, előítélet és sok „naiv elmélet" sűrűsödik bennük. A kommentelők többsége igen merev nemiszerep-normákról és családképzetekről árulkodik. Kétpólusú, biológiailag kódolt férfi-nő szerepmintákban gondolkodnak (olykor „szakemberekre" hivatkozva), melyek „felborulása" identitászavarokat okoz a gyerekben, és veszélyezteti a társadalom hagyományos családképét (ami igaz is). Néhány példa:

„…tanulja meg egy gyermek az apától a férfiszerepet, az anyától a nőszerepet. […] Gyakran mondják elnőiesedik egy fiú, ha csak az anya neveli. Ha szakemberek mondják, nincs mit hozzátenni!" (noilapozo.hu 2010-06-09)

„Azért ne feledjük már el azt sem, mennyire sérül a családképe egy leszbikus nő gyermekének…" (noilapozo.hu 2010-06-09)

[8] *HVG*. (2001) A melegek és az örökbefogadás. Augusztus 4.; Life Network. (2010). *A leszbikus szülők gyerekei pszichésen egészségesek*. [Online]. Elérhető: http://www.lifenetwork.hu/lifenetwork/gyermekegeszseg/20100615-a-leszbikus-szulok-gyerekei-pszichesen-egeszsegesek.html. [Letöltve: 2010-06-20]; Női Lapozó. (2010) *Jól teljesítenek a leszbikusok által nevelt gyerekek*. [Online]. Elérhető: http://www.noilapozo.hu/20100609/jol-teljesitenek-a-leszbikusok-altalt-nevelt-gyerekek [Letöltve: 2010-06-10]; Index. (2010). *Az azonos nemű párok is jó szülők*. [Online] Elérhető: http://index.hu/tudomany/2010/01/22/az_azonos_nemu_parok_is_jo_szulok [Letöltve: 2010-06-16], Népszabadság Online. (2010). *Jól tanulnak a leszbikusok által nevelt gyerekek*. Június 8. [Online]. Elérhető: http://nol.hu/mozaik/jol_teljesitenek_a_leszbikusok_altal_nevelt_gyerekek [Letöltve: 2010-06-09]; Népszabadság Online. (2010). *Két szülő jobb, mint egy. De mi van, ha azonos a nemük?* November 30. [Online]. Elérhető: http://www.nol.hu/belfold/20101130-ket_szulo_jobb__mint_egy [Letöltve: 2010-11-30].

„*Bár pártolom a melegek házasságát […], a gyereknevelést nem; és azért, mert kétlem, hogy egy nem ugyanannyit tudna adni, mint kettő.*" (hirszerzo.hu 2010-11-25)

„*A nőknél (a hetero) feltételezi a gyengédséget, intuíciót, csakhogy itt, egy ilyen kapcsolatban az egyik viszont nem a »nőies nő«, hanem a férfias nő lenne (a macho nő), aki viszont sok esetben rosszabb, mint egy homoszexuális férfi.*" (nol.hu 2010-11-30)

„*Azzal, hogy valaki nevelőintézetben nevelkedett, tudatában van annak mindvégig, hogy volt egy édesapja és egy édesanyja, akiktől származik, míg egy ilyen pár esetén a teljes káosz uralkodik el az elméjében, nem érti ez hogy lehetséges.*" (nol.hu 2010-11-30)

Jellemző az a fajta felemás támogatás, amely úgy véli, az ilyen családokban „még mindig jobb" helye van a gyereknek, mint nevelőotthonban vagy alkoholista szülők mellett.

„*Hát azért én ismerek olyan gyereket, akinek még az is jobb lett volna ha nem hagyományos családformában nő fel.*" (noilapozo.hu 2010-06-09)

„*… szívesebben venném, ha egy normális, magára adó homó pár nevelné tovább, mint ha nevelőotthonba kerülne.*" (nol.hu 2010-11-30)

A kommentelők gyakran egymást is kiigazítják:

„*Miért lenne amúgy a meleg szülői pár gyermeke szintén meleg? A homoszexualitás nem tanult viselkedés.*" (noilapozo.hu 2010-06-09)

„*Normális esetben a fiúk apjukat, a lányok anyjukat tekintik modellnek. Fordítva nem szerencsés.*" „*Tévedés. A gyerek mindkét szülőtől tanul mintát, továbbá mivel mindenkinek vannak ún. nőies és férfias személyiség jegyei a nemük sem perdöntő, végül nem csak a szülőktől tanul, hanem megkeresi a környezetében azt, akitől tud: nagyszülők, nagynéni, testvérek, rokonok, barátok.*" (nol.hu 2010-11-30)

Többen a gyerek hátrányos helyzetére, lehetséges nehézségeire hegyezik ki mondanivalójukat:

„*Szerintem a megbélyegzés megbocsáthatatlan bűn, a szexuális orientáció nem választás kérdése, hanem adottság. Azonban! A gyereknevelést nem szabadna a nevelő jogai szempontjából értelmezni. A gyerek ugyanis, akit örökbe fogadnak, egy a döntésétől teljesen független hátrányos helyzetben találja magát.*" (nol.hu 2010-11-30)

Egy másik hozzászóló rávilágít arra az ördögi körre, hogy a gyerek éppen az elutasító társadalmi reakciók miatt szenved hátrányt:

„*Amíg a társadalom nem ismeri el, és védi meg a jogait ezeknek a szülőknek, nem ismeri el az azonos neműek házasságát, és nem fogadja el, hogy igenis létezik kiegyensúlyozott házasság vagy elkötelezett kapcsolat a homoszexuálisok között is, addig a gyerek is kitaszított lesz.*" (nol.hu 2010-11-30)

A cikkek másik típusa a szülőkkel készített interjú vagy hosszabb beszámoló, amely a gyerekvállalás során felmerülő konkrét helyzeteket, dilemmákat,

nehézségeket mutatja be, többnyire elfogulatlan vagy támogató hangnemben.[9] (Az alanyok kivétel nélkül álnéven szerepelnek.) Több helyen is előkerül a „fiktív apa" egyszerre konkrét és szimbolikus intézménye, amely ebben a relációban különösen életszerűtlen. A nem ismert (vagy a gyerek gondozásában nem részt vevő) apa megnevezésének kényszerében jog, társadalom és pszichológia találkozik. Az „Apa neve" (Füzesséry 1993) – a szimbolikus rend, a törvény kézzelfogható bürokratikus nyoma – olyan erős társadalmi-hatalmi funkciót tulajdonít az apának, hogy ha nincs, akkor is kreálni kell – legalább egy nevet.

A riportokban visszatérő témák bukkannak fel, melyek leginkább a praktikus körülményeket és a jogi rendezetlenséget érintik: a mesterséges megtermékenyítéshez való hozzáférés, az anonim vagy ismert donor kérdése, a biológiai apával való kapcsolat, a nem biológiai anya jogai, a szülők közötti munkamegosztás, a bölcsődei-óvodai láthatóság vagy a különböző tévhitek. A társadalmi ellenállást tükröző (és megerősítő) technikai vagy jogi akadályok pedig pszichés gátat is jelentenek az érintetteknek; ahogyan a kedvező társadalmi-jogi környezet komoly ösztönzést adhat a szivárványcsalád-alapításra.

4. KONKLÚZIÓ

E fejezetben a melegszülős családokra irányuló legfontosabb nemzetközi kutatások és az eddigi (kisszámú) magyarországi munkák eredményeit és módszertani-elméleti kritikáit foglaltam össze. A nagyrészt leszbikus anyákra és gyerekeikre fókuszáló kutatási eredmények egyfelől „megnyugtatóak" abban a tekintetben, hogy az itt nevelkedő gyerekek nem mutatnak negatív irányú eltéréseket a képességek, a személyiségfejlődés vagy a társas kapcsolatok területein. A kutatásokat ért kritikák ugyanakkor rámutattak a vizsgálatok meg-

[9] Népszabadság Online. (2008). *Egyre több leszbikus lesz anya.* Április 5. [Online]. Elérhető: http://nol.hu/cikk/487473 [Letöltve: 2010-10-20]; *Magyar Narancs.* (2008). Leszbikus anyák – törvényen kívül, méhen belül. Május 1.; Női Lapozó. (2009). *A lehetetlen helyzet ellenére is egyre több a leszbikus anya.* Október 8. [Online]. Elérhető: http://www.noilapozo.hu/20091008/a-leszbikus-parok-gyerekvallalasanak-jogi-feltetelei-es-tarsadalmi-megitelese?from=iwiw&type=rovat [Letöltve: 2010-06-16]; *168 Óra.* (2009). Homoszexualitás Németországban. Ha az anya meg az apa egynemű. December 13.; *Marie Claire.* (2010) Apa és anya – leszbikus párok gyerekkel. Február; Népszava Online. (2010). *Szivárvány anyák Magyarországon.* September 23. [Online]. Elérhető: http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=343241 [Letöltve: 2010-10-10]; Hírszerző. (2010). *„Itt van az anyukáim hálószobája" – meleg párok gyerekkel.* November 25. [Online]. Elérhető: http://hirszerzo.hu/belfold/20101125_meleg_parok_gyermekvallalas [Letöltve: 2010-11-26]; Népszabadság Online. (2010). *Még rejtőzködnek a szivárványcsaládok.* Május 19. [Online]. Elérhető: http://nol.hu/lap/mo/20100519-meg_rejtozkodnek_a_szivarvanycsaladok [Letöltve: 2010-10-06].

tervezésének és kérdésfeltevéseinek „apologetikus", defenzív, olykor sztereotípiákat erősítő jellegére. Többségükben a negatív előfeltevések cáfolatát célozzák, ami persze a társadalmi ellenállásnak és e kutatások erőteljes politikai relevanciájának, tétjének szükségszerű következménye. Ugyanakkor ezek a családok és külső-belső kapcsolataik számos további izgalmas kérdést is felvetnek, amelyek nem feltétlenül csak a társadalmi előítéletek tükrében érdekesek. Magyarországon különösen sok a teendő e téren, és a következő évek izgalmas fejleményeket tartogathatnak mind a szivárványcsaládok megjelenése és fejlődése, mind az őket körülvevő melegmozgalmi és társadalmi környezet, mind pedig a velük kapcsolatos kutatások területén.

HIVATKOZÁSOK

Barrett, H. – Tasker, F. (2001). Growing up With a Gay Parent: Views of 101 Gay Fathers on Their Sons' and Daughters' Experiences. *Educational and Child Psychology*. 18. 62–77. p.

Béres-Deák R. (2010). „Anyu, Tina a szerelmed?" Gyermeket nevelő azonos nemű párok és az identitás vállalása. *Thalassa*. 4. 85–97. p.

Biblarz, T. J. – Stacey, J. (2010). How Does the Gender of Parents Matter? *Journal of Marriage and Family*. 1. 3–22. p.

Butler, J. (2007). *Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi.

du Chesne, L. – Bradley, B. (2007). The Subjective Experience of the Lesbian (M)other: An Exploration of the Contsruction of Lesbian Maternal Identity. *Gay and Lesbian Issues and Psychology Review*. 1. 25–33. p.

Clarke, V. (2000). Lesbian Mothers: Sameness and Difference. *Feminism & Psychology*. 2. 273–278. p.

Fojtová, S. (2011). Czech Lesbian Activism: Gay and Lesbian Parental Rights as a Challenge to Patriarchal Marriage. *Journal of Lesbian Studies*. 3. 356–83. p.

Fulcher, M. et al. (2002). Contact With Grandparents Among Children Conceived Via Donor Insemination by Lesbian and Heterosexual Mothers. *Parenting: Science and Practice*. 2. 61–76. p.

Füzesséry É. (1993). Lacan és az „Apa neve". *Thalassa*. 2. 45–61. p.

Gartrell, N. et al. (2005). The National Lesbian Family Study: 4. Interviews With the 10-Year-Old Children. *American Journal of Orthopsychiatry*. 4. 518–524. p.

Gartrell, N. – Bos, H. (2010). US National Longitudinal Lesbian Family Study: Psychological Adjustment of 17-Year-Old Adolescents. *Pediatrics*. 1. 28–36. p.

Giddens, A. (1994). Az intimitás mint demokrácia. In Giddens, A.: *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Erotism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press. p. 184–203. Magyarul: *Café Bábel*. 2005. 51. 15–24. p.

Golombok, S. – Tasker, F. (1996). Do Parents Influence the Sexual Orientation of Their

Children? Findings From a Longitudinal Study of Lesbian Families. *Developmental Psychology*. 7. 3–11. p.
Golombok, S. – Tasker, F. – Murray, C. (1997). Children Raised in Fatherless Families from Infancy: Family Relationships and the Socioemotional Development of Children of Lesbian and Single Heterosexual Mothers. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 7. 783–791. p.
Hequembourg, A. L. – Farrell, M. P. (1999). Lesbian Motherhood: Negotiating Marginal-Mainstream Identities. *Gender and Society*. 4. 540–557. p.
Huggins, S. L. (1989). A Comparative Study of Self-Esteem of Adolescent Children of Divorced Lesbian Mothers and Divorced Heterosexual Mothers. In Bozett, F. W. (szerk.): *Homosexuality and the Family*. New York: Harrington Park Press. 123–135. p.
Lev, A. I. (2010). How Queer! – The Development of Gender Identtiy and Sexual Orientation in LGBTQ-Headed Families. *Family Process*. 3. 268–290. p.
Nedbálková, K. (2011). Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case. In Kulpa, R. – Mizielinska, J. (szerk.): *De-Centring Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Farnham-Burlington: Ashgate. 131–148. p.
Patterson, C. J. (1998). Family Lives of Children With Lesbian Mothers. In Patterson, C. J. – D'Augelli, A. R. (szerk.): *Lesbian, Gay, and Bisexual Identities in Families: Psychological Perspectives*. New York: Oxford UP. 154–176. p.
Patterson, C. (2005). Lesbian and Gay Parents and Their Children: Summary of Research Findings. In *Lesbian and Gay Parenting. A Resource for Psychologists*. Washington: American Psychological Association. 5–22. p.
Polásková, E. (2007). The Czech Lesbian Family Study: Investigating Family Practices. In Kuhar, R. – Takács, J. (szerk.): *Beyond The Pink Curtain. Everyday Life of LGBT in Eastern Europe*. Ljubljana: Peace Institute. 201–215. p.
van Reyk, P. (2007) Baby Love: Gay Donor Father Narratives of Intimacy. *Gay and Lesbian Issues and Psychology Review*. 1. 44–52. p.
Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Signs*. 5. 631–660. p.
Sándor B. (szerk.) (2010). *„Mi vagyunk a család, a biztonság, az otthona". Leszbikus anyák, meleg apák és „pótapák"*. Budapest: Inter Alia Alapítvány.
Sándor B. (2010). *Fehér füzet az azonos nemű szülők gyermekvállalásáról*. Budapest: Inter Alia Alapítvány.
Sobocan, A. (2011). Female Same-Sex Families in the Dialectics of Marginality and Conformity. *Journal of Lesbian Studies*. 3. 384–405. p.
Sokolová, Vera (2009). Father, Father, and Child: Gay Men and Parenthood in the Czech Republic. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 1. 115–145. p.
Stacey, J. – Biblarz, T. J. (2001). (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review*. 2. 159–183. p.
Tasker, F. (1999). Children in Lesbian-Led Families: A Review. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*. 4. 153–166. p.
Thalassa (2010). Pszichoterapeuták a homoszexualitásról. Válaszok egy körkérdésre. *Thalassa*, „Szexuális orientációk" szám, 4. 117–124. p.
Warner, M. (1991). Introduction: Fear of a Queer Planet. *Social Text*. 4. 3–17. p.

BÉRES-DEÁK RITA

Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel

1. BEVEZETÉS

A magyarországi meleg és leszbikus közösségekben csak az elmúlt néhány évben került előtérbe a gyermekvállalás kérdése. Részben a mesterséges megtermékenyítés engedékenyebb jogi szabályozása, részben külföldi minták hatására egyre többeket foglalkoztat a kérdés. Különböző beszélgető-csoportokban (pl. Szimpozion Klub) és internetes fórumokon folyik vita róla, és a közelmúltban két kiadvány is megjelent a témában (Sándor 2010a, 2010b). Ugyanakkor a törvényi lehetőségek és a társadalmi gyakorlat továbbra is megnehezítik az azonos nemű párok gyermekvállalását, a 2012-ben hatályba lépő új Alaptörvényben szereplő heteroszexista családfogalom, amely a heteroszexuális házasságot tekinti a nemzet alappillérének,[1] pedig nem vesz tudomást azokról, akik a fenti akadályok ellenére azonos nemű párként nevelnek gyereket.

E fejezet egy minikutatás vagy előkészítő kutatás eredményeit teszi közzé, melynek során interjúkat készítettem gyereket nevelő vagy nevelni szándékozó melegekkel és leszbikusokkal, illetve e témával kapcsolatos korábbi interjúkat használtam fel. Mintámban 21 férfi és 20 nő szerepel; közülük három férfinak van gyereke (mindnek korábbi heteroszexuális kapcsolatból), további négy pedig konkrét lépéseket tett az apaság felé. A nők közül tízen nevelnek gyereket;[2] két pár gyermeke született mesterséges megtermékenyítés útján, a többi korábbi heteroszexuális kapcsolatból. Az apák mindhárman 40 éven felüliek; a gyereket nevelő leszbikusoknál nagyobb az életkori eltérés, a legidősebb 55, a legfiatalabb 26 éves volt az első interjú időpontjában.[3] Elemeztem továbbá különböző, a témával foglalkozó internetes forrásokat (fórumokat, blogokat)[4] és az Inter Alia Alapítvány által nemrég megjelentetett kötetben

[1] „Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját." Magyarország. *Magyarország Alaptörvénye. (2011). Magyar Közlöny.* 43. 10658. p.

[2] Itt nem tettem különbséget a biológiai szülő és annak partnere között. A férfi interjúalanyok mindannyian vér szerinti szülők.

[3] Mivel egyesekkel több interjú is készült, esetenként több év eltéréssel, életkort nem jelölök.

[4] Pl. pride.hu családmodell fórum, gyerekvállalás fórum és apaság fórum; labrisz.hu házasság fórum, gyerekvállalás fórum és örökbe fogadott gyerekek fórum; Inter Alia blog.

szereplő interjúkat (Sándor 2010a).[5] Ezek alapján hasonlítottam össze, milyen különbségek és hasonlóságok találhatók a magyar LMBT közösségek diskurzusaiban a leszbikus nők, illetve meleg férfiak gyermekvállalását illetően. Az interjúalanyokra és fórumhozzászólókra minden esetben álnéven hivatkozom. A személyek nemét – ha nem derül ki az álnévből – egyes esetekben jelöltem, fórumhozzászólások esetén azonban nem mindig, mert nem feltétlenül releváns és egyébként sem mindig deríthető ki egyértelműen (Garcia et al. 2009). Az internetes hozzászólások helyesírását változatlanul hagytam.

Számos nemzetközi kutatás foglalkozik az azonos nemű párok gyermekvállalásával. Ezeknek többsége pszichológiai jellegű és azt vizsgálja, mennyiben befolyásolja a gyermek beilleszkedését, szexuális orientációját és egyéb készségeit az, hogy azonos nemű szülők nevelik (ezekről a kutatásokról átfogó képet nyújt például Lambert 2005). Néhány más tanulmány azt vizsgálta, milyen hátrányokat szenvednek az LMBT családok különböző intézményekben (Kuosmanen–Jämsä 2007, Ryan-Flood 2009), illetve hogyan egyeztetik össze a szülők meleg és leszbikus, illetve szülői identitásukat (Lewin 1993, 2009). A kutatások többsége gyereket nevelő leszbikus párokat vizsgál önmagukban vagy heteroszexuális családokkal összehasonlítva, mások általánosságban azonos nemű szülőpárokról beszélnek, és elvétve akadnak meleg apákat vizsgáló tanulmányok is (lásd például Lewin 2009). Nemzetközi szinten sem tudok azonban olyan tanulmányról, amelynek központi témája a meleg férfiak és a leszbikus nők gyermekvállalásának összehasonlítása lenne,[6] pedig véleményem szerint egy ilyen összehasonlítás során felszínre kerülhetnének olyan nemi sztereotípiák, amelyek nagymértékben befolyásolják a gyermekvállalással kapcsolatos diskurzusokat az LMBT közösségben és azon kívül is. Fontos tudatosítanunk ezeket a sztereotípiákat, ha olyan diskurzusokat szeretnénk létrehozni, amelyek egyenlő esélyeket biztosítanak a gyermekvállaláshoz mindenki számára.

2. HONNAN LESZ A GYEREK?

„A nőknek ugye alapvetően egyszerűbb szülni. Egy férfinak hatványozottan nehezebb örökbefogadni… Ha pedig biológiai gyereket akar, akkor marad a béranyaság, ami illegális, veszélyes, nagyon költséges… Persze biztosan járható. De nehezebb út, az biztos.” (Judit, e-mail interjú)

[5] A kötetben szereplő egyik leszbikus párral – Gabival és Judittal – én magam is készítettem interjút.

[6] Egy-két tanulmányban „mellékszálként” ugyan megjelenik, lásd pl. Hall 2008 vagy Stacey–Biblarz 2001.

Mind meleg, mind leszbikus beszélgetőtársaim egyetértenek abban, hogy a meleg férfiak sokkal nehezebb helyzetben vannak a gyermekvállalást illetően. Többségük két szempontot tart fontosnak: egyrészt vér szerinti (genetikai) rokonságot a gyerekkel, másrészt azt, hogy teljes időben ők neveljék. Meleg férfiaknál – kivéve azon keveseket, akik heteroszexuális kapcsolatban éltek és válás vagy megözvegyülés után hozzájuk került a gyerek – erre az egyetlen lehetőség a béranyaság.

A béranyaság intézményét számos feminista szerző támadja etikai szempontból, mert szerintük elüzletiesíti a gyermekvállalást és a női test kihasználásán alapul (Strathern 1992). A magyar LMBT közösségben is felmerül az etikai kérdés, hogy *„elfogadható dolog-e egy nő testét pénzen megvett szülőgépnek használni, avagy sem"* (Rocky, férfi, pride.hu fórum). Ezek a megközelítések nem veszik figyelembe, hogy a „béranya" gyakran családtag vagy barát, aki szívességből vállalja az embrió kihordását (Ragoné 2004). Azok az általam ismert meleg férfiak, akik ezt az utat választják, fontosnak tartják ismerni a béranyát, és olyan személyt keresnek, akit akár barátnak is elfogadnának. Nemzetközi kutatások azt mutatják, hogy még a pénzért felbérelt béranya is gyakran családtagnak tekintődik a terhesség alatt, sőt olykor utána is (Thompson 2001). Ugyanakkor a személyes kapcsolatból problémák is származhatnak: Benjámin, egy béranyát kereső huszonéves meleg férfi tapasztalata szerint a jelöltek közül sokan visszalépnek, mikor megtudják, hogy meleg párhoz kerülne a gyerek (saját interjú).

A béranyaság Magyarországon jogellenes, tehát a gyermeket megszülő nőt a jog mindenképpen anyának tekinti. Még olyan országokban is, ahol az intézmény legális, komoly jogi viták folynak arról, hogy a szülést vagy a gyermek megtervezését tekintsék az anyaság lényegének, és előfordul, hogy a béranyának ítélik a megszületett csecsemőt, ha az úgy dönt, hogy mégis igényt tart rá (Hill 1991). Ez a félelem Benjáminban is megvan: *„Hogy mondod meg a szülésznőnek, hogy ne tegye az anyára a gyereket, hanem hozza ide hozzánk? [Ha ráteszi], beindul az anyában a hormonfröccs, aztán lehetsz vasárnapi apuka életed végéig"*. Benjámin aggodalma egyrészt a béranyaság illegalitásából fakad – ami miatt nem közölheti a szülésznővel, hogy ők lennének a gyermek „valódi" szülei –, másrészt azokból az elméletekből, amelyek szerint az anya-gyermek kötődést a szülés utáni fizikai érintkezés váltja ki – noha számos más elmélet korábbra vagy későbbre teszi e kötődés kialakulását (Hill 1991).

A külső örökbefogadásra a meleg férfiak szintén kevés esélyt látnak. Luciano eredetileg ilyen módon szeretett volna gyereket, ám egy gyámügyissel való beszélgetés után csaknem reménytelennek ítélte a helyzetét és más módokat (pl. béranyaság) is fontolóra vett (saját interjú). Benjámin nem állami szerveknél is próbálkozott, de *„a legempatikusabb alapítványnál is lefagyott a szoftver"*,

amikor kiderült, hogy férfipárként szeretnének örökbe fogadni: *„kivet a rendszer"* – állapítja meg csalódottan. Nő beszélgetőtársaim közül egyetlen olyan pár van, akik előnyben részesítik az örökbefogadást, ők viszont nem látják reménytelennek a dolgot: *„Azt gondolom, hogy nagyon nagy lutri. Tehát ügyintézőtől függ. Tehát hogy attól függ, hogy az, aki felveszi az adatokat, az fontosnak tartja-e, hogy föltegye a kérdést – mert elvileg nem teheti föl vagy nem kell föltenni, de ha fontosnak tartja. […] Igazából nem tudom. Tehát egyrészt azt látom, hogy mégis ez a könnyebb út"* (Vándor, saját interjú). A hatóságok eltérő hozzáállása mögött részben sztereotip elképzelések húzódhatnak meg a férfiak és nők gyereknevelési képességeiről, amire a későbbiekben még kitérek.

Egyes meleg férfiak leszbikus párokkal közösen szeretnének gyereket vállalni. Ennek hátránya, hogy nem lehetnek teljes időben szülők, viszont ez tűnik Magyarországon a legjárhatóbb útnak. Internetes fórumokon újra és újra felbukkannak olyan férfiak vagy férfipárok, akik leszbikus szülőtársakat keresnek. Az ilyen párok a négyszülős családmodell előnyeit hangsúlyozzák: *„Belegondolva a mai vilagban nem is lenne rossz egy picinek, ha kapasbol 4 szereto szulloje lenne!??? Nem???[…] 4en meg anyagiakban is jobban tudnank dotalni a kicsit!"* (Charlie74, labrisz.hu fórum). Egyes leszbikusok szintén kedvelik ezt a megoldást, de többen vannak vagy láthatóbbak azok, akik párjukkal kettesben akarják fölnevelni a gyereket: *„Mi egy teljesen kiegyensúlyozott család vagyunk, és itt nincs másnak helye"*, szögezi le Rita (Sándor 2010a:10). Ők gyakran anonim donort választanak; ez sok országban, köztük Magyarországon,[7] jogilag is biztonságosabb, mert így nem fordulhat elő, hogy az apa később meggondolja magát, és pert indít a gyerekért (Laqueur 1992). Az anonim donor esetén ráadásul a leendő anyák úgy érzik, hogy megválaszthatják, milyen tulajdonságokat szeretnének a gyerekükre „átörökíteni". Míg ezt a megközelítést Rocky a pride.hu gyerekvállalás fórumáról etikailag problémás *„embertenyésztés"* jellemzőjének tekinti *(„szeretnék egy zöldszemű kínai ffitól ivarsejtikéket"),* addig leszbikus pároktól nem hallottam ilyen aggályokat. Sőt: esetenként lelkesen ecsetelik, milyen külső, sőt belső tulajdonságok (például érdeklődési kör, végzettség) alapján döntöttek egy-egy adott donor mellett: *„Gabi" színei (haj, szem), a magasságához hozzáadtunk, persze, amennyi egy 'átlagos' pasi lenne (175-190), és egyetemistát kerestünk, + előnyben részesítettük a műszaki típusúakat, illetve a közgázt"* (Judit, e-mail interjú).

Az ismert donor legtöbbször a nem biológiai anya családtagja, mert *„jó lenne, ha [a gyerek] mindkettőnk génjeit hordozná"* (Barbara; Sándor 2010a:41). Az ezt az utat választó leszbikus párok láthatóan fontosnak tartják a genetikai kötő-

[7] Néhány országban, pl. Svédországban viszont nincs lehetőség a donor anonimitására, azzal az érvvel, hogy a gyereknek jogában áll megismerni a felmenőit (Ryan-Flood 2009).

dést, akárcsak az olyan meddő heteroszexuális párok, akik rokont választanak sperma- vagy petesejtdonornak (Thompson 2001). Az ismert donor lehet heteroszexuális barát is, akinél biztosak lehetnek abban, hogy nem fogja elperelni a gyermeket, hiszen *„nem akar apa lenni, mert akkor már lenne neki saját"* (Zsófi, saját interjú). Van, aki egyszerűen azért nem meleg donort akar, mert egyetlen meleg férfi sem áll eléggé közel hozzá. A meleg és leszbikus közösségek erős elkülönülése megnehezíti az ilyen „lóhere-családok" (Kuosmanen–Jämsä 2007) létrejöttét.

3. KIKBŐL ÁLL A CSALÁD?

„Zita apja nekem nem családom. Zitának családja, de nekem nem. Az én családom Éva és Zita. De Zitának Éva nem családja – szereti meg minden, de nem családja. Zita családja én vagyok meg az apja." (Anna, saját interjú)

Ha egy leszbikus vagy meleg pár közösen nevel egy vagy több gyereket, még nem egyértelmű, hogy mindketten szülőnek tekintik magukat. Amikor a gyerek egy korábbi heteroszexuális kapcsolatból származik, az általam vizsgált családokban a vér szerinti apa tekintődik továbbra is szülőnek, az anya új partnere pedig nem kerül szülőszerepbe. *„Természetes, hogy Rebeka nem anyuka",* fejtette ki Liza egy kerekasztal-beszélgetésen, Rebeka pedig hozzátette: *„ezen még sosem mertem gondolkodni".* A kétszülős családmodell rögzültségét mutatja, hogy az özvegy Róbert idősebb gyerekei sosem tekintették szülőnek Tamást, Róbert párját, mert sok emlékük maradt anyjukról, és *„anyjuk a másik szülő mind a mai napig"* (kerekasztal-beszélgetés), ellenben a legkisebb, aki anyjuk halálakor még csecsemő volt, felnőtt koráig apának szólította és tekintette Tamást is.

Mint láthattuk, sok leszbikus pár nem akar „harmadik szülőt" különélő apa formájában. A szivárványcsaládot tervező vagy abban élő meleg férfiak szavaiból viszont az derül ki, hogy kettőnél több szülőt is el tudnak képzelni: *„a gyerekünknek három szerető szülője van, és az anyukáival él"* (Péter; Sándor 2010a:99).

A tervezett leszbikus családokban sokkal gyakoribb, hogy a biológiai anya partnere is szülőnek tekinti magát. Nemzetközi kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy sokan közülük – különböző okokból – nem sorolják magukat az „anya" kategóriába; egyes férfias leszbikusok apaként tekintenek magukra, mások egyfajta általános, nemileg semleges szülőfogalmat alkotnak meg (Padavic–Butterfield 2011). Interjúalanyaim közül Annát volt párja gyerekei olykor apának szólították, de ő ezt félig-meddig rákényszerített szerepként élte meg. Crazy viszont azért tervezi, hogy *„apuci"* lesz, mert leginkább az általa apainak tartott szerepeket akarja betölteni a gyerek mellett: *„[é]n soha nem szülnék gyereket, de ha már megvan, akkor bármikor vigyázok rá, etetem, tisztába teszem*

stb, mint egy apuci :)" (pride.hu fórum). A legtöbb esetben azonban a tervezett leszbikus családban a másik szülő „második anya". Anna – noha saját családjában ezt nem tudja elképzelni – úgy véli: *„ez normális is, ez így helyes az ő családjukban"*. A közös tervezés tehát szülővé teheti a biológiailag nem rokon partnert is; ez az értelmezés hasonlít ahhoz, ahogyan a béranyát igénybe vevő meddő nők saját szülőségüket hangsúlyozzák, hiszen a gyerek „az ő szívükben fogant" (Ragoné 2004).

A szülői öndefiníció azonban nem feltétlenül azonos a környezet hozzáállásával. A nem biológiai szülő gyakran találkozhat szembe azzal, hogy szülőségét nem ismerik el, nemcsak törvényi szinten (hiszen nem lehetséges a partner gyerekének örökbefogadása), hanem közvetlen környezetében sem. *„[S]zerinte az nem lesz az ő unokája. Mármint amelyiket én szülöm"*, fejti ki Vera, hogyan reagált párjának apja (Sándor 2010a:80). A leszbikus közösségből is érkezhetnek hasonló reakciók: amikor Gabi és Judit a második gyereküket tervezték, a barátok azt javasolták, hogy Gabi szülje meg, hogy *„neki is legyen gyereke"*. (Sándor 2010a:89). Más párok éppen a környezet reakciója miatt döntenek úgy, hogy mindkét fél szülni fog:

„Emiatt is szeretném, hogy Tünde is szüljön, hogy ez így egyensúlyba kerüljön. Hogy ő is megtapasztalja azt is, amikor organikusan elismerik az anyaságát." (Rita; Sándor 2010a:18)

4. JÓ LESZ-E A GYEREKNEK?

Az egyik leggyakoribb érv a melegek és leszbikusok gyerekvállalása ellen a gyerekre váró hátrányos helyzet, amit általában az egyik nembéli szülő és a hozzákapcsolt nemiszerep-modell hiányával, és/vagy a társadalmi kirekesztéssel hoznak összefüggésbe. Mindkét vélemény előfordul a meleg közösségen belül is: *„Alapvetően azzal sem értek egyet, hogy egy azonos nemű pár gyermeket neveljen. Egy gyermeknek valódi szerető családra van szüksége, ahol van Apuka és Anyuka. Ezáltal a gyerekben egy valós kép alakul ki férfi és női ideállal. Ha két apuka vagy anyuka van, akkor ez a kép nem tud kialakulni, illetve torzul. Meggyőződésem, hogy lelkileg sérül a gyerek"* (doktorszöszi, labrisz.hu fórum). *„A gyereknek szerintem nem lenne jó. Mert a világ olyan beszükült látó körü, hogy ennél rosszabb már talán nem is lehet, és állandóan támadnák, csúfolnák szegényt. nem?" (*Tatjana, pride.hu fórum*).*

Az apamodell hiányára a leszbikusok többféle választ adtak. Egyesek azt hangsúlyozták, hogy egy apa nélkül felnövő gyerek is láthat elég férfimodellt: *„a gyerek nyilvanvaloan fog talalkozni ferfiakkal -- rokonokkal, baratokkal, ovobacsival (esetleg, ki tudja), barhol"* (Jeans, pride.hu fórum). Mások viszont kétségbe von-

ták azt is, hogy egyáltalán szükség lenne férfimodellre: *„Azt a kérdést nem vetettem fel, pedig felvetődik: mi is az a 'férfias minta'? De tényleg, konkrétan mire gondolnak ilyenkor a kérdezők? Csak nem a pénzkereső munkára, a nyilvánosság tereiben való megjelenésre? Mert ezeket azért már a nők is megtehetik"* (Sándor Bea, Inter Alia blog). Az „apahiánnyal" kapcsolatos álláspontok befolyásolhatják, hogy egy adott leszbikus anya vagy pár kíván-e kapcsolatot tartani az apával vagy spermadonorral. Ha egy adott közösség egyik vagy másik vélemény mellett teszi le a voksát, a nonkomformisták erős közösségi nyomás alá kerülhetnek: Anna barátai például anonim donortól estek teherbe, és hevesen kritizálták őt, amiért kapcsolatot szeretne tartani kislánya apjával. Ennek az ellenkezőjét élte meg Jody, amikor egy pride.hu fórumon bejelentette, hogy nem kívánja a donort bevonni a gyerek életébe, mire Alef, egy másik fórumozó felelőtlennek és férfigyűlölőnek bélyegezte: *„Nem lehet gyereket vállalni csak egy szülőnek. Ezt nekünk, melegeknek is fel kell fognunk. Kell mindkét nemű szülő, de az nem azt jelenti, hogy együtt kell élni. […] Jody, a férfiak nem az ellenségeink! A társadalom ugyanolyan hasznos tagjai, mint te, vagy én, nem gondolnám, hogy az energiáidat az eltávolodásra kellene pazarolni"*.

A magyar bírósági gyakorlat, hogy válás esetén szinte mindig az anya kapja a gyereket,[8] tükrözi azt a társadalmi vélekedést, hogy a két szülő közül az anya a fontosabb, illetve alkalmasabb a gyermek egyedüli felnevelésére. Amikor Róbert megözvegyült, rokonai megpróbálták elvenni tőle a gyerekeket azzal az érvvel, hogy férfiként nem lesz képes őket felnevelni. Mikor a védőnő meglátogatta Benjámin csecsemőt nevelő meleg barátját, teljes meggyőződéssel jelentette ki, hogy egy férfi ezt nem tudja végigcsinálni. Egy másik interjúalanyom, Imre is hasonló hozzáállást tapasztalt a meleg apák levelezőlistáján (ahol elsősorban nős meleg férfiak vannak): *„a melegapa-közösség azért általában elutasítja azt, hogy két meleg férfi neveljen gyereket, mert nem lát a gyerek anyamintát"*; és ő maga sem határolódik el egyértelműen ettől a véleménytől: *„nekem sincsen egy végleges letisztult álláspontom, hogy anyaminta-apaminta meg ilyen hasonlók, hogy van szükség, mint van szükség. Tehát ezt én magam sem tudom, és egyszer azt gondolom, egyszer ezt gondolom*". Úgy tűnik, hogy amíg a leszbikus közösségekben az apamodellnek egyaránt vannak támogatói és ellenzői, a meleg férfiak kevésbé egyértelműen vonják kétségbe az anyaminta szükségességét.

Míg az eltérő nemű szülőminta problémáját bármelyik meleg vagy leszbikus meg tudja oldani (ha szükségesnek tartja), a gyereket érő hátrányok elkerülése gyakran megoldhatatlan feladatnak látszik. A hátrányokkal kapcsolatos félelem többeket visszatart a családalapítástól: *„Egyszerűen azért nincs ennek szerintem*

[8] Ellentétben pl. az Egyesült Államokkal, ahol az apának gyakran sikerül magához vennie a gyerekeket az anya személyiségére vagy életvitelére (akár leszbikusságára) hivatkozva (Hall 2008).

igazi realitása, merthogy lehet, hogy a gyerekre tennénk pont egy olyan terhet, ami, ezt nem lehet vállalni" (István, saját interjú). Megoldásként sokan a rejtőzködést választják, Imre szerint például ez az egyik nagy előnye a „lóhere-családoknak": *„Így abszolút megoldható az is, hogy a gyereket sokkal kevésbé érje atrocitás. Mert ugye a szüleivel él együtt. Megoldható az is, hogy tényleg az apa és az anya, tehát a biológiai apa és a biológiai anya, akár az iskolában megjelenjen. És nem kell azt tudniuk ott senkinek, hogy ők leszbikusként és melegként élnek együtt az azonos nemű partnereikkel*."

Ha a leendő szülő közvetlen környezete előtt sem vállalta fel melegségét, a rejtőzködés még bonyolultabb szervezést igényel. Piper például álházasságot kíván kötni, majd szülés után elválni: *„jobb elváltnak lenni, mint terhesen otthagyottnak"* (pride.hu fórum). A gyereket vállaló férfipároknak viszont Benjámin szerint sokkal nehezebb rejtve maradnia, hiszen számíthatnak rá, hogy egy babakocsit tologató férfitól nagyobb valószínűséggel kérdezik meg a járókelők az utcán, hogy hol az anyuka, mint egy kisgyerekes anyukát az apa hollétéről, hiszen a nemi szerepelvárások szerint a nőnek kell a gyerekkel foglalkoznia: *„És akkor mit csináljak? Hazudjak a gyerekem előtt?"* Benjámin szavai egyrészt azt sugallják, hogy Magyarországon az apák gyermeknevelésben való aktív részvétele kevéssé jellemző (ellentétben pl. Svédországgal, lásd Ryan-Flood 2009), másrészt azt a – meleg polgárjogi mozgalmakból eredő – etikai álláspontot képviselik, hogy a melegség fel nem vállalása egyfajta élethazugság és mint ilyen, elítélendő (Weston 1998).

A rejtőzködés tehát sok szervezést igényel, ráadásul az egyén erkölcsi elveivel is szemben állhat, sokan ezért nem is élnek vele. Van, aki nyíltan nem mondja ki, de nem is tagadja: Róbert kisfiának tanára rendszeres vendég volt náluk, nyilván felmérte a helyzetet, de sose beszélték meg. Judit és Gabi egyfajta társadalmi nevelő funkciónak fogják fel, hogy tájékoztatják a bölcsődei személyzetet családformájukról. Az iskolai közeg aggasztja leginkább a szülőket és leendő szülőket. A magyar meleg közösségekben az iskola rendkívül homofób közegként híresült el, és ezt igazolják a 2007-es diszkriminációs kutatás eredményei is, amelynek LMBT válaszadói közül 33% tapasztalt kirekesztést az általános és 49% a középiskolában (Takács et al. 2008).[9] Az iskolai csúfolódás elkerülésére egyesek magániskolában gondolkodnak, mert *„ahol fizetünk, ott majd tudomásul veszik a helyzetet"* (Barbara; Sándor 2010a:45). Mások azt hangsúlyozzák, hogy a gyereket fel kell készíteni az ilyen helyzetek kezelésére: *„Ha egy gyereknek megtanítják, és úgy nevelik, hogy ezeket a dolgokat okosan és felnőttesen tudja kezelni, nem pedig visszaadja, és ő is csúfol másokat, akkor ott*

[9] Az eredmények megítélésénél azt is figyelembe kell venni, hogy sok LMBT ember iskolás korában (különösen általános iskolás korában) még nincs tisztában szexuális orientációjával, illetve nemi identitásával, vagy nem vállalja azt fel környezete előtt.

semmi gond nem lesz. A többiek előbb-utóbb megunják majd, és abbahagyják… Viszont ezt az időt ki kell várni, addig meg elengedi a füle mellett, vagy elmondja anyukájának, és kibeszéli magából…" (Crazy, pride.hu fórum).

Kata a fenti két módszert kívánja kombinálni: *„azt gondolom, hogy fogják érni atrocitások, mert ez egy ilyen társadalom, és a gyerekek is durvák, de ezen át kell esnie. Persze ha a dolog durvább, akkor nem fogjuk ott hagyni"* (Sándor 2010a:72). Az az érv is gyakran elhangzik mind a szakirodalomban (Stacey–Biblarz 2001), mind a fórumokon, hogy számos más okból csúfolhatnak egy gyereket, tehát ilyen alapon sok más csoportnak (például a színes bőrűeknek vagy a szegényeknek) is „meg kellene gondolni" a gyerekvállalást. Az Inter Alia interjúkötetében szereplő családok egyike sem kíván rejtőzködni az iskolában; ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy egyiküknek sincs még iskoláskorú gyereke (és egy közösség tagjai, ahol elképzelhető, hogy közösségi norma az önfelvállalás). Sem interjúalanyaim, sem az általam olvasott fórumok hozzászólói között nincs olyan szülő, aki gyermeke iskolájában nyíltan vállalná a szexuális orientációját.

Noha a közbeszédben a melegek a heteróknál kevésbé alkalmas szülőkként jelennek meg, egyes társadalomtudományi diskurzusok épp ennek az ellenkezőjét állítják. Nemzetközi kutatási eredmények szerint például a leszbikus párok egyenlőbben osztják meg a házimunkát, és családjaikban a nem biológiai szülő több időt tölt a gyerekkel, mint heteró pároknál a nevelő- vagy vér szerinti apák (Stacey–Biblarz 2001); a meleg férfipárok pedig kevesebbet használnak testi fenyítést, mint akár a heteró, akár a leszbikus szülők (Biblarz–Stacey 2010). A meleg és leszbikus közösségekben gyakori érv az azonos nemű párok szülői alkalmassága mellett, hogy tudatosan készülnek a gyereknevelésre, és csak akkor vágnak bele, ha megteremtették az anyagi és egyéb feltételeket. Luciano szerint a gyerek előnyére válik, hogy már élete korai szakaszában érik olyan hatások, amelyek nyitottabb mentalitáshoz és nagyobb toleranciához vezetnek. Mások a leszbikus párok gyermekvállalását olyan érvekkel támasztják alá, amelyek a nőkre jellemzőbb szülői alkalmasságot hangsúlyozzák: *„Leszbikus pároknál pedig azt is sajnálom, hogy ha esetleg nem vállalnak gyereket, hogy sokak szerint ők nagyon jó szülők, sok tekintetben jobbak, mint a heteró párok, mert mindkettőben megvan az a női türelem, odaadás, gyengédség, érzelmi plusz, ami belőlünk férfiakból sajnos sokszor hiányzik"* (mz/x, pride.hu fórum). A fenti érvelés ellentéteként Benjámin azokat a meleg barátait hozza fel példának, akik *„kiegyensúlyozott férfilogikával"* gondozzák csecsemőjüket, *„nem aggódják túl, mint a heteró anyukák"*. A fenti két érvelés érdekessége, hogy mindkettő meglehetősen hagyományos módon állítja szembe a két nemet, ugyanakkor – a hasonló érvekkel operáló konzervatív diskurzusokkal ellentétben[10] – ezzel az

[10] Lásd például Lukács Dénes válaszát a melegek és leszbikusok gyermekvállalására vonatkozó kérdésre (*Thalassa* 2010).

esszencializmussal éppen a leszbikusok, illetve a melegek gyermekvállalását támogatja.

Noha a meleg és leszbikus közösségekben sokan pártolják az azonos nemű párok gyermekvállalását, a közösségen belüli és a társadalmi szintű diskurzusokban is leginkább a kétszülős családmodell jelenik meg (így például az Inter Alia interjúkötetében is). Az egyik interjúalany szembeállítja a kétanyás modellt azzal az esettel, amikor *„egy egyedülálló anya* ***küzd*** *egy kisgyerekkel"* (Virág; Sándor 2010a:24; kiemelés tőlem). John, aki heteró házasságban nevelte fel a gyerekeit, egyenesen ellenzi az egyedülállóként való gyermekvállalást, mert szerinte *„ezek olyan nevelési klónok lesznek",* akik nem tapasztalják vélemények ütköztetését és ezáltal kevésbé fejlődik a személyiségük (saját interjú). Kevesen vannak olyanok, akik Lucianóhoz hasonlóan kijelentik: *„egyedül is tudnék jó apa lenni".*

Az is előfordul, hogy a leendő szülőt személyiségéből vagy életviteléből fakadóan nem tartják alkalmasnak a gyerekvállalásra, mint a következő fórumbejegyzésben a pride.hu-n: *„Az ujdonsült kismama nem elhanyagolandóan olyan életet él, amivel a gyereknek nem mutatna helyes példát. […] kurvával nem láttam csak 8 csajjal egy éjjel alatt:D […] Örökbeadták, el tudom képzelni mikent ment keresztül. […] a szíve a helyén van, de nem kéne egy sérült nőnek tovább adnia a sérült génjeit"* (mici82). E leírás érdekesen vegyíti a genetikai és a szocializációs ellenérveket (hiszen az intézeti múlt és a promiszkuitás nyilván nem „sérült gének" eredménye), de egyértelműen azt a vélekedést erősíti meg, mely szerint csak bizonyos melegek és leszbikusok alkalmasak a gyerekvállalásra. A meleg és leszbikus internetes fórumok uralkodó diskurzusai szerint ezek a párkapcsolatban élő, konszolidált életformájú és „genetikailag nem sérült" személyek – vagyis azok, akik legjobban megközelítik a heteroszexuális családmodellt.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Láthatjuk, hogy a gyermeket tervező melegek és leszbikusok sok szempontból hasonló problémákkal találják szemben magukat. Mindkét csoport helyzetét megnehezíti a homofóbia, amely megjelenik mind intézményes szinten – például az azonos nemű párok közös örökbefogadásának magyarországi engedélyezetlenségében –, mind pedig a társadalmi és politikai diskurzusok szintjén, amelyek csak a heteroszexuális családmodellt tartják elfogadhatónak. Az LMBT közösségen belüli diskurzusok szintjén melegeknél és leszbikusoknál egyaránt jellemző a vér szerinti gyerek igénye (az örökbefogadással szemben), a minimum két szülő mint elvárás, illetve az a vélekedés, hogy bizonyos személyiségű vagy életvitelű emberek nem alkalmasak a gyereknevelésre.

Ugyanakkor számos különbséget is tapasztalhatunk a meleg férfiak és leszbikus nők helyzetében. Különböző törvényi és társadalmi akadályok miatt egy meleg férfinak vagy férfipárnak sokkal nehezebb szülővé válnia, mint leszbikus társaiknak. A magyar társadalom patriarchális felfogásában a gyereknevelés női feladat, így a meleg férfiaknak számolniuk kell azzal, hogy alkalmasságukat és családmodelljüket nap mint nap megkérdőjelezik – *„szinte azt is le kell tagadni, hogy anya nincs a környéken"* (Benjámin). Az azonos nemű párok gyermekvállalását illetően Magyarországon a kétanyás családok váltak leginkább láthatóvá és a civilszervezetek kampányai is ezekre összpontosítanak: például az Inter Alia *Fehér füzet*ében kizárólag azonos nemű szülő*párok* (és az idézetek tanúsága szerint kizárólag nők) interjúi szerepelnek, így az ajánlásokban sem a béranyaságról, sem a külső örökbefogadásról vagy a kettőnél több szülő elismeréséről nem esik szó (Sándor 2010b). A nyíltan meleg apák és apajelöltek tehát mind társadalmi szinten, mind a meleg közösségen belül hátrányba kerülnek.[11]

A meleg családokkal kapcsolatos kutatásokban újból és újból felmerül a kérdés: ezek a családok a hagyományos heteroszexuális családmodell másolatainak tekinthetők, vagy szemben állnak azzal, és egy merőben új családfogalmat alkotnak meg? Az első megközelítés jellemzi azokat a kutatásokat, amelyek igyekeznek bizonyítani, hogy az azonos nemű párok által nevelt gyerekek személyisége egészségesen fejlődik (pl. Gartrell et al. 2010), vagy hogy az egyedülálló leszbikus anyák ugyanazokkal a problémákkal küzdenek, mint heteró társaik (Lewin 1993). A második kategóriába tartoznak azok, akik szerint például két anya együttes jelenléte radikálisan átértelmezi a család fogalmát (Hayden 2004 Du Chesne–Bradley 2007), illetve azok a nyugati melegek és leszbikusok, akik családformájukat „társadalmi kísérletnek" tekintik, amellyel megpróbálják igazságosabbá alakítani a tradicionális család patriarchális és heteroszexista intézményét (Weston 1991). Többen felhívják azonban a figyelmet arra, hogy ezek a lehetőségek nem feltétlenül zárják ki egymást, és alakulásuk nagyban függhet a társadalmi kontextustól (Weston 1991; Ryan-Flood 2009).

Magyarországon egyfelől a meleg közösségekben a gyereknevelléssel kapcsolatos diskurzusok számos eleme a heteroszexuális normákat követi. Erre példa a kétszülős családmodell propagálása vagy az a nézet, hogy a gyermekvállalás biológiai igény: *„evolúciósan lehet bennünk valami chip, ami így villog, hogy valami hiányzik",* felelte John arra a kérdésre, hogy melegek és leszbikusok miért akarnak gyereket. A magyar leszbikusok és melegek az azonos nemű párok gyer-

[11] A korábban említett melegapa-klub tagjai többségükben heteroszexuális házasságban élnek és melegségüket titkolják feleségük és gyerekeik előtt.

mekvállalását, úgy tűnik, nem „társadalmi kísérletnek" tekintik, hanem a párkapcsolat természetes velejárójának: *„természetesnek vettük, hogy lesz, hogy valamikor az életünk során majd szülőkké fogunk válni"* (Rita; Sándor 2010a:9). Mivel azonban a társadalmi és a jogi diskurzusok a heteroszexuális kapcsolatot tekintik a gyermekvállalás egyetlen legitim színterének Magyarországon, Rita és a többiek elképzelése már önmagában felforgató. Ráadásul ahhoz, hogy családmodelljeik létjogosultságát igazolják, a melegek és leszbikusok kénytelenek egyéb társadalmi diskurzusokat is átértelmezni: a leszbikusok főként az apakép szükségességéről, a meleg férfiak pedig a kétszülős családmodellről szólókat. A melegek és leszbikusok gyermekvállalása önmagában megkérdőjelezi a hagyományos családra jellemző heteroszexista és a nemi szerepek merev elkülönítésén alapuló elképzeléseket, és rugalmasabb családmodelleket állít szembe ezekkel, amelyek a választhatóságon alapulnak (Weston 1991). Ahogy Phoenix hangsúlyozta (a pride.hu egyik fórumán): *„talán leghelyesebb úgy meghatározni, hogy család az, amit (akit) az ember választ magának"*.

HIVATKOZÁSOK

Biblarz, T. J. – Stacey, J. (2010). How Does the Gender of Parents Matter? *Journal of Marriage and Family*. 72. 3–22. p.

du Chesne, L. – Bradley, B. (2007). The Subjective Experience of the Lesbian (M)other: An Exploration of the Construction of Lesbian Maternal Identity. *Gay & Lesbian Issues and Psychology Review*. 3(1). 25–33. p.

Garcia, A. C. et al. (2009). Ethnographic Approaches to the Internet and Computer-Mediated Communication. *Journal of Contemporary Ethnography*. Vol. 38. no. 1. 52–84. p.

Gartrell N. – Bos. H. – Goldberg, N. (2010). Adolescents of the U.S. National Longitudinal Lesbian Family Study: Sexual Orientation, Sexual Behavior, and Sexual Risk Exposure. [Online]. Elérhető: http://www.springerlink.com/content/d967883qp3255733/ [Letöltve: 2011-06-25].

Hall, J. (2008). Lesbian Mothers and Gay Fathers: Overt and Subconscious Homophobic Biases concerning Parenting Fitness**.** *InfraRead: DJLS Online Supplement*. 53–78. p.

Hayden, C. P. (2004). Gender, Genetics and Generation: Reformulating Biology. Lesbian Kinship. In Robert Parkin – Linda Stone (szerk.): *Kinship and Family. An Anthropological Reader*. Boston: Blackwell. 378–934. p.

Hill, J. L. (1991). What does it mean to be a "parent"? The claims of biology as the basis for parental rights. *New York University Law Review*. 66:353. May 1991. 147–213. p.

Kuosmanen, P. – Jämsä, J. (2007). *Suomalaiset sateenkaariperheet sosiaali- ja terveyspalveluissa ja koulussa*. Helsinki: Edita Prima Oy.

Lambert, S. (2005). Gay and Lesbian Families: What We Know and Where to Go from Here. *The Family Journal*. 13(1). 43–51. p.

Laqueur, T. W. (1992). The Facts of Fatherhood. In Thorne, B. – Yalom, M. (szerk.): *Rethinking the Family. Some Feminist Questions*. Boston: Northeastern University Press. 155–175. p.

Lewin, E. (1993). *Lesbian Mothers. Accounts of Gender in American Culture*. Ithaca-London: Cornell University Press.

Lewin, E. (2009). Who's Gay? What's Gay? Dilemmas of Identity Among Gay Fathers. In Lewin, E. – Leap, W. L. (szerk.): *Out in Public. Reinventing Lesbian/Gay Anthropology in a Globalizing World*. Chichester: Wiley-Blackwell. 86–103. p.

Padavic, I. – Butterfield, J. (2011). Mothers, Fathers and "Mathers": Negotiating a Lesbian Co-Parental Identity. *Gender and Society*. 25. 176–196. p.

Ragoné, H. (2004). Surrogate Motherhood and American Kinship. In Parkin, R. – Stone, L. (szerk.): *Kinship and Family: An Anthropological Reader*. Boston: Blackwell. 342–361. p.

Ryan-Flood, R. (2009). *Lesbian Motherhood. Gender, Families and Sexual Citizenship*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.

Sándor B. (szerk.) (2010a). *Mi vagyunk a család, a biztonság, az otthona. Leszbikus anyák, meleg apák és „pótapák"*. Budapest: Inter Alia Alapítvány.

Sándor B. (2010b). *Fehér füzet azonos nemű szülőkről és gyermekeikről*. Budapest: Inter Alia Alapítvány.

Stacey, J. – Biblarz, T. J. (2001). (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review*. 66(2). 159–183. p.

Strathern, M. (1992). *Reproducing the Future. Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. New York: Routledge.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A meleg, leszbikus, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*. 3. 16–54. p.

Thalassa (2010). Pszichoterapeuták a homoszexualitásról. Válaszok egy körkérdésre. *Thalassa*, „Szexuális orientációk" szám, 4. 117–124. p.

Thompson, C. (2001). Strategic Naturalizing: Kinship in an Infertility Clinic. In Franklin, S. – McKinnon, S. (szerk.): *Relative Values. Reconfiguring Kinship Studies*. Durham-London: Duke University Press. 175–204. p.

Weston, K. (1991). *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.

Weston, K. (1998). *Longslowburn. Sexuality and Social Science*. New York – London: Routledge.

UIZT RENÁTA

Emberi jogokon innen – büntetőjogon túl: A homofóbia enyhébb formái elleni fellépés lehetőségeiről

A homofóbia – hasonlóan a rasszizmushoz vagy az antiszemitizmushoz – akár szavakban, akár tettekben tör a felszínre (Takács–Szalma 2011), lealacsonyító és megalázó megnyilvánulás, és mint ilyen, sérti az emberi méltóságot és korlátozza az egyéni szabadságot. Abban a környezetben, ahol a homofób viselkedés vagy gondolati tartalom megtűrt vagy épp elfogadott, a homofóbia célpontjai kiszorulnak a közösségi együttműködés szokásos teréből, igen könnyen elveszítik véleményformáló kedvüket és szerepüket, ezáltal a közösségi élet határmezsgyéjére, vagy még azon is túlra szorulnak, hogy aztán további támadások – immár elidegenített és ezáltal még sérülékenyebb – áldozatává váljanak. Világosan felismerhető, hogy más kirekesztő magatartásformákhoz hasonlóan a homofóbia feltűnése, elterjedése és elfogadottá válása az egész politikai közösséget (más szóval: társadalmat) érintő emberi jogi probléma.

Ebben a fejezetben a homofóbia enyhébb formái elleni emberi jogi alapú fellépés lehetőségeit és korlátait vizsgálom, különös tekintettel a jogrendszer lehetőségeinek határaira. Az 'enyhébb' jelző nem arra utal, hogy ezek az incidensek bocsánatosabbak volnának, mint a homofóbia fizikai erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel járó formái. A fogalomválasztás csupán azt hivatott jelölni, hogy az itt tárgyalt homofób magatartások és kijelentések nem tartoznak a büntetőjogi tilalom körébe. A továbbiakban azt igyekszem röviden bemutatni, hogy a homofóbia enyhébb formái, így a homofóbia által vezérelt internetes erőszakos megfélemlítés *(cyber-bullying)* elleni fellépés még az emberi jogok gazdag eszköztárával is nehézkes – különösen, ha nem támogatja állami szándék. Az első részben foglalt gondolati áttekintést követően az írás második részében arra teszek kísérletet, hogy a kamaszkorú iskolások körében egyre elterjedtebb erőszakos internetes és mobilkommunikációs megfélemlítés példájának segítségével érzékeltessem a jogi eszköztár vakfoltjait. Bár a magyar sajtó pillanatnyilag nem hangos a homofób motivációjú tinédzser-öngyilkosságok hírétől, a külföldi példákat, illetve a hazai intézményes garanciákat elnézve, ez inkább egy szerencsés véletlen eredménye. A vihar előtti csendet érdemes lenne kihasználni egy átfogó, emberi jogi alapú megelőző stratégia kidolgozására. Reményeim szerint ez az elemzés segítséget nyújthat a hatékony

civil és állami fellépés lehetőségeinek alaposabb megértéséhez, a mai magyar jogrendszer adta kereteken innen és túl.

1. AZ EMBERI JOGI IGÉNYÉRVÉNYESÍTÉS MINT A HOMOFÓBIA ELLENI FELLÉPÉS LEHETSÉGES ESZKÖZE

Az emberi jogok, illetve alkotmányos alapjogok elsődleges – és mindmáig páratlanul fontos – funkciója az egyén védelme az önkényes vagy indokolatlan állami szabadságkorlátozással szemben. Az állam általi jogsértés-elhárítás azonban nem tekinthető az emberi jogvédelem kizárólagos céljának. A modern alkotmányos demokráciák jogrendszerei sok esetben kifejezett állami támogatást, illetve állami kötelezettségvállalást várnak el az emberi jogok védelmében. Fontos kiemelni továbbá, hogy bár bizonyos esetekben az alkotmányok, illetve emberi jogi egyezmények kifejezetten előírják az állam cselekvési kötelezettségének mibenlétét, még a kifejezett jogalkotási felhatalmazások is ritkán tartalmaznak részletes iránymutatást az állam támogató beavatkozásának pontos részleteire nézve.

Az alapvető emberi jogok és szabadságok védelme érdekében az állam számos eszközt választhat. Az állami beavatkozás módjának és mértékének kidolgozása összetett feladat, mivel egyes alapjogok védelme más, elismert szabadságjogok korlátozásával járhat. Így például a homofóbia elleni állami fellépés során gyakran kerülnek elő emberi jogi érvek a homofób vélemények vagy magatartás védelmében. Pusztán tartalmuk miatt a homofób kijelentések nem tilthatók be, mivel – más kifogásolható, ha nem is népszerűtlen nézetek mellett – mindaddig, amíg nem hordoznak erőszakkal fenyegetést, a szólásszabadság védelmi körébe tartoznak (lásd Polgári 2011).

A jogrendszer a büntetőjog eszközeivel fejezi ki legerőteljesebben rosszallását, a büntetőjogi tilalom *ultima ratio*. A magyar jog – ha a gyakorlatban nem is kifejezetten hatékonyan – tilt bizonyos gyűlölet-bűncselekményeket (mint a közösség tagja elleni erőszak, az 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről – továbbiakban: Btk. – 174/B. §), illetve a gyűlöletbeszéd (mint közösség elleni izgatás, Btk. 269. §) legsúlyosabb formáit. A szimbólumok szintjén a gyűlölet-bűncselekmények puszta tilalma is kifejezi a politikai közösséghez tartozás feltételeit (Feinberg 1965). Emberi jogi megközelítésben a büntetőjogi tilalom nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségeinek teljesítéseként jelenik meg, hiszen, például a Magyarországon az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya 20. cikkében kifejezetten úgy rendelkezik, hogy „*[t]örvényben kell megtiltani a nemzeti, faji vagy vallási gyűlölet bármilyen hirdetését, amely megkülönböztetésre, ellensé-*

geskedésre vagy erőszakra izgat". Bár az Egyezségokmány 1964-ben kelt szövege a homofób gyűlöletbeszédet kifejezetten nem említi, mára széles körben elfogadott, hogy a diszkriminációtilalmi rendelkezéseket is figyelembe véve a gyűlölet-bűncselekmények tilalma kiterjed a homofób magatartásokra is (lásd például Cohen 2002).

Mindaz, ami nem minősül bűncselekménynek, persze nem feltétlenül kívánatos magatartás. A büntetőjogi tilalom szintjét el nem érő normaszegések köre széles, a büntetőjogi tilalom hiánya azt jelzi, illetve jelezheti, hogy az állam más eszközökkel kíván fellépni ellenük. A hátrányos megkülönböztetés alkotmányos és törvényi tilalma, akár a Polgári Törvénykönyvben (1959. évi IV. törvény, 76. §), a Munka Törvénykönyvében (1992. évi XXII. törvény, 5. §), a közoktatási jogszabályokban, vagy épp az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvényben egyértelműen arra utal, hogy a diszkrimináció büntetőjogi szintet el nem érő, enyhébb formái is a jogrendszer rosszallását vonják maguk után.

Összetett, és e fejezet kereteit messze meghaladó kérdés, hogy az állami tiltás vagy a hatékony állami fellépés hiánya mennyiben fejezi ki társadalmi elutasítást vagy épp a „fontolva haladás" jóváhagyását. (Vagyis felmerülhet a kérdés: vajon azért nem érvényesül a közösség tagja elleni erőszak büntetőjogi tilalma a mai magyar gyakorlatban, mert a magyar közvélemény nem tartja helyénvalónak vagy épp szükségesnek az állami fellépést?) Azt viszont fontos kiemelni, hogy az emberi jogsértésekkel kapcsolatos állami fellépés hatékonysága az állami szereplők lelkesedésén, illetve az intézkedés népszerűségén túl nagymértékben függ a vélt jogsértés, illetve a jogvédelem céljának eléréséhez kívánatos állami magatartás természetétől.

Az alkotmányos, illetve emberi jogvédelmi rendszer akkor a leghatékonyabb, amikor állami szereplők magatartásának korlátozását szolgálja, illetve amikor a közszférában történő jogsértés elhárítása a cél. Azokban az esetekben, amikor a jogsértő magatartás nem köthető világosan állami szereplőkhöz, illetve amikor az elkerülendő magatartás magánszemélyek egymás közötti viszonyaiban tapasztalható, az emberi jogvédelmi rendszer sokszor kevésbé hatékony, mivel az állammal szemben kialakított, vertikális (hierarchikus) helyzetekre kalibrált eszközrendszere ügyetlenül alkalmazkodik az egymással egyenrangú, vagy legalábbis jogilag annak tételezett, magánszemélyek egymás közötti (horizontális) viszonyaihoz. Nem túlzott általánosítás, hogy minél inkább a magánszféra fizikai és szimbolikus területéhez tartozik egy emberi magatartás, annál kisebb az állami beavatkozás létjogosultsága és annál nagyobb az egyén szabadsága.

Egy egyszerű példával élve: a rendőri erőszak elleni emberi jogi fellépés során megkönnyíti a helyzetet, hogy a rendőr, mint állami ember, feladatainak

ellátása során köteles betartani az alkotmány és egy sor jogszabály előírásait. Ezzel szemben egy családi veszekedés során egyrészről a felek magánéletét emberi jogi és alkotmányos garanciák védik az állami beavatkozással szemben; másrészről a vita hevében a felekre kevésbé világos szabályok vonatkoznak: például szabadon választhatják meg egymás megszólítását, és nem kell ügyelniük arra, hogy az a napszaknak megfelelő legyen. Komolyabbra fordítva a szót: a családi perpatvarban részes felek mindaddig magánügyüknek tekinthetik vitájukat, amíg komolyabb kárt nem tesznek egymásban. Épp a magánszférába történő beavatkozás okozta aggodalom miatt volt olyan körülményes a családon belüli erőszak kezelését szolgáló távoltartás intézményének bevezetése a magyar jogban.

Ami a jogsértés természetét illeti, a homofóbiáról szólva lényeges mozzanat, hogy az emberi jogi igények különösen akkor hatékonyak, ha a sérelem jól érzékelhető és kézzelfogható. Az emberi szabadság, és különösen az emberi méltóság fogalma azonban önmagában is nehezen meghatározható, a méltóság sérelme pedig végképp vita tárgyát képezi: mértékadó szerzők, filozófiai iskolák és világnézeti rendszerek is versengő következtetésekre jutnak e tárgyban. A jogalkotó és a bíróságok sokszor – és nem teljesen ok és alap nélkül – azért is óvakodnak a méltóságsérelmen alapuló alapjog-korlátozás elismerésétől, mert egy ilyen megoldás a legnagyobb jó szándék mellett alkalmazva is előre kiszámíthatatlan gyakorlati következményekhez, emberi jogi korlátozásokhoz vezethet. A homofóbia elleni fellépés során a jogvédők szempontjából továbbá nem elhanyagolható szempont, hogy az adott jogrendszer emberi méltóság, illetve méltóságsérelem fogalmának a jogrendszer intézményes szereplői (pl. bíróságok, alkotmánybíróság, ombudsman) adnak értelmet. A joggyakorlatból közismert, hogy határhelyzetekben az intézményes szereplők középre, a társadalmilag általánosan elfogadott vagy annak vélt méltóságfogalom felé húznak. Ez a tendencia a jogvédők számára, ha nem is váratlan, de mindenképp kevésbé kívánatos eredményekhez vezethet egy konzervatív vagy csak egyszerűen előítéletes társadalomban.

Az állami beavatkozás természetéről szólva fontos megemlíteni, hogy az emberi jogvédelmi mechanizmusok akkor működnek igazán hatékonyan, amikor az állam távolmaradását célozzák. Olyan esetekben, amikor a jogvédő beavatkozás (különösen egy alkotmánybírósági vagy egy strasbourgi Emberi Jogi Bírósági kereset célja) az, hogy az államot olyan tevőleges beavatkozásra bírja rá, amelyet az állam önszántából nem volt hajlandó megtenni, az emberi jogi pereskedés gyengébb lábakon áll. Ennek nem csak az az oka, hogy végső soron egy bíróság feladata lesz annak eldöntése, mi is lenne pontosan az elvárható állami magatartás az adott helyzetben, hanem azért is, mert a bíróság döntésének teljesítése érdekében éppen annak az államnak kell majd cseleked-

nie, amely a pereskedést megelőzően rest volt cselekedni. Megnyugtatásul: számos példát ismerünk, amikor egy alkotmánybírói vagy emberi jogi fórum kifejezett alkotmányos vagy egyezményi rendelkezés hiányában is megállapította az állam cselekvési kötelezettségét. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) gyakorlatából főként olyan esetek ismertek, amelyekben az állami cselekvés vagy a szabályozás hiánya vezetett az Európai Egyezményben védett jogok sérelméhez.

2. ISKOLAI ERŐSZAKOS MEGFÉLEMLÍTÉS ÚJ TECHNOLÓGIÁK SEGÍTSÉGÉVEL: AZ ELHALLGATOTT IDŐZÍTETT BOMBA

A homofób magatartásformák döntő többsége nem tartozik büntetőjogi tilalomkörbe. A továbbiakban az első részben bevezetett gondolati keret elemeire támaszkodva az elsősorban kamaszkorú iskolások körében a közösségi hálón terjedőben lévő homofób erőszakos megfélemlítő viselkedés *(cyber-bullying)* példáján keresztül igyekszem bemutatni, állami hajlandóság hiányában miért is nehézkes az emberi jogi alapú fellépés még olyan egyébként jól azonosítható esetekben is, amelyek valóban könnyen tragikus következményekhez vezethetnek.

Az erőszakos iskolai megfélemlítés (iskolai *bullying*) fogalma (Takács 2007), és a vele együtt járó – jórészt megoldatlan – gyakorlati problémák sora a magyar oktatási szakemberek számára ismerősen cseng. Takács (2007) igen találó fordítása mellett a magyar szakirodalom általában szinonimaként használja az iskolai erőszak és az iskolai pszichoterror (Mihály 2003), az iskolai agresszió vagy az iskolai zaklatás elnevezéseket (Figula 2004; Buda–Kőszeghy–Szirmai 2008; Gyurkó–Virág 2009), és idesorolja a rendszeres csicskáztatást, a megalázás, a megfélemlítés és a kényszerítés elemeit épp úgy, mint a kiközösítést vagy a pletykák terjesztését. A nemzetközi irodalom nyomán a magyar szakirodalom is megkülönbözteti az iskolások közötti közvetlen és közvetett zaklatást (Buda et al. 2008). Ebben a besorolásban a közvetlen zaklatás nyílt támadást, míg a közvetett zaklatás megszégyenítést, kiközösítést jelöl. Mihály (2003) szerint az iskolai zaklatás *bullying*ként ismert válfaja a lelki kényszerítés (pszichoterror) olyan formája, amely nagyon gyakran hordoz szertartásszerű (rituális) elemeket egyéni vagy csoportos célok megvalósítása érdekében. A továbbiakban az *erőszakos iskolai megfélemlítés* kifejezést használom, mivel a zaklatás elnevezés utalhat az egyenlő bánásmódról szóló törvénybe foglalt zaklatás[1] fogalmára is. (Ez az utalás azonban az iskolások egymás közötti viszonyában félrevezető

[1] 10. §. (1).

lehet, mivel az Egyenlő Bánásmód Hatóság eddigi gyakorlatából nem világos, hogy e törvényhely alapján egy erőszakos iskolai megfélemlítésben jártas kiskorú felelősségre vonható-e.)

Craig és munkatársai (2008) 40 országban vizsgálták a kamaszkori erőszakos iskolai megfélemlítés és viktimizáció jelenségét. Nemzetközi összehasonlításban Magyarország az alacsony incidenciájú országokhoz sorolódott (közvetlenül a skandináv országok és Csehország társaságában; magyarul közli az ábrát Buda et al. 2008:378), valószínűtlen, hogy ez a gyakorlatban alkalmazott iskolai erőszakellenes programok sikerének tudható be. Sokkal valószínűbb, hogy a kedvező magyar helyezés oka a nemzetközi összehasonlítást közismerten megnehezítő kulturális különbségeknek tudható be: közegenként változó, milyen kellemetlen viselkedésformát vagy konfliktust neveznek a válaszadók iskolai erőszakos megfélemlítésnek, és mi számít a válaszadók szerint zavaró, de a vizsgált megfélemlítés formák körébe nem tartozó rendszeres piszkálódásnak vagy húzásnak (Li 2008; Craig et al. 2009). Az iskolai megfélemlítés jelenségének pontos meghatározásával nemcsak a magyar szakirodalom bajlódik: a mai napig vizsgálat tárgyát képezi, hogy az iskolások saját megfélemlítés fogalma mennyiben függ az érintettek nemétől, hogyan változik az életkorral, valamint, hogy a nemi vagy életkori eltérésekből eredő különbségek hogyan vehetők figyelembe a nemzetközi összehasonlításban (Craig et al. 2009; Monks–Smith 2006; Gradinger et al. 2010). Ezek annál is lényegesebb szempontok, mivel az adatfelvételhez használt kérdőívek hagyományosan a válaszadók önpercepciójára építenek.

A legnagyobb módszertani óvatosság mellett is megállapítható azonban, hogy a valószínűsíthető szándékosság[2] mellett a *bullying* fontos definíciós eleme (és egyben elhatárolási pontja az iskolai erőszak más formáitól), hogy – akár közvetett, akár közvetlen formában – általában rendszeres és hosszan tartó magatartást jelöl, amelynek lényeges eleme a zaklató(k) erőfölénye az áldozattal szemben, illetve a hatalommal való visszaélés (Olweus 2003; Smith–Brain 2000). Ezt a hatalmi aspektust különösen fontos kiemelni az iskolai homofób *bullying* kontextusában, mivel a homofóbia a magyar szakirodalomban is ismerten jól konceptualizálható a Young-féle strukturális elnyomás megközelítés mentén (Takács 2007; Takács et al. 2008).

Young nyomán Takács (2007) kiemeli, hogy a meleg fiatalok az iskolában különösen attól szenvednek, hogy *rendszerszerű erőszak* alanyaivá válnak, és az indokolatlan támadások az egész csoportban erősítik az elnyomottságtudatot, illetve, hogy bármikor további támadások céltáblájává válhatnak. Ebből önma-

[2] A valószínűsíthető szándékossággal kapcsolatban ellenkező álláspontra példaként lásd Guerin–Henessy 2002.

gában is egyértelműen arra következtethetünk, hogy a meleg fiatalok az iskolai erőszakos megfélemlítés különösen védtelen áldozatai. Az új megfélemlítési technológiák térnyerésével pedig a korábban is ismert kiszolgáltatottság tovább fokozódhat.

Az internetes vagy telekommunikációs eszközökkel végzett megfélemlítés *(cyber-bullying)* az iskolából ismert, többé-kevésbé szemtől szembeni erőszakos megfélemlítést kiterjeszti az iskola területén túlra, az áldozatok magánszférájába, az iskolások által széles körben használt elektronikus kommunikációs eszközök és csatornák, így internetes közösségi felületek és mobilkommunikációs technológiák (sms, mms) használatával (Patchin–Hinduja 2006; Smith et al. 2008). Tapasztalhatóan a bevett módszerek közé tartozik az e-mail fiók vagy közösségi profil feltörése által megszerzett tartalmak közzététele éppúgy, mint hamis profil létrehozása közösségi oldalakon, vagy csúfolkodó képek és videók közlése. Ezekben a viselkedésformákban közös, hogy az új technológiák által adott egyre bővülő lehetőségekkel az áldozat megszégyenítését, elidegenítését, kiközösítését célozzák, s az egyes internetes alkalmazásokkal elérhető anonimitás tovább fokozhatja a zaklatók kedvét és kreativitását (Patchin–Hinduja 2006; Li 2008; Blumenfeld–Cooper 2010). Slonje és Smith (2008) nemcsak arra figyelmeztet, hogy az internetes megfélemlítés elterjedtebb az iskolán kívül, mint az iskolában, hanem arra is, hogy az internetes támadások áldozatai említést érdemlő arányban nem áldozatai a klasszikus iskolai megfélemlítésnek. A megfélemlítési technikák változatossága és intenzitása tükröződik az e jelenségeket leíró meghatározások sokszínűségében is: egyes szerzők például az internetes megfélemlítés *(cyber bullying)* helyett az átfogóbb 'online zaklatás' *(online harrassment)* vagy 'internetes aggresszió' *(cyber-aggression)* elnevezéseket használják (Hinduja–Patchin 2010; Grigg 2010).

Az iskolai megfélemlítés hatásai láthatóan aggodalomra adtak okot számos szakmai és politikai fórumon: az Amerikai Pszichológiai Társaság már 2004-ben olyan ajánlást fogalmazott meg, amelyben a szemtől szembe történő iskolai megfélemlítésen túl külön is említi az internetes közösségi térben történő megfélemlítéssel szembeni fellépés szükségességét. Ez az ajánlás kiemeli, hogy a meleg és a fogyatékos gyermekek kiemelten veszélyeztetettek (Blumenfeld–Cooper 2010). Az Európai Parlament 2007-ben hívta fel tagállamai figyelmét arra, hogy „*igazgatási és jogalkotási intézkedésekkel alátámasztott iskolai és médiakampányokon keresztül lépjenek fel az oktatási intézményekben jelentkező homofób magatartás ellen*," kifejezetten megemlítve az iskolai zaklatás és az öngyilkosság ok-okozati összefüggését (EP írásbeli nyilatkozat 0011/2007).

Az ajánlások és szándéknyilatkozatok ellenére az utóbbi időben az Egyesült Államokban számos olyan eset kapott nagy sajtónyilvánosságot, ahol az iskolai erőszakos megfélemlítés áldozatai sikeres öngyilkosságot követtek el, vagy

öngyilkosságot kíséreltek meg. Az iskolai megfélemlítés és az öngyilkosságok közötti kapcsolatot alátámasztó elméleti és empirikus igazolások nyomán a legújabb kutatások a szintén gyorsan terjedő internetes iskolai megfélemlítés hatásaira koncentrálnak. Hinduja és Patchin (2010) újabb kutatásai azt igazolták, hogy a megfélemlítés – függetlenül a formájától – növeli az öngyilkossági hajlamot az áldozatok körében. Ez az adat a magyar kontextusban azért különösen aggasztó, mert Magyarország – a valamelyest csökkenő hazai tendencia ellenére világviszonylatban és az Európai Unióban is – továbbra is élen áll az öngyilkossági statisztikákban (WHO 2009 adatsor,[3] KSH 2009[4]). Emellett aggasztó, hogy a legfrissebb felmérések adatai is alátámasztják: a meleg fiatalok nagyságrendekkel hajlamosabbak az öngyilkosságra heteroszexuális kortársaiknál (Dombos et al. 2011).

A felmérések arra utalnak, hogy – az érintett kamaszok olvasatában – a telefonon, az sms-ben vagy e-mailben történő megfélemlítést a szülők kevésbé érzékelik, mint az iskolai erőszakos megfélemlítés hagyományos formáit (Slonje–Smith 2008:152; Parris et al. 2011). Az internetes megfélemlítést elszenvedő meleg fiatalok kiszolgáltatottságát és reménytelenségét jól érzékelteti Blumenfeld és Cooper (2010) vizsgálata: míg a megkérdezett nem meleg kamaszok 37% válaszolta azt, hogy szólna a szüleinek egy internetes támadásról, addig a meleg válaszadók közül csupán 18% tenne így. Amikor a megfélemlítés elleni fellépés lehetséges szereplőiről kérdezték őket, a válaszadók 80%-a azt mondta, az iskolatársaik tehetnének többet, míg az iskolai vezetést, illetve a szülőket és gondviselőket 58-58% említette. Azok közül a meleg fiatalok közül, akik úgy nyilatkoztak, hogy nem szólnának a szüleiknek, többen azzal indokolták a döntésüket, hogy a „*szüleim homofóbok*", „*nem fogadják el, hogy leszbikus vagyok*", vagy „*nem szeretném, ha megtudnák, hogy leszbikus vagyok*" (Blumenfeld–Cooper 2010:123).

E rövid áttekintésből is érzékelhető, hogy a homofób iskolai megfélemlítés – és annak is különösen az internetes formája – nem egyszerűen iskolai fegyelmezési kérdés, hanem egyszerre pedagógiai, mentálhigiénés, oktatáspolitikai, népegészségügyi és – nem mellékesen – emberi jogi probléma. A kamaszok által egymásnak küldött üzenetek vagy az internetre feltöltött videók a legtöbb esetben még akkor sem érnék el a büntetőjog érzékenységét, ha az elkövetők elérnék a büntetőjogi felelősség megállapításához szükséges életkort. A közoktatásról szóló magyar jogszabályok pillanatnyilag nem rendelkeznek az iskolai erőszakos megfélemlítésről. Utolsó mentsvárnak az egyenlő bánásmódról szóló törvény zaklatás tilalma tűnhet, legalábbis azokban az esetekben, ahol

[3] WHO. (2009). Elérhető: http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide_rates/en/. [Letöltve: 2011-06-08].

[4] KSH. (2009). Elérhető: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tps00122.html. [Letöltve: 2011-06-08].

a megfélemlítés a törvényben felsorolt (8. §) védett tulajdonságok alapján történik. Polgári (2011) leírja, hogy bizonyos homofób kijelentések ellen ezt a megoldást sikeresen alkalmazták, és vitán felül áll, hogy az iskola alkalmazottai, illetve az egyéb állami alkalmazásban álló közreműködők (például nevelési tanácsadó) megfélemlítő magatartása esetén is sikeresnek ígérkezik, ám a zaklatás tényállás alkalmazása iskolások egymás közötti viszonyaiban valószínűtlen a törvény korlátozott személyi hatálya miatt.

Esetünkben további nehézséget okoz, hogy általában az interneten folyó megfélemlítés szigorúan véve az iskolai oktatás keretein kívül, iskola után történik. A fentiek alapján azonban érzékelhető, hogy az internetes közösségi oldalakon zajló megfélemlítéssel szemben történő megelőző célú fellépés során életszerűtlen lenne abból kiindulni, hogy mivel nem az iskolában történik, nem az állam feladata a probléma megoldása. Az iskolában kialakított közösségi szerepek és hierarchiák ugyanis az iskolán túli világban is érvényesülnek. A közösségi oldalak és a mobilkommunikáció elterjedése felnagyítja az iskolai körülmények között kialakult viszonyrendszert, amely az iskolai foglalkozások után tovább burjánozhat a magánéletben, behatolva a tanulók családi és privátszférájába. Mindezek alapján belátható, hogy az iskolai légkör meghatározóan befolyásolja az iskolán kívüli viselkedés normáit és sok esetben szerepleosztásait is.

Kiemelten fontos továbbá megemlíteni, hogy az iskoláskorban beinduló megfélemlítési hullám messze túl ér az iskola falain és az iskoláskoron, ahogy ezt egy friss magyar kutatás eredményei is alátámasztják (EBH 2011). Bár az LMBT emberek az őket ért inzultusokat emberi jogi problémaként látják, a magyar társadalomban elterjedt a homoszexualitás betegség természetű megközelítése. A sérelmek leggyakrabban említett megnyilvánulási formája a szóbeli zaklatás volt (63%), ezt követte a megalázás (49%), az erőszakkal fenyegetés (28%) és a nyilvános megszégyenítés (24%). Az erőszakkal fenyegetés, a sértő felirattal történő zaklatás, a megdobálás, a tettleges bántalmazás és a megerőszakolás is az országos mintához képest jelentősen nagyobb arányban fordult elő az LMBT válaszadók beszámolóiban.

3. ÓHATATLAN KÖVETKEZMÉNYEK

A magyar jogrendszer pillanatnyilag kevés eszközt biztosít e folyamatok megállítására, még inkább a megfordításukhoz. A magyar iskolák nem kötelesek, és önmagukban nem is képesek erőszakmegelőző, illetve erőszakos megfélemlítést kezelő programok kidolgozására. A modern technológiával végzett iskolai homofób megfélemlítés azonban olyan mértékben járulhat hozzá az LMBT emberek strukturális elnyomásának újratermeléséhez, hogy a várható hosszú

távú negatív hatás riasztóan felnagyítja a pillanatnyilag érzékelhető sérelmekből származó rövid távú károkat. Ebben a helyzetben újult erővel lép működésbe az emberi jogok nyelve, azonnali beavatkozást sürgetve az emberi méltóság védelmében azért, hogy megállítsa a hátrányos megkülönböztetés államilag támogatott terjeszkedését.

Az állam feladata nem új tilalmak bevezetése vagy ötletes büntetések kifundálása fiatalkorúak számára. Az állam mint a közoktatás elsődleges szervezője és szolgáltatója kivételezett helyzetben van: csak az állam képes egy olyan széles körű társadalmi együttműködésen alapuló megoldást életre hívni, amely egyszerre mozgósítja az iskolákat, állami és civil támogató intézményeiket, a szülőket, és magukat az iskolásokat. Kifejezetten fontos, hogy a megoldás alapjaiban kérdőjelezze meg az iskolai nevelést körülbástyázó sztereotípiákat, így az iskolai szakemberek eszköztelenségének dogmáját (erről lásd például Gyurkó–Virág 2009), az önsajnáltató szülő (Figula 2004), valamit a túl sok joggal rendelkező gyermek/tanuló képét. Egyebekben viszont már az is megfelelne az emberi jogok követelményeinek, ha az állam mihamarabb választana a létező és kipróbált jó gyakorlatok közül, melyek hozzájárulhatnak az iskolai megfélemlítés különböző formáinak felszámolásához.

HIVATKOZÁSOK

Blumenfeld, W. – Cooper, R. (2010). LGBT and allied youth response to cyber-bullying: policy implications. *International Journal of Critical Pedagogy*. 3(1). 114–133. p.

Buda M. – Kőszeghy A. – Szirmai E. (2008). Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős. *Educatio*. 17(3). 373–386. p.

Cohen, J. (2002). *More Censorship or Less Discrimination*? Sexual Orientation Hate Propaganda in Multiple Perspectives. *46 Mc Gill Law Journal*. 69. 69–104. p.

Craig, W. et al. (2009). A cross-national profile of bullying and victimization among adolescents in 40 countries. *International Journal of Public Health*. 54(2). 216–24. p.

Dombos T. – Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2011). Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése. Lásd e kötetben.

EBH. (2011). *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek. Kutatási zárójelentés*. [Online]. Elérhető: http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf [Letöltve: 2011-06-08].

EP (2007). *Európai Parlament, írásbeli nyilatkozat a zaklatás elleni küzdelemről. 0011/2007.* [Online] Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+WDECL+P6-DCL-2007-0011+0+DOC+PDF+V0//HU&language=HU [Letöltve: 2011-06-08].

Feinberg, J. (1965). The Expressive Function of Punishment. *The Monist*. 49(3). 397–423. p.

Figula, E. (2004). Bántalmazók és bántalmazottak az iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*. 07/08. [Online] Elérhető: http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2004-07-Mu-Figula-Bantalmazok. [Letöltve: 2011-06-08].

Gradinger, P. – Strohmeier, D. – Spiel, Ch. (2010). Definition and Measurement of Cyberbullying. Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace. 4(2), article 1. [Online]. Elérhető: http://cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2010112301&article=1. [Letöltve: 2011-06-08].

Grigg, D. W. (2010). Cyber-aggression: Definition and Concept of Cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling. 20(2). 143–156. p.*

Guerin, S. – Hennessy, E. (2002). Pupils' definitions of bullying. *European Journal of Psychology of Education*. 17. 249–261. p.

Gyurkó Sz. – Virág Gy. (2009). *Az iskolai erőszak megítélésének különbségei és hasonlóságai a gyermekvédelmi és az oktatási intézményrendszerben*. Kutatási zárótanulmány. [Online]. Elérhető: http://www.fppti.hu/data/cms54533/agresszio_zaro.pdf [Letöltve: 2011-06-08].

Hinduja, S. – Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying and suicide. *Archives of Suicide Research*. 14. 206–221. p.

Li, Q. (2008). A cross-cultural comparison of adolescents' experience related to cyberbullying. *Educational Research*. 50(3). 223–234. p.

Mihály I. (2003). Az iskolai terror természetrajza, *Új Pedagógiai Szemle*. 9. 75–80. p. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00000/00035/00074/2003-09-vt-Mihaly-Iskolai.html. [Letöltve: 2011-06-08].

Monks, C. – Smith, P. (2006). Definitions of bullying: Age differences in understanding of the term, and the role of experience. *British Journal of Developmental Psychology*. 24(4). 801–821. p.

Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership*. 60(6). 12–9. p.

Parris, L. et al. (2011). High School Sudents' Perception of Coping With Cyberbullying. *Youth and Society*. http://yas.sagepub.com/content/early/2011/03/06/0044118X11398881.abstract.

Patchin, J. W. – Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*. *4*(2). 148–169. p.

Polgári E. (2011). *A homofób gyűlöletbeszéd elleni jogi fellépés lehetőségei: Az Alkotmánybíróság és a jogalkotó csatája*. Lásd e kötetben.

Slonje, R. – Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*. 49. 147–154. p.

Smith, P. K. et al. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 49. 376–385. p.

Takács J. (2007). Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. Leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) fiatalok iskolai tapasztalatai Európában. *Educatio*. 1. 67–83. p.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*. 3. 19(3). 16–54. p.

Takács J. – Szalma I. (2011). Homophobia and Same-sex Partnership Legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356–378. p.

POLGÁRI ESZTER

A homofób gyűlöletbeszéd elleni jogi fellépés lehetőségei – Az Alkotmánybíróság és a jogalkotó csatája

1. ELMÉLETI/ALKOTMÁNYOS KERET

A gyűlöletbeszéd elterjedt a modern társadalmakban és jelen van még az egyébként toleráns és inkluzív közösségben is. A gyűlöletkeltésre alkalmas megszólalások elleni küzdelemnek azonban csak egyik terepe a jog, és mint az alábbiak is mutatják nem feltétlenül a leghatékonyabb eszköze a bíróságok előtti jogérvényesítés.

A gyűlöletbeszéd számos definíciója közül jelen írás Halmai Gábor meghatározását tekinti irányadónak. Eszerint e körbe sorolhatók *„azok a beszédek […], amelyekkel a beszélő – általában előítélettől, vagy éppen gyűlölettől vezérelve – a társadalom [egyes] csoportjairól, vagy azok egyes tagjairól a csoporthoz tartozásukra tekintettel mond olyan véleményt, ami sértheti a csoport tagjait, és gyűlöletet kelthet a társadalomban a csoporttal szemben”* (Halmai 2002:114). Ez a meghatározás tehát figyelemmel van mind a csoport egésze ellen irányuló, mind annak egyes tagjait érintő gyűlölködő beszédre, így alkalmas arra, hogy ennek alapján vizsgáljuk a hazai büntető- és polgári jogi szabályozást, amely a kártékony beszédnek ezt a két aspektusát próbálja kezelni. Általánosságban megállapítható, hogy a gyűlöletbeszéd szabályozása során két alapjog között kell az egyensúlyt megtalálni: az egyik oldalon a sértettként szereplő személy emberi méltósághoz való joga (és ezen keresztül a jó hírnévhez és a magánélet tiszteletben tartásához fűződő jog, valamint a hátrányos megkülönböztetés tilalma) áll, míg ezzel szemben a másik fél véleménynyilvánításhoz való jogát kell mérlegelnünk (különösen a még elfogadható korlátozás mértékét).

A magyar alkotmányos rendszerben az emberi méltóság az alapjogi hierarchia élén álló jog.[1] Az alkotmánybírósági gyakorlatban a méltóság értelmezése kettős: egyrészt biztosítja az ember jogi státuszát, másrészt „anyajogként” forrása olyan jogoknak, mint az önrendelkezési jog vagy a magánélethez való jog. Előbbi értelemben abszolút, a levezetett jogok azonban a szükségesség és arányosság követelményeinek megfelelően korlátozhatóak (Halmai–Tóth 2003).

[1] Alkotmány 54. §; a 2012. január 1-jén hatályba lépő Alaptörvény, Szabadság és Felelősség, II. cikk.

A véleménynyilvánítás szabadsága hasonlóképpen kiemelt szerepet kap a demokratikus társadalmakban. A kitüntetett védelemnek kétféle igazolását találjuk a szakirodalomban. A szólásszabadság instrumentális igazolása szerint a kifejezés szabadsága egyfajta eszköz, amely a társadalom egészének érdekét szolgálja: a szabad kommunikáció, a vélemények cseréje hozzájárul az igazság kiderítéséhez, és ezen keresztül a problémák megoldásához. Ennek feltétele, hogy a közlés tartalmával hozzájáruljon a konstruktív viták megoldásához. A másik elvi alátámasztás a véleménynyilvánítás szabadságára mint egyéni jogra fókuszál: a következményekre tekintet nélkül (mennyire alkalmas a beszéd az igazság kiderítésére) védi azt a morális jogot, hogy bárki elmondhassa azt, amit akar (Halmai 1994; Sajó 2005).

A magyar Alkotmánybíróság 1992-es, máig alaphatározatnak tekinthető döntése egyaránt tartalmazza az egyéni jogra és a demokráciára vonatkozó igazolást.[2] A testület értelmezésében *„az egyéni véleménynyilvánítási szabadság szubjektív joga mellett […] az Alkotmány 61. §-ából következik a demokratikus közvélemény kialakulása feltételeinek és működése fenntartásának biztosítására irányuló állami kötelezettség. […] Ezért a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányos határait úgy kell meghatároznia, hogy azok a véleményt nyilvánító személy alanyi joga mellett a közvélemény kialakulásának, illetve szabad alakításának a demokrácia szempontjából nélkülözhetetlen érdekét is figyelembe vegyék.”*[3] Minden véleményszabadságot korlátozó törvénynek szigorú jogkorlátozási teszt próbáját kell kiállni. Az alkotmánybírósági mérce szerint *„[a] vélemény szabadságával szemben mérlegelendő korlátozó törvénynek nagyobb a súlya, ha közvetlenül másik alanyi alapjog érvényesítésére és védelmére szolgál, kisebb, ha ilyen jogokat csakis mögöttesen, valamely ‘intézmény’ közvetítésével véd, s legkisebb, ha csupán valamely elvont érték önmagában a tárgya (pl. a köznyugalom)”*.[4]

„A szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi” – érvelt az Alkotmánybíróság.[5] Ez különösen fontos a sértő, (vélelmezetten) gyűlölködő beszéd jogellenessé nyilvánítása során: a jogalkotó csupán a tartalom alapján nem emelhet ki véleményeket és teheti azokat a jog által üldözendővé. Amint a hatályos szabályozás alapján is nyilvánvaló, ez nem jelenti azt, hogy semmilyen gyűlöletkeltésre alkalmas szólás nem büntethető, de a büntetőjogi szabályozás mindig *ultima ratio* jellegű; a kriminalizációhoz tehát csak végső esetben nyúlhat a jogalkotó. Az itt vázolt értelmezési keret alapján nem meglepő, hogy valamennyi büntetőjogi szigorí-

[2] 30/1992. (V. 26.) AB határozat.
[3] Uo. III. rész.
[4] Uo. V. rész.
[5] 36/1994. (VI. 24.) AB határozat, II. 1.1.

tási kísérlet megbukott,[6] és csak kicsit csodálkozhatunk rá a polgári jogi módosítási javaslatok sorsára is.[7]

2. A BÜNTETŐJOGI FELLÉPÉS LEHETŐSÉGE

Az Alkotmánybíróság értelmezése szerint a büntetőjog eszközével csak az általános normákat és alapjogokat legsúlyosabban sértő vagy veszélyeztető gyűlöletbeszéd esetében lehet fellépni. A jelenleg hatályos szabályozás ezt az elvet követi, amikor a közösség elleni izgatás tényállásában – a Büntető törvénykönyv 269. §-a – csak a gyűlöletbeszéd ezen eseteit kriminalizálja. A Btk. alapján csak az büntethető, *„[a]ki nagy nyilvánosság előtt a) a magyar nemzet, b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít”*. A törvényi megfogalmazásból egyértelműen látszik, hogy a jogalkotói szándék csak azon szólások jogellenessé nyilvánítása volt, amelyek már gyűlöletre uszítanak. A törvényhez fűzött kommentár értelmében az uszítás *„indulatból, vagy primer ösztönökből fakadó ellenséges, ártó megnyilvánulást kíván kiváltani”*. A bűncselekmény alapvetően veszélyeztető jellegű, vagyis nem kívánja meg az elérni kívánt cél bekövetkeztét (a ténylegesen gyűlölet motiválta erőszakot), ám a konzisztens bírósági értelmezés többet kíván meg, mint a feltételezett veszélyt. A sérelemnek reálisnak kell lennie, ami azt jelenti, hogy a veszélyeztetett jogok konkrétak, és az erőszakos cselekedet közvetlenül fenyeget.[8] Ez a követelményrendszer a gyakorlatban azt eredményezi, hogy mindaddig, amíg valamelyik fenti feltétel hiányzik, a kifogásolt gyűlölködő beszéd a büntetőjog hatókörén kívül marad.

A jogalkotó szintén felismerte, hogy a hatályos szabályozás alapján nem lehet hatékonyan fellépni a mindennapjainkat egyre inkább átható gyűlölködő megszólalásokkal szemben. Az akkori kormánytöbbség a tilalmazott cselekmények bővítésére az első kísérletet 2003-ban tette: a javaslat a gyűlöletre uszítás helyett gyűlöletre izgatást vagy más erőszakos cselekmény elkövetésére való felhívást rendelt volna büntetni, és emellett kriminalizálta volna az

[6] Amint az itt bemutatott törvényjavaslatok is jelzik, a törvényhozó büntetni kívánt olyan, a közösség elleni izgatás alkotmányosan büntethető tényállása alá nem vonható magatartásokat is, mint például a gyűlölködő, de erőszakot közvetlenül nem eredményező kifejezések használata.

[7] Problémát jelent a polgári jogra jellemző személyhez kötöttség: csak akkor indíthat bárki a személyiségi jogai megsértése miatt eljárást, ha a gyűlöletbeszéd kifejezetten a személye ellen irányult Jelenleg nincs lehetőség a közösség egészének jogai mellett fellépni – a későbbiekben erre részletesen visszatérünk.

[8] BH 2005. 46.

emberi méltóság megsértését is.[9] Nem jogász olvasó számára is szembetűnő a változás, hiszen az izgatás a köznapi értelemben is lényegesen eltér az uszítástól: utóbbi esetében az erőszak előkészítésére irányuló magatartást értjük. Az erőszakos cselekményre felhívás magatartása is pontosan az Alkotmánybíróság által megkívánt közvetlen és nyilvánvaló veszélyt volt hivatott kiiktatni: ebben az esetben nyilvánvalóan nincs szükség arra, hogy bizonyíthatóan fennálljon a közvetlen erőszak veszélye.

Sólyom László, akkori köztársasági elnök aláírás előtt előzetes normakontrollra küldte a már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvényt. A köztársasági elnök elsősorban a véleménynyilvánítás szabadságának biztosított védelmi szint leszállítása miatt emelt kifogást. Az elnöki indítvány szerint az izgatás mint lehetséges elkövetési magatartás bevezetésével a jogalkotó alacsonyabb büntethetőségi küszöböt állapított meg, és ezáltal szembement a 30/1992. (V. 26.) AB határozatban megállapított szabályozási alapelvekkel. Nemcsak az izgatást, hanem az erőszakos cselekedetre való felhívást és az emberi méltóság megsértését is aggályosnak tartotta az indítvány.

Az Alkotmánybíróság az elnöki indítvánnyal értett egyet, és így a törvénymódosítás végül nem lépett hatályba. Az alkotmánybírósági döntés fenntartotta az 1992-ben meghatározott standardokat és nem engedett a véleménynyilvánítási szabadság kiemelt védelméből. Az előkészületi cselekmény – az erőszakra felhívás – kapcsán a testület kifogásolta a veszély hiányát: nem lehet úgy büntetni, hogy nem tudjuk, a felhívás alkalmas-e a köznyugalom megsértésére. Ezzel az Alkotmánybíróság egy éles választóvonalat húzott a büntetőjog területe és az azon kívül álló nemkívánatos megnyilvánulások közé: az a tény, hogy valamely beszédet különösen sértőnek találunk, még nem igazolhatja annak kriminalizálását – ehhez szükség lenne a közrend, azaz a társadalmi együttélésnek vagy az egyes társadalmi csoportok integritásának közvetlen veszélyeztetésére is.[10]

E sikertelen törvényhozási kísérlet után az Országgyűlés és az Alkotmánybíróság közötti harc tovább folytatódott. A parlament azonban taktikát váltott: ahelyett, hogy a közösség elleni izgatás tényállását próbálta volna meg szabályozási igényének megfelelően alakítani, egy új tényállást illesztett a Büntető törvénykönyvbe. A 2008 februárjában elfogadott javaslat büntetni rendelte a gyalázkodást: jogellenessé vált az olyan kifejezések használata vagy híresztelése (más által mondottak továbbadása), melyek alkalmasak arra, hogy *„a csoport tagjainak becsületét csorbíts[ák], avagy emberi méltóságát megsért[ék]”*.[11]

[9] T/5179. sz. törvényjavaslat.
[10] 18/2004. (V. 25.) AB határozat.
[11] T/2875. sz. törvényjavaslat.

A szóláson túl az ugyanerre alkalmas testmozdulatokat is tilalmazta az elfogadott módosítás.

A véleményszabadság kiemelt védelmezőjeként ismert Sólyom László ezt a törvényt is előzetes normakontrollra küldte az Alkotmánybírósághoz. A testület a 95/2008. (VII. 3.) AB határozatban alkotmányellenesnek találta a Btk.-t módosító törvényt, így az ismét nem lépett hatályba. Az AB álláspontja szerint a gyalázkodás esetében nem tényállási elem a jogsértő eredmény és a közvetlen veszélyhelyzet. A bűncselekmény tehát megvalósul, ha konkrét személy méltósága nem sérül, a gyalázkodó kifejezések használata minden további feltétel nélkül büntetést vonhat maga után – ez pedig sérti az Alkotmány szólásszabadságot garantáló 61. §-át. A sértetti kör meghatározása is problematikusnak bizonyult: nem tisztázott, hogy a hivatkozott csoportoknak kik a tagjai, illetve ki mondhatja tagnak magát. Kétségtelenül nem volt szerencsés a törvénymódosítás megfogalmazása, így a végeredmény sem meglepő. A szólásszabadság mellett elkötelezett szerző sem tartja elfogadhatónak, hogy konkrét sértetti kör szubjektív felfogásának megfelelően büntessünk tartalmi alapon megnyilvánulásokat. Az emberi méltóság és a köznyugalom védelme nem terjedhet eddig, a pluralista és demokratikus társadalom alapköve a véleménynyilvánítás szabadsága, amely – a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságától kölcsönözve – magában foglalja azokat a kifejezéseket is, amelyek sértőek és bántóak.[12]

3. A POLGÁRI JOG ÁLTAL KÍNÁLT JOGÉRVÉNYESÍTÉS

A büntetőjog mellett természetesen a polgári jog is alkalmas arra, hogy egyes, a gyűlöletbeszéd körébe sorolható megnyilvánulásokkal szemben jogorvoslatot biztosítson. A Polgári törvénykönyv kifejezetten lehetőséget ad arra, hogy az egyenlő bánásmód követelményének vagy az emberi méltóságnak a megsértése esetén az érintett személyiségi jogi igényt érvényesítsen.[13] A gyűlölködő beszéd elleni hatékony fellépést azonban jelentős mértékben korlátozza, hogy személyhez fűződő jogokat csak az érintettek érvényesíthetnek. Az érintettség feltétele kettős: egyrészt nem indítható eljárás más vagy akár az egész csoport nevében, másrészt a sértettként fellépő félnek a kifogásolt beszéd alapján beazonosíthatónak kell lennie. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy, az LMBT közösséget általánosságban célzó gyűlölködő kifejezésekkel szembeni jogorvoslatra a polgári jog jelenlegi szabályozása nem ad alkalmat.

[12] Handyside kontra Egyesült Királyság 5493/72 (07/12/1976). A24. 49. bek.
[13] Ptk. 84. §.

A személyes érintettség követelményéből adódó jogérvényesítési akadályokat próbálta a jogalkotó 2007 októberében felszámolni: az Országgyűlés által elfogadott, de végül az Alkotmánybíróság döntésének következtében hatályba nem lépett módosítás a homofób gyűlöletbeszéd elleni küzdelem legnagyobb sikere volt. A kiegészített szöveg szerint a *„személyhez fűződő jogok sérelmét jelenti különösen az a nyilvános, súlyosan sértő magatartás"*, amely többek között *„szexuális irányultságra, nemi identitásra vagy a személyiség más lényegi vonására irányul, és a személyek e vonással rendelkező, a társadalmon belül kisebbségben lévő körére vonatkozik"*.[14] A módosítás részben azon a felismerésen alapult, hogy a büntetőjog eszközével a gyűlöletbeszédnek csupán a legsúlyosabb formái üldözhetők, viszont a szabályozással célzott beszéd jelentős hányada általános megfogalmazása miatt a személyhez fűződő jogok konkrét, egyénhez kötődő jellege miatt nem támadhatók a hagyományos polgári jogi eszközökkel. A csoport méltóságának elismerése egy fontos eleme az új szabályozásnak és ez a magyar jogirodalomban meglehetősen vitatott (Sajó 2004).

Sólyom László köztársasági elnök – korábbi gyakorlatával összhangban – ismét előzetes normakontrollra küldte az elfogadott törvényt az Alkotmánybírósághoz. Az elnöki indítvány szerint a véleménynyilvánítás szabadságának sérelmét jelenti, ha megdönthetetlen vélelemként kezeljük, hogy a csoportra irányuló sértés átsugárzik annak valamennyi tagjára, akik így a saját egyéni jogsérelmükért kérhetnek jogorvoslatot; azzal, hogy a jogalkotó nem határozta meg pontosan, mi tekinthető csoportnak, illetve nem definiálta, hogy milyen intenzitású viszonyt kell az egyénnek a közösséggel ápolnia, alkotmányellenesen korlátozza a szólásszabadságot. Ráadásul a módosítás értelmében egyének és jogvédő szervezetek egyaránt pert indíthattak volna ugyanazon kijelentés miatt, a párhuzamosság kizárása nélkül. Ez viszont komoly aránytalanságot eredményezett volna a beszéd korlátozását illetően. Az elnök szót emelt még a közérdekű igényérvényesítés lehetőségével szemben is.

Az Alkotmánybíróság az említett büntetőjogi módosítással egy időben bírálta el az előzetes normakontroll iránti kérelmet. A 96/2008. (VII. 3.) AB határozatban a testület továbbra is fenntartotta, hogy a véleménynyilvánítás szabadsága a kommunikációs jogok anyajoga és kiemelt alkotmányos védelmet élvez. Az alapjogi státusz pedig megkívánja, hogy a korlátozás szükséges és arányos legyen az elérni kívánt céllal. Az Alkotmánybíróság legfőbb kifogása a normatív módon meghatározott tulajdonságok által összetartott, jogilag nem körülhatárolható csoportok (személyeknek a törvényben megjelölt szempontok szerint behatárolt összessége) és a nekik biztosított – hagyományosan konkrét személyt megillető – jogok meghatározását érintette. A közösséghez

[14] T/3719. sz. törvényjavaslat.

tartozás annak megvallásán alapul, amivel a jog egyetlen kritériumot támaszthat, ami a jóhiszeműség. Ezzel szemben azonban egy másik egyén véleménynyilvánítási szabadsága áll, amely ezáltal az alkotmánybírósági gyakorlatban meghatározott megengedettnél lényegesen szélesebb körben korlátozható. Diszkriminatívnak találtatott az a különbségtétel is, amely csak a társadalmon belül kisebbségben lévő csoportok esetében nyitotta meg a személyhez fűződő jogok érvényesítésének a lehetőségét, továbbá problémásnak vélték a vélelmezett egyéni jogsérelem miatt indítható közérdekű szervezetek által képviselt jogérvényesítést is.

Így a büntetőjogi próbálkozások után az a polgári jogi törekvés is elbukott az Alkotmánybíróság ellenállásán, amely a magyar jogrendszerben először kívánta kezelni a homofób gyűlöletbeszéd problémáját. A jogalkotó még megpróbálkozott az alkotmányos akadály felszámolásával, ám az Alkotmány 61. §-ának módosítására irányuló javaslat kétharmados támogatottság hiányában még a köztársasági elnök asztaláig sem jutott el.[15] A polgári jog továbbra is csak a konkrét személy ellen irányuló, emberi méltóságot sértő beszéd esetén biztosítja a személyhez fűződő jogok védelme iránti jogérvényesítést.

4. MÉGIS VAN MEGOLDÁS?

Annak ellenére, hogy úgy tűnik a jelenleg hatályos, hagyományosnak tekinthető jogérvényesítési mechanizmusok – így a büntetőjog és a személyhez fűződő jogok – nem alkalmasak a mindennapokban tapasztalható homofób gyűlöletbeszéd elleni fellépésre, mégis van remény arra, hogy a sértettek igényeinek egy részére hatékony jogorvoslatot biztosítson a jog. A parlament 2003-ban fogadta el az EU-s irányelveknek megfelelően az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvényt (Ebktv.). A hátrányos megkülönböztetés nyilvánvaló formái mellett az Ebktv. tiltja többek között a zaklatást is. A törvényi megfogalmazás szerint *„[z]aklatásnak minősül az az emberi méltóságot sértő, szexuális vagy egyéb természetű magatartás, amely az érintett személynek a 8. §-ban meghatározott tulajdonságával [ideértve a szexuális orientációt és a nemi identitást is] függ össze, és célja vagy hatása valamely személlyel szemben megfélemlítő, ellenséges, megalázó, megszégyenítő vagy támadó környezet kialakítása”*.[16] A szakértők által a törvényhez készített kommentár kifejezetten felhívja a figyelmet arra, hogy a zaklatás tényállásának törvényi megfogalmazása a sérelmet szenvedett egyén szubjektív benyomása-

[15] T/9854. sz. törvényjavaslat.
[16] 10. § (1) bekezdés.

it mérlegeli és veszi alapul, mind az emberi méltóságot sértő magatartás, mind az ennek következtében kialakult ellenséges környezet értékelésekor (Kárpáti et al. 2006). Bár a zaklatás a köznapi szóhasználatban gyakorta a szexuális zaklatással azonosítható, az esetjogot vizsgálva az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) értelmezésében ez lényegesen több „elkövetési magatartást" foglal magában: idetartoznak a sértő megnyilvánulások, a munkahelyi pletykák, egy-egy védett tulajdonságot kifigurázó viccek, kéretlen, nyilvánosság előtt tett beszólások, amelyek alkalmasak arra, hogy a sértett megítélését rontsák.

Az Ebktv. 19. §-a alapján a jogsértést elszenvedett félnek kell bizonyítania, hogy hátrány érte – jelen esetben azt, hogy az emberi méltóságát sértő, ellenséges környezet alakult ki vele szemben –, továbbá azt, hogy a jogsértéskor a sértett személy rendelkezett valamely, a törvény által felsorolt védett tulajdonsággal. Ezt követően azonban fordul a bizonyítási teher, és az eljárás alá vont személynek kell igazolnia, hogy nem valósított meg zaklatást, illetve, hogy adott esetben az Ebktv. szabályainak megtartására nem volt köteles (nem esett a törvény hatálya alá). Természetesen az eljárás alá vont vitathatja, hogy a kialakult környezet ellenséges volt-e, sértette-e az emberi méltóságot, vagy hogy tárgyilagos mérlegelés szerint a vitatott magatartásnak volt-e ésszerű indoka (Kárpáti et al. 2006).

Az EBH gyakorlatában már találunk számos olyan döntést, amelyekben a testület a zaklatás tilalmát értelmezte olyan magatartások esetében, amelyek az emberi méltóság és a szólásszabadság védelme közötti határvonalon helyezkedtek el. Jelen írás terjedelme nem teszi lehetővé a teljes esetjog áttekintését, de a továbbiakban bemutatott ügyek illusztrálják, merre tart a joggyakorlat.

2006-ban egy szülő kifogásolta az iskola igazgatónőjének a gyermekéhez intézett kérdését. A vezető a kérelmező gyermekéhez és annak barátnőjéhez a következő kérdést intézte az osztály előtt: *Mi van, leszbikusok vagytok*? A szülő álláspontja szerint ez a megnyilvánulás alkalmas volt arra, hogy a gyermekkel szemben az osztályban és az iskolában ellenséges környezetet alakítson ki. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság elutasította a panaszt, mivel az igazgatónő az eljárás során többször bocsánatot kért és bizonygatta, hogy kérdése nem irányult a zaklatás törvényi megfogalmazásában szereplő ellenséges környezet kialakítására. A határozat kimondta: „*[a] zaklatás mindig szándékosságot feltételező magatartás, egyszeri alkalommal ritkán valósul meg, többnyire egy folyamat eredményeképpen alakul a zaklatott személy körül az ellenséges, megfélemlítő környezet*".[17] Az Ebktv. nem ismeri a bocsánatkérést mint kimentési lehetőséget, így vitatható az indokolás helytállósága: az igazgatónő bizonyítása ugyanis nem arra

[17] 611/2006. számú határozat.

irányult, hogy kérdésének következtében nem valósult meg a zaklatás (az emberi méltóságot sértő ellenséges környezet kialakulása).

2010-ben azonban az EBH túllépett a fenti megközelítésén és egy klasszikusnak tekinthető tényállás esetében már kimondta az Ebktv. megsértését. A kérelmező azt kifogásolta, hogy munkatársai és különösen felettese szexuális orientációjával összefüggésben számára megszégyenítő munkahelyi környezetet alakított ki, és a munkáltató társaság sem tett hatékony intézkedéseket a sértő munkahelyi légkör felszámolására. Az eljárás során felvett tanúvallomások alapján megállapítható volt, hogy az egyik vezető kigúnyolta és kifigurázta a panaszost annak szexuális orientációja miatt és a munkahelyen – a vezető kezdeményezésére – gyakran téma volt a sértett homoszexualitása is. A vezető azzal védekezett, hogy ő „jóhiszeműen" mondhatott olyat, ami a munkavállalót esetlegesen sérthette, továbbá úgy érvelt, hogy a többi munkavállaló magatartása következtében kialakult ellenséges környezetért őt nem terhelheti felelősség. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság e kifogásokat elutasította. A munkáltató társaság védekezésére reagálva a testület kimondta: „*a munkahelyen, munkatársak között felmerülő zaklatás esetén a munkáltató felelőssége a mulasztásban nyilvánul meg*"; a munkáltató feladata a megfelelő munkakörnyezet fenntartása, amibe beletartozik az is, hogy fellép a munkavállalókat érintő zaklató magatartásokkal szemben. Eltérve a fenti határozat indokolásától a zaklató „jóhiszeműségére" reagálva az EBH kimondta, hogy a „*zaklatás definíciójának lényeges eleme, hogy az nem kíván meg a zaklató részéről szándékosságot, jogellenes lehet ezért az olyan intézkedés, gyakorlat is, amely hatásában alkalmas az emberi méltóságot sértő, megszégyenítő, megalázó környezet kialakítására. Így a gyakorlatban zaklatásként értékelhető az olyan viccelődés, élcelődés vagy más megnyilvánulás is, amelynek bár nem deklarált célja a zaklatott személy megalázása, de az a zaklatott személy szubjektív benyomásai és környezete tapasztalatai szerint mégis alkalmas olyan környezet kialakítására, amely az emberi méltóságot sérti*".[18]

A jelenlegi gyakorlat tehát azt mutatja, hogy az Ebktv. zaklatástilalma alkalmas az egyént célzó gyűlöletbeszéd kezelésére. Természetesen a törvényi tilalom megfogalmazásából adódóan ez a védelem korlátozott: igazolni kell, hogy a sértettet érte hátrány, vagyis kialakult egy ellenséges, méltóságot sértő környezet körülötte. Ennek hiányában a rendelkezés nem alkalmazható. Az Ebktv. rendelkezése azonban tökéleteseb alkalmas arra, hogy az egyén szűkebb környezetében, a törvény – egyébként széles – hatálya alá tartozó körben tilalmazza a gyűlölködő beszéd egy részét. Az eljárást gyorsasága és a polgári jogi

[18] 49/2010. számú határozat.

jogérvényesítéshez képest egyszerűbb bizonyítási szabályai alkalmassá teszik a mindennapjainkban talán legfájóbb helyzetek kezelésére.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Bár első olvasatra úgy tűnhet, a magyar jog továbbra is tehetetlenül áll az egyre terjedő gyűlöletbeszéddel szemben, ez a megállapítás nem tekinthető minden szempontból helytállónak. Annak ellenére, hogy a büntetőjog csak a legsúlyosabb következményekkel fenyegető szólást rendeli büntetni, a probléma elsősorban a jogalkalmazással és nem a törvényi szabályozással van. A személyhez fűződő jogok korlátozott védelmét áttöri az Ebktv. zaklatástilalma, ahol már nem feltétel, hogy akár név szerint beazonosítható személy ellen irányuljon a gyűlöletbeszéd, az általában elejtett homofób megjegyzések ellen is felléphet az, aki személyében sértve érzi magát.

Jelen írás nem állítja, hogy a jelenlegi szabályozás tökéletes – korántsem az. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a jogi intervenciónak is vannak korlátai, és a legtöbb társadalmi problémát nem lehet normatív szabályokkal kezelni. Az egészséges, a pluralizmust és a toleranciát alapértékként kezelő közösségnek magának is fel kell lépnie a kirekesztő beszéddel szemben. A gyűlölködőt – és erre az Alkotmánybíróság is utal az 1992-es döntésében – magának a társadalomnak kell kiközösítenie és elszigetelnie. Ideális esetben a társadalmi diskurzusban ezeknek a szélsőséges véleményeknek alul kell(ene) maradnia. Idővel remélhetőleg végleg felülemelkedhetünk azon az elváráson, hogy elsősorban a jog segítségével próbáljunk megoldást találni olyan társadalmi problémákra, mint a homofóbia.

HIVATKOZÁSOK

Halmai G. (1994). *A véleményszabadság határai*. Budapest: Antlantisz.
Halmai G. (2002). *Kommunikációs jogok*. Budapest: Új Mandátum.
Halmai G. – Tóth, G. A. (szerk.) (2003). *Emberi Jogok*. Budapest: Osiris.
Kárpáti J. – Bihary L. – Kádár A. K. – Farkas L. (2006). *Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény magyarázata*. Budapest: Másság Alapítvány.
Sajó A. (2004). „… A faji gyűlölet igazolása büntetendő". *Fundamentum*. 8(4). 21–34. p.
Sajó A. (2005). *A szólásszabadság kézikönyve*. Budapest: KJK-Kerszöv.

BALOGH LÍDIA – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

A homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása, valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon

1. BEVEZETŐ

E fejezetben elsőként a gyűlöletvezérelt bűncselekmények magyarországi szabályozásának történetét, a jogalkotás és a jogalkalmazás tendenciáit mutatjuk be. A jogi fellépés lehetőségeit a hatályos Büntető törvénykönyv rendelkezései alapján tekintjük át, különös figyelemmel a 174/B paragrafusra, amely – egy 2008-as módosítás eredményeképpen – már nem csak etnikai, faji vagy vallási csoportok ellen irányuló bűncselekményekre vonatkozhat, hanem bármilyen „közösség" („lakossági csoport") tagja elleni erőszakra is értelmezhető lenne – azaz például az LMBT emberek csoportjára is. Ezt követően kerül sor a homofób és transzfób indíttatású bűncselekményekkel kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos magyarországi adatok és információk ismertetésére. Látni fogjuk, hogy a hivatalos források kevés támpontot adnak a helyzet valós feltérképezéséhez, mivel nem működik monitorozó rendszer ezen a téren, a gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó nyomozati és ügyészségi statisztikák, valamint bírósági döntések pedig nem érhetőek el indíték szerinti bontásban. Feltételezhető, hogy az LMBT emberek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények jelentős része latenciában marad az ellenséges társadalmi környezet miatt. A tárgykörben végzett kutatások alapján okunk van feltételezni, hogy a bejelentések csak a jéghegy csúcsát érintik (lásd például Takács et al. 2008, Takács–Szalma 2011). A kérdésről a félhivatalosnak tekinthető források – például nemzetközi szervezetek jelentései – mellett leginkább a magyarországi civil LMBT szervezetek tudnak nem hivatalos adatokkal szolgálni. A civilszervezetek kezdeményező szerepet töltenek be a gyűlölet-bűncselekmények megelőzésére és leküzdésére vonatkozó együttműködési projektek megvalósítása terén is: példaként említhető a Labrisz Leszbikus Egyesület és a Szimpozion Egyesület „Melegség és Megismerés" elnevezésű iskolai nevelési programja, vagy a Háttér Társaság a Melegekért Egyesület képzései rendőrök, illetve jogászok számára.

2. A GYŰLÖLET-BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA

A gyűlölet-bűncselekmények olyan bűncselekmények, amelyeket (részben vagy egészben) egy csoporttal szemben érzett előítélet motivál.[1] A gyűlölet-bűncselekmények áldozatait az elkövető az áldozat egy vagy több valamely jellemző (vélt vagy valós) tulajdonsága – például faj, vallás, etnikai hovatartozás, szexuális orientáció, fogyatékosság stb. – alapján választja ki. Nem szükséges, hogy az áldozat valóban az érintett csoport tagja legyen: elegendő, ha az elkövető percepciója alapján oda sorolható, vagy összefüggésbe hozható a csoporttal, például elég, ha egy melegfelvonulás résztvevője vagy egy döntően melegekből álló baráti társaság – nem feltétlenül meleg – tagja. Ugyancsak gyűlölet-bűncselekménynek tekinthetők az egy társadalmi csoporttal összefüggésbe hozható dolog sérelmére elkövetett bűncselekmények, például a temetői vandalizmus vagy vallási kegytárgy megrongálása (Danka 2009).

A gyűlöletvezérelt bűncselekmények fogalmának kialakítását az indokolja, hogy az emberek egyes tulajdonságai, például a bőrszín, a vallás, a szexuális orientáció a személyiség olyan lényeges elemének tekinthetőek, amelyek a kiemelt, speciális védelem igényét is hordozzák. Az antidiszkriminációs jogban és terminológiában ezek az úgynevezett védett tulajdonságok, amelyek alapján az egyébként összehasonlítható helyzetben lévő személyek között (néhány kivételtől eltekintve, amikor az éppen az esélyegyenlőség megvalósítását szolgálja, vagy például a munka világában az adott munkakörben tárgyilagos mérlegelés szerint kifejezetten indokolható) tilos különbséget tenni. Az, hogy melyek lesznek a védett tulajdonságok, térben és időben, társadalmi és politikai körülmények függvényében változnak.[2]

A speciális büntetőjogi védelem alapja nem különbözik az egyenlő bánásmódétól. Tóth Norbert szerint *„A gyűlölet-bűncselekményekkel szemben támasz-*

[1] A szakirodalom, illetve a nemzetközi dokumentumok (lásd például az EBESZ 2009. december 2-án elfogadott 9/09 számú Miniszter Tanácsi határozatát) egy része előszeretettel használja az „előítélet-bűncselekmény" kifejezést *('bias crime')* a gyűlölet motiválta bűncselekmény *(hate crime)* helyett, mivel egy társadalmi csoporttal szemben érzett előítélet a bűncselekmény mozgatórugója, és bár valamilyen szintű ellenséges érzülettel mindig rendelkezik az elkövető, viszont nem szükséges, hogy az érzelmi állapota elérje a gyűlölet szintjét (bővebben lásd Danka 2009).

[2] Többnyire olyan tulajdonságokhoz kötődnek, amelyekben az egyénnek nincs döntése, de a vallás vagy a nemzeti kisebbségi hovatartozás kapcsán a védelem jogosultságát nem kérdőjelezi meg az a tény, hogy dönthetnének úgy is, hogy más vallás követőivé vagy nemzeti kultúra hordozóivá válnak. Ugyanígy, a bőrszín alapú diszkrimináció attól még nem válna megengedetté, ha egy biotechnológiai eljárásnak köszönhetően valamennyi fekete bőrpigmentációja megváltoztathatóvá is válna. Ezt azért fontos megemlíteni, mert a homofób retorika ugyan tudományosan réges-rég ellenbizonyított, mégis fontos eleme a homoszexuális életforma választhatósága.

tott megkülönböztetett figyelem indoka az, hogy azok közvetve, az emberi jogok talaján álló társadalmak alapjait veszélyeztetik, így különösen az egyenlőség és a diszkrimináció tilalmának elveit. Érdekes jellegzetessége az ilyen cselekményeknek továbbá az is, hogy a legtöbb esetben ugyan közvetlenül az individuumot érintik, ám valójában célpontjuk egy az egyén mögött ténylegesen vagy vélelmezetten álló közösség áll, amelyhez az áldozatot az egyén és a csoport identitásában rejlő valamilyen lényegadó és megkülönböztető minőség kapcsolja" (Tóth 2009:159). A bűncselekmény sértettjeire súlyos, és/vagy hosszan tartó lélektani hatást gyakorol egy ilyen cselekmény, áldozatai kiszolgáltatottnak érezhetik magukat újabb támadásokkal szemben és a társadalom aktív védelmének elmaradása másodlagos sérelemként jelentkezhet, további elutasításként hat, és akár a teljes reményvesztettségéhez vezethet. A gyűlölet által motivált bűncselekményeket ráadásul sokszor nagyobb fokú erőszakossággal, gyakran csoportosan követik el, ahol a több elkövető miatt „eloszlik" a felelősség érzése, illetve az elkövetők egymásra is megerősítően hathatnak. A gyűlöletvezérelt bűncselekménnyel megvalósított agresszió rendeltetése szimbolikus: gyűlöletet és elutasítást hivatott közvetíteni a közvetlen áldozato(ko)n túl a csoport többi tagja irányába is, ezért üzenet-bűncselekményeknek tekinthetők. Danka Anita szerint *„az egy-egy társadalmi csoporttal szemben érzett előítélet nemcsak a motivációt jelenti, hanem az elkövetők szemében 'igazolásul' is szolgálhat. A kiválasztott áldozatok az elkövetők szemében egymással 'helyettesíthetők'. Az ilyen bűncselekmények jelentős részét az áldozatok számára ismeretlenek követik, és sokan éreznek frusztrációt amiatt, hogy nem tehetnek semmit egy újabb bűncselekmény elkerülése érdekében, hiszen csak 'rossz helyen voltak rossz időben'*." (Danka 2009:95).

A gyűlölet-bűncselekmények tehát feltételeznek egy alapbűncselekményt, például testi sértést, emberölést vagy rongálást, amelynek elkövetését valamilyen csoporttal szembeni előítélet vagy gyűlölet motiválja. Jogtechnikailag a gyűlölet-bűncselekmények vagy önálló törvényi tényállásként – tehát kifejezetten nevesített bűncselekményként –, vagy már meglévő bűncselekmények minősítő körülményeiként jelentkeznek a szabályozásban. Fontos megemlíteni, hogy bár a kiemelt védelem valamely hátrányos társadalmi helyzettel összekapcsolódott védett tulajdonsághoz kapcsolódik, mind elkövetői, mind pedig áldozati minőségben bárki megjelenhet, azaz, noha életszerűtlen, fogalmilag nem kizárt a szexuális orientáción alapuló, de éppen heterofób gyűlöletbűncselekmény.[3]

[3] Ironikus, hogy a kézirat lezártát követően egy korábban a szerzők által életszerűtlennek minősített szcenárió játszódott le a valóságban: a 2011. június 18-án megtartott Meleg Méltóság Menetet követően homofób tüntetők megtámadták a felvonulás néhány résztvevőjét, a helyszínre érkező rendőröknek azonban azt állították, hogy a meleg felvonulók

3. A MAGYAR JOGALKOTÓI GYAKORLAT

A hazai jogalkotás elmúlt másfél évtizedes tendenciáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a jogalkotó dinamikusan, a társadalmi viszonyokat megfelelően követve alakította a szabályozást és megfelelő jogi környezetet teremtett a gyűlölet-bűncselekmények elleni fellépéshez. (A későbbiekben bemutatandó hiányosságok nem a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás terén jelentkeznek.)

A Büntető törvénykönyv 1996 júniusában hatályba lépett („Nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak" című) 174/B § paragrafusa rendelkezett a rasszista indíttatású, tehát kifejezetten a faji, etnikai, nemzetiségi származás és a vallás mint védett tulajdonságon alapuló gyűlöletcselekmények kriminalizásáról. A 2009 januárjáig hatályban lévő szöveg szerint: *„(1) Aki mást valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoporthoz tartozása, vagy vélt tartozása miatt bántalmaz, illetőleg erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűrjön, bűntettet követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt a) fegyveresen, b) felfegyverkezve, c) jelentős érdeksérelmet okozva, d) a sértett sanyargatásával, e) csoportosan, f) bűnszövetségben követik el."*

A 2008-as budapesti melegfelvonulás elleni támadások tapasztalataiból[4] okulva a paragrafus kibővítette a védett tulajdonságok körét, oly módon, hogy az alábbira változtatta a tényállás címét, elnevezését és definícióját: *„174/B § (Közösség tagja elleni erőszak) Aki mást valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása miatt bántalmaz, illetőleg erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűrjön, bűntettet követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő".* Ráadásul az immár bármely közösség védelmére alkotott szabály kereteit kiterjesztette az előkészületre is: *„(3) Aki a közösség tagja elleni erőszakra irányuló előkészületet követ el, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő".* Ugyancsak gyűlölet-bűncselekményt állapít meg a Btk. „közösség elleni izgatás"-ról szóló (269. §) rendelkezése, amely szerint *„aki nagy*

---

inzultálták őket (az ellentüntetőket) – azaz: a hivatalos híradások szerint „heterofób" támadásról volt szó (MTI, 2011).

[4] Kifejezetten e tapasztalatokra vezethető vissza a Btk. 2009. február 1-jétől hatályos 174/C. §-ának („Az egyesülési, a gyülekezési szabadság, valamint a választási gyűlésen való részvétel jogának megsértése") megalkotása, amely szerint: *„Aki mást egyesülési vagy gyülekezési jogának gyakorlásában, valamint választási gyűlésen való részvételében erőszakkal vagy fenyegetéssel jogtalanul akadályoz, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Aki az (1) bekezdésben meghatározott bűncselekményre irányuló előkészületet követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő".*

nyilvánosság előtt a) a magyar nemzet, b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő".

4. A MAGYAR JOGALKALMAZÓI GYAKORLAT

Amíg a jogszabályi háttérről kijelenthető, hogy megfelelő keretet biztosít a gyűlöletvezérelt bűncselekmények elleni fellépésre, a jogalkalmazói gyakorlat terén komoly hiányosságok tapasztalhatóak. Részben téves adatvédelmi előírásokra hivatkozva, részben pedig a bizonyítás könnyebb útját választva más bűncselekményként történő minősítést alkalmazva, a nyomozó hatóságok (rendőrség, ügyészség), a vádhatóság és a bíróságok szinte soha nem alkalmazzák a fent említett „közösség tagja elleni erőszak", illetve „közösség elleni izgatás" tényállásokat. Vessünk egy pillantást az utóbbi, rasszista indíttatású erőszak tekintetében eseménytelennek egyáltalán nem nevezhető[5] évek statisztikáira! Az első táblázat a vádemelések, a második a bírósági ítéletek adatait tartalmazza.

	2005	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
Btk. 174/B - Közösség tagja elleni erőszak	–	–	–	0	23	19
Btk. 269 - Közösség elleni izgatás	27	22	34	24	48	8

1. táblázat. Gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó számadatok az Egységes Nyomozóhatósági és Ügyészségi Bűnügyi Statisztika (ENYÜBS) alapján, 2005–2010

	2005	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
Btk. 174/B - Közösség tagja elleni erőszak	–	–	–	1	1	0
Btk. 269 - Közösség elleni izgatás	0	0	0	0	0	1

2. táblázat. Gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó számadatok a Bírósági Határozatok Tára alapján, 2005–2010

Amögött, hogy a gyűlölet-bűncselekmények a magyarországi jogalkalmazás során szinte láthatatlanok maradnak, két ok húzódik meg. Egyrészt, noha a törvényi tényállásnak fogalmi eleme a csoporthoz tartozás (vagy ennek feltételezése az elkövető által), mégis – leggyakrabban adatvédelmi okokra hivat-

[5] Gondoljunk például a 2008–2009-es évben lezajló romák elleni támadássorozatra.

kozva – mellőzik az említett „közösség tagja elleni erőszak", illetve „közösség elleni izgatás" tényállások alkalmazását. A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény 2. §-a értelmében ugyanis *„különleges adat [...] a faji eredetre, a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra [...]*, a *szexuális életre vonatkozó adat*.", és a 3. § (2) bekezdés alapján *„Különleges adat akkor kezelhető, ha a) az adatkezeléshez az érintett írásban hozzájárul, vagy b) [...] az nemzetközi egyezményen alapul, vagy Alkotmányban biztosított alapvető jog érvényesítése, továbbá a nemzetbiztonság, a bűnmegelőzés vagy a bűnüldözés érdekében törvény elrendeli; c) egyéb esetekben azt törvény elrendeli"*. Az adatvédelmi törvény tehát a személyes adat kategóriáján belül külön nevesíti a különleges adat fogalmát. E különleges (szenzitív vagy érzékeny) adatok olyan személyes adatok, amelyek az érintett személyiségét mélyebben érintik, és amelyeket ezért a törvény fokozottabb védelemben részesít.

Másrészt, noha a büntetőjogászok számára például a szándékos vagy gondatlan elkövetés elhatárolása során rutinfeladat az elkövető tudatállapotának modellezése, a bizonyítás nehézsége a másik ok, ami miatt többnyire eltekintenek a gyűlöletbűncselekmény-kategória alkalmazásától. Ez annak ellenére van így, hogy számos nemzetközi ajánlás ad eligazítást a gyűlöletvezérelt indíték jogi megragadhatóságát illetően. Ilyenek lehetnek például az elkövető előítéletességre utaló szóbeli megjegyzései, gesztusai, írásbeli kijelentései; korábbi hasonló bűncselekmények; az áldozat részéről saját csoportját támogató, népszerűsítő tevékenység végzése; a bűncselekmény elkövetési időpontjának egybeesése egy kulturális, történelmi, vallási ünneppel vagy más szempontból jelentős eseménnyel; erőszakszervezet vagy annak tagjainak érintettsége a bűncselekményben; egyéb motiváció – mint például az anyagi haszonszerzés – hiánya stb.[6] Mindenesetre gyűlölet-bűncselekmények helyett leginkább *garázdaság*[7] miatt indulnak az eljárások. Fontos megemlíteni, hogy a verbális gyűlölet-bűncselekmények üldözésére további lehetőségeket is kínálna a Btk. – csak éppen ilyen eljárások sem indulnak. Magánindítványra indulhatnának

[6] A bűncselekmény előítélet/gyűlölet általi motiváltságának mutatói olyan objektív tények, körülmények vagy bűncselekményeket befolyásoló viselkedésformák, amelyek magukban vagy másokkal való együtthatásukban arra utalnak, hogy az elkövető tettét részben vagy egészben valamilyen előítélet motiválta. Lásd MacLaughlin et al. (2002) munkáját idézi Danka (2009:93).

[7] Btk. 271. §: *„(1) Aki olyan kihívóan közösségellenes, erőszakos magatartást tanúsít, amely alkalmas arra, hogy másokban megbotránkozást vagy riadalmat keltsen, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétséget követ el és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a garázdaságot a) csoportosan, b) a köznyugalmat súlyosan megzavarva követik el. (3) A büntetés bűntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a garázdaságot a) csoportosan és a köznyugalmat súlyosan megzavarva, b) nyilvános rendezvényen, c) fegyveresen, d) felfegyverkezve követik el."*

eljárások például a 176/A. §-ban foglalt (szinte kizárólag a szexuális zaklatás vonatkozásában értelmezett) zaklatás alapján: *„(1) Aki abból a célból, hogy mást megfélemlítsen, vagy más magánéletébe, illetőleg mindennapi életvitelébe önkényesen beavatkozzon, rendszeresen vagy tartósan mást háborgat, így különösen mással, annak akarata ellenére telekommunikációs eszköz útján vagy személyesen rendszeresen kapcsolatot teremteni törekszik, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Aki félelemkeltés céljából a) mást vagy rá tekintettel hozzátartozóját személy elleni erőszakos vagy közveszélyt okozó büntetendő cselekmény elkövetésével megfenyeget, vagy b) annak a látszatnak a keltésére törekszik, hogy a sértett vagy hozzátartozója életét, testi épségét vagy egészségét sértő vagy veszélyeztető esemény következik be, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő […].”* Ugyancsak ide lenne sorolható a 179. §-ban szabályozott rágalmazás, és becsületsértés is: *„(1) Aki valakiről, más előtt, a becsület csorbítására alkalmas tényt állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évig terjedő szabadságvesztés, ha a rágalmazást a) aljas indokból vagy célból, b) nagy nyilvánosság előtt, c) jelentős érdeksérelmet okozva követik el. 180. § (1) Aki a 179. § esetén kívül mással szemben a) a sértett munkakörének ellátásával, közmegbízatásának teljesítésével vagy közérdekű tevékenységével összefüggésben, b) nagy nyilvánosság előtt a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Az (1) bekezdés szerint büntetendő, aki a becsületsértést tettlegesen követi el”.*[8]

[8] Az LMP 2011. április 26-án a zaklatás a becsületsértés és a garázdaság a gyűlöletvezérelt bűncselekményekre történő könnyebb, közvetlenebb alkalmazhatóságát célzó módosító indítványt nyújtott be az Országgyűlésnek. E szerint (i) a Btk. 176/A. §-a a következő új (4)–(8) bekezdéssel egészülne ki: *„(4) Aki a zaklatást a sértett valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása miatt követi el, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő […]”*; (ii) a Btk. 180. § (1) bekezdése a következő új c) ponttal egészül ki: *„(Aki a 179. § esetén kívül mással szemben) „c) a sértett olyan tulajdonság által meghatározott csoporthoz tartozása vagy vélt tartozás a miatt, amely a személyiség lényegi vonása,” (a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.) (2) A Btk. 180. §-a a következő új (la) bekezdéssel egészül ki: „(la) A büntetés bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a cselekmény az (1) bekezdés b) pontja és c) pontja szerint is minősül.”* (3) A Btk. 183. §-a a következő új (la) bekezdéssel egészül ki: *„(la) Nem szükséges magánindítvány a 180. §-ban meghatározott bűncselekmény elkövetőjének büntetéséhez, ha a cselekmény a 180. § (I) bekezdés c) pontja szerint minősül.”* (iii) (1) A Btk. 271. § (3) bekezdése a következő új e) ponttal egészül ki: *(a büntetés bűntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a garázdaságot) „e) a sértett nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása miatt” (követik el). (2) A Btk. 271. §-a a következő új (3a)–(3c) bekezdéssel egészül ki: a) a (3) bekezdés a) pontja, b) a (3) bekezdés c) pontja vagy a (3) bekezdés d) pontja, c) a (3) bekezdés e) pontja közül legalább*

Jogvédő szervezetek, például a TASZ, hiába fordultak ismételten a rendőrség vezetőjéhez és a legfőbb ügyészhez a gyűlölet-bűncselekmények minősítésével kapcsolatos irányelvek kidolgozásával kapcsolatban (TASZ 2010), a hatóságok annak ellenére hallgatnak, hogy számos nemzetközi emberi jogi szervezet hívta fel az ezzel kapcsolatos hiányosságokra a figyelmet. Eközben nyilvánvaló gyűlölet-bűncselekmények tucatjairól jelentek meg beszámolók a sajtóban és civilszervezetek jelentéseiben. Például 2009-ben a hatóságok rongálásnak minősítették az Action Bár meleg szórakozóhelyre dobott Molotov-koktélos támadást, ahogyan a hasonló, 2009-es bocföldei támadást,[9] és azt is, amikor 2010-ben ismeretlenek köveket dobáltak egy rabbi lakásába a Dohány utcában, miközben vendégeivel peszahot ünnepelt. Eredetileg csoportos garázdaság – és nem közösség tagja elleni erőszak – miatt indított a rendőrség eljárást egy, a 2009-es Budapest Pride pólóját viselő nő megverésének kapcsán is (ezzel az esettel bővebben foglalkozunk a következő részben).

2011 tavaszán a joggyakorlat cinizmusa azonban a korábbiakat jóval meghaladó mértéket öltött: azon túl, hogy a romákat és a melegeket ért gyűlölet-vezérelt támadások tekintetében következetesen elmaradt a megfelelő jogi minősítés, az eredetileg a valamilyen hátrányos társadalmi helyzettel összekapcsolt személyiségjegy büntetőjogi védelmét célzó jogi kategóriát a roma kisebbség által a többségi társadalom tagjai ellen elkövetett cselekmények tekintetében kezdték alkalmazni.[10]

---

két pont szerint is minősül. (3b) Aki a (3) bekezdés a) vagy e) pontjában meghatározott bűncselekményre irányuló előkészületet követ el, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (3c) Aki a (3a) bekezdésben meghatározott bűncselekményre irányuló előkészületet követ el, bűntett miatt öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő." A javaslat kormánypárti támogatása valószínűtlen.

[9] 2009. március 6-án kora reggel Molotov-koktélt dobtak egy roma család otthonába a Zala megyei Bocföldén (Törzsök et al. 2009).

[10] Lásd: „*2009 márciusában, nem sokkal a tatárszentgyörgyi gyilkosságok után Miskolcon cigányok egy csoportja megtámadott egy autót, amely a házaik közelében cirkált éjszaka. Az autóban százezer forintos kár keletkezett, a benne ülők könnyebb hámsérüléseket szenvedtek. 2009 novemberében Sajóbábonyban szintén cigányok egy csoportja támadt a városba érkező gárdisták autójára, miután előző nap már összetűztek egy Jobbik-gyűlés részvevőivel. Az autóban komoly károk keletkeztek, súlyos személyi sérülés itt sem történt. 2009 szeptemberében a józsefvárosi Tavaszmező utcában egy főleg cigányokból álló társaság megtámadott egy diákot. […] Miskolcon a bizonyíték egy bot volt, amelyet a támadás közelében találtak, és amelyre rá volt írva, halál a magyarokra. Sajóbábonyon a szemtanúk és a sértettek szerint a támadók azt kiabálták, megdöglötök, büdös magyarok. A Tavaszmező utcában szintén magyarsága miatt gyalázták a fiút, azt mondták neki, hogy mersz bejönni a mi utcánkba?*" (Plankó 2011). Azért is érdekes, hogy a hatóság sikeresen be tudta azonosítani a rasszista indítékot, mert „*2008 januárban Szigetváron egy ötfős csoport rátámadt egy cigány asszonyra és a lányára. A rendőrség ebben az ügyben garázdaság miatt kezdett vizsgálódni, és csak azután gyanúsították a fiatalokat rasszista erőszakkal, miután ők maguk mesélték büszkén, hogy cigányokat akartak verni. Miután azonban beszéltek ügyvédeikkel, visszavonták a vallomást. Bár egyiküknek még egy cigányellenes vers is*

5. JELENTÉSEK A HOMOFÓB ÉS TRANSZFÓB INDÍTTATÁSÚ GYŰLÖLET-BŰNCSELEKMÉNYEKRŐL MAGYARORSZÁGON

A homofób és transzób indíttatású bűncselekményekre vonatkozó információk tekintetében csupán egyetlen magyarországi hivatalos forrás említhető meg: a Nemzetbiztonsági Hivatal 2009-es évkönyve (NBH 2009),[11] amelyben a szélsőséges csoportokról és irányzatokról szóló fejezetben a 2008-as budapesti Meleg Büszkeség Menet elleni erőszakos támadásokra utalva említik az LMBT emberek elleni támadások gyakoribbá válását.

Külföldi, illetve nemzetközi szervezetek jelentéseiben gyakran esett szó az elmúlt években (különösen a 2008-tól kezdődő időszakban) az LMBT emberek elleni magyarországi atrocitásokról, illetve gyűlölet-bűncselekményekről: az Egyesült Államok Demokráciáért, Emberi Jogokért és Munkaügyekért Felelős Kormányhivatala 2010-es emberi jogi jelentése például beszámolt arról, hogy a magyarországi szélsőséges csoportok támadásainak továbbra is célpontjai melegek és leszbikusok (U.S. Bureau of Democracy, 2010). A jelentés ismertetett egy konkrét esetet is: a 2009-es melegfelvonulást követően fizikai atrocitás ért egy fiatal nőt, akinek az ügyében a rendőrség „garázdaság" miatt indított eljárást, ám a Társaság a Szabadságjogokért Egyesület panasza nyomán az eljárás „közösség tagja elleni erőszak" ügyében folyt tovább.

Az Amnesty International 2010-es jelentése szerint 2009. szeptember 5-én a Meleg Büszkeség Menet rendőri biztosítása megfelelő volt, és a felvonulás ideje alatt nem is érkezett bejelentés atrocitásról, de a rendelkezésre álló információk alapján a rendezvényt követően két-három melegellenes tüntető bántalmazott egy fiatal nőt, aki a fején és a karján szenvedett sérüléseket (AI 2010).[12] A Dán Emberi Jogi Intézet 2009-es jelentése megállapítja, hogy a gyűlöletbeszéd elleni fellépésre csak azokban az esetekben ad lehetőséget a magyar jog, ha annak mértéke eléri a „közösség elleni uszítás" szintjét (COWI 2009). Ugyanez a jelentés azt is megemlíti, hogy Magyarországon „nem azonosíthatóak" jó példák a homofóbia, valamint a szexuális orientáción és a nemi identitáson alapuló diszkrimináció leküzdésére.

Az ILGA-Europe[13] nemzetközi érdekvédő szervezet országindexe Magyar-

volt a hátára tetoválva, első fokon azt mondták ki, nem bizonyítható a rasszista indíték, így testi sértésről és garázdaságról szólt az ítélet". Igaz, másodfokon már közösség tagja elleni erőszakért ítélték el őket, súlyosbítva a büntetéseket, bár a legsúlyosabb büntetés így is 2 év hat hónap volt, míg a miskolci és a Tavaszmező utcai ítéletekben öt és hat évek is előfordultak (Plankó 2011).

[11] Az NBH évkönyv utoljára 2009-ben jelent meg. A 2010-es kormányváltást követően a Nemzetbiztonsági Hivatalt Alkotmányvédelmi Hivatal néven újjászervezték.

[12] Ugyanerről az esetről számolt be az amerikai jelentés is.

[13] Az ILGA (International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) nemzetközi szervezet európai régiója (http://www.ilga-europe.org/).

országgal kapcsolatban rögzíti, hogy a gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó jogszabályok nem nevesítik a homofóbiát az indítékok között (ILGA-Europe 2010).

A homofób és transzfób indíttatású bűncselekményekkel kapcsolatban az LMBT emberek érdekvédelmével foglalkozó szervezetek közleményei, jelentései, weblapjai, blogjai, közösségi oldalai jelentik a legfontosabb nem hivatalos információforrást.[14] Ezek közül feltétlenül megemlítendő a Háttér Társaság a Melegekért egyesület által fenntartott archívum,[15] amely gazdag lelőhelye többek között a releváns médiatudósításoknak és sajtóközleményeknek. A magyarországi mainstream (közszolgálati és kereskedelmi) médián kívül[16] a szélsőjobboldali csoportok portáljain is rendszeresek a beszámolók a homofób indíttatású gyűlölet-bűncselekményekről – utóbbiak azonban „sikersztoriként" vagy „igazságtételként" állítják be az incidenseket.[17]

6. KONKLÚZIÓ

A fentiekből megállapítható: a homofób és transzfób bűncselekmények elleni jogi fellépés hatékonysága legalább annyira a jogalkalmazói szándékon, mint a jogalkotás nyújtotta kereteken múlik. A jog önmagában is csupán egy a társadalmi problémák kezelésére, a kirekesztett, elutasított és stigmatizált csoportok védelmére igénybe vehető megoldások közül, de a specializált, kifeje-

[14] Labrisz Leszbikus Egyesület; Háttér Társaság a Melegekért Egyesület, Szimpozion Egyesület, PATENT Egyesület, Amnesty International Magyarország, Társaság a Szabadságjogokért Egyesület (TASZ).

[15] Háttér Archívum, http://www.hatter.hu/hatter-archivum.

[16] Az utóbbi időkben például a következő esetek kaptak jelentős médianyilvánosságot: 2009 májusában a budapesti Hősök terén szkinhed kinézetű egyének egy csoportja (egyikük a Magyar Gárda egyenruháját viselte) verbálisan inzultálta egy filmfelvétel résztvevőit, akik éppen a közelgő Meleg Büszkeség-rendezvénysorozatot beharangozó videoszpotot készítettek elő, egy résztvevőt (egy fiatal külföldi nőt) le is köptek (*Népszabadság,* 2009). Szeptember 5-én 41 személyt tartóztattak le, és közülük 27 ellen emeletek vádat a Meleg Büszkeség rendezvények ideje alatt elkövetett erőszakos cselekményekkel összefüggésben (bántalmaztak egy, a Pride pólóját viselő nőt; az afterparty helyszíne körül kövekkel dobálták meg a járőröző rendőrautókat; megtámadtak két, a rendezvényről biciklivel távozó résztvevőt, akik súlyos sérüléseket szenvedtek) (Hanzli 2009).

[17] Egy héttel a Meleg Méltóság Menet után, 2010 júliusában, egy szélsőséges csoport tagjai a weblapjukon keresztül jelentették be, hogy „megszentségtelenítették" Kertbeny Károly sírkövét. Kertbeny Károly, XIX. századi magyar író nevéhez fűződik a „homoszexualitás" és „heteroszexualitás" kifejezések megalkotása. A melegközösség 2002-ben emelt síremléket számára, amelyet az LMBT fesztiválok résztvevői évenként felkeresnek. A szélsőségek egy fekete zsákot húztak a sírkőre, rajta egy bibliai idézettel, amely szerint azoknak a férfiaknak, akik férfiakkal létesítenek szexuális kapcsolatot, *„halálnak halálával kell lakolniuk"* (BudapestPride, 2010).

zetten a meleg és transznemű személyek jogi védelemére (is) megalkotott jogszabályok sem érnek sokat önmagukban, ha hiányzik a szakmai és a tágabb társadalmi, politikai szándék azok alkalmazásukra. A latencia nemcsak a bejelentések, hatósági eljárások kezdeményezésének gyakori elmaradása miatt nagy, hanem azért is, mert gyakran eltérő jogi minősítés alapján folynak az eljárások. Ez nemcsak azért problematikus, mert a gyűlölet-bűncselekmények szigorúbb büntetést vonnak maguk után, mint az „egyszerű" testi sértés vagy garázdaság, hanem mert a gyűlölet-bűncselekmények felismerésének és sajátos devianciaként történő meghatározásának az áldozatok és a potenciális áldozatok számára kiemelten fontos jelképes üzenete van. Ettől érezhetnék azt, hogy a többségi társadalom egyértelműen és kategorikusan elutasítja az őket érő inzultusokat. Ahhoz, hogy ez valóban így legyen, rendkívül fontos a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos társadalmi és szakmai érzékenység növelése. Ezért is kiemelkedően fontosak az olyan projektek, mint a Háttér Társaság a Melegekért 2009 májusában indított, kifejezetten az LMBT emberek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények felismerését és visszaszorítását célzó képzési programjának[18] azon modulja, amelynek célcsoportját rendőrök alkották.

HIVATKOZÁSOK

AI (2010). *Amnesty International Report 2010. The State of The World's Human Rights*. [Online]. Elérhető: http://thereport.amnesty.org/sites/default/files/AIR2010_EN.pdf [Letöltve: 2011-06-30].

BudapestPride (2010). Neonácik meggyalázták Kertbeny Károly síremlékét. (sajtóközlemény) [Online]. Elérhető: http://www.budapestpride.hu/neonacik-meggyalaztak-kertbeny-karoly-siremleket [Letöltve: 2011-09-05].

COWI – Danish Institute for Human Rights (2009). *The social situation concerning homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation in Hungary.* March. [Online]. Elérhető: http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/FRA-hdgso-part2-NR_HU.pdf [Letöltve: 2011-06-30].

[18] A program az „Együtt az egyenlőségért" című projekt keretében valósult meg 2009–2010-ben, az EU PROGRESS Programjának támogatásával; a pályázat kiírója a Szociális és Munkaügyi Minisztérium volt. A tréning anyagát a Nyílt Társadalom Intézet, a Közép-európai Egyetem és a Max Planck Intézet kutatóiból; a Háttér Társaság a Melegekért Egyesület és a Nemzeti-Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) aktivistáiból, valamint az Egyenlő Bánásmód Hatóság Tanácsadó testületének képviselőiből álló szakértői csoport állította össze. A Háttér Társaság a Melegekért Egyesület szükség esetén jogi segítséget is nyújt a homofób bűncselekmények áldozatainak. A TASZ (Társaság a Szabadságjogokért) szintén foglalkozik LMBT emberek jogi támogatásával, egyéb (például rasszista) indíttatású gyűlölet-bűncselekmények és diszkriminációs ügyek kezelése mellett.

Danka A. (2009). Rossz helyen lenni rossz időben, avagy mit üzennek a gyűlölet-bűncselekmények? *Föld-rész*. 2(3–4). 92–96. p.

Hanzli P. (2009) Ez történt 2009-ben Magyarországon – Július-december. *Frissmeleg*. December 28. [Online]. Elérhető: http://www.frissmeleg.hu/2009-12-28/ez_tortent_2009_ben_magyarorszagon_julius_december [Letöltve: 2011-09-05].

ILGA-Europe. (2010). *Rainbow Europe Map and Country Index (May 2010)*. [Online]. Elérhető: http://www.ilga-europe.org/home/publications/reports_and_other_materials/rainbow_europe_map_and_country_index_may_2010 [Letöltve: 2011-06-30].

MTI (2011). Kifogásolja a rendőrség eljárását egy melegszervezet. *HVG.hu*. Elérhető: http://hvg.hu/itthon/20110621_melegfelvonulas_szivarvany_misszio [Letöltve: 2011-06-30].

Népszabadság (2009). Szivárványszín zászlóra támadtak, *Népszabadság*. Május 26. Elérhető: http://www.nol.hu/lap/mo/20090526-szivarvanyszin_zaszlora_tamadtak [Letöltve: 2011-09-05].

NBH (2009). *A Nemzetbiztonsági Hivatal Évkönyve 2008*. [Online]. Elérhető: http://www.nbh.hu/oldpage/evk2008/001menu.htm [Letöltve: 2011-06-30].

Plankó G. (2011). Csak cigányok támadnak rasszista okokból? *Index*. Március 17. Elérhető: http://index.hu/belfold/2011/03/17/csak_ciganyok_tamadnak_rasszista_okbol/ [Letöltve: 2011-06-30].

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*. 3. 19(3). 16–54 p.

Takács J. – Szalma I. (2011). Homophobia and same-sex legislation in Europe. *Equality Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356–378. p.

TASZ (2010) *Nyílt levél a legfőbb ügyésznek*. Április 14. [Online]. Elérhető: http://tasz.hu/files/tasz/imce/gyuloletbcs-lu-2010.04.14..pdf [Letöltve: 2011-06-30].

Tóth N. (2009). Hasznos tippek kezdőknek és haladóknak – avagy az EBESZ új gyűlölet-bűncselekményekkel foglalkozó dokumentumai. *Föld-rész*. 2(3–4). 158–160. p.

Törzsök E. – Paskó I. – Zolnay J. (szerk.) (2009). *Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2008*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány – Fok-ta Bt.

U.S. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. (2010). *2009 Human Rights Report: Hungary*. [Online]. Elérhető: http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2009/eur/136035.htm [Letöltve: 2011-06-30].

RÉDAI DOROTTYA

„…én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla”

Középiskolás heteroszexuális diákok diskurzusai a melegség kialakulásáról

1. BEVEZETÉS

Az iskola a szexuális identitások konstruálásának egyik legfontosabb színtere. A nemzetközi oktatásszociológiai kutatások azt mutatják, hogy az iskola egy szigorúan heteronormatív intézmény, ahol egyfajta aszexuális heteroszexualitás az íratlan követendő norma a diákok és tanárok számára (Allen 2007). Számos tanulmány készült már arról, hogy a homofóbia hogyan válik a tizenéves fiúk és a fiatal férfiak heteroszexuális férfiidentitásának (heteromaszkulinitásának) építőelemévé (pl. Pascoe 2007; Rasmussen et al. 2004; Renold 2001a; Lees 2000). Ezekből a tanulmányokból kiderül, hogy a kamaszkori heteroszexuális férfiidentitás meglehetősen törékeny, sérülékeny identitás, amelyet a fiúk az általuk homoszexuálisnak tartott társaik, illetve azok megjelenésének, viselkedésének erős elutasításával igyekeznek folyamatosan megerősíteni. Kevesebben írtak a fiatal lányok által kinyilvánított homofóbia formáiról és identitásképző szerepéről (pl. Pascoe 2007; Renold 2001b). E kutatások alapján kamasz lányok esetében a homofóbia nem játszik olyan komoly szerepet a heteroszexuális női identitás (heterofemininitás) formálásában, mint a fiúknál.

Az iskolai homofóbia aktív tevékenység, amely leginkább a meleg vagy melegnek tartott – elsősorban fiú – iskolatársak főleg verbális, de időnként fizikai zaklatásában nyilvánul meg (Pascoe 2007; Kehily 2002; Nayak–Kehily 1997). Több kutató hangsúlyozza, hogy az iskolai homofóbia megnyilvánulási formáiban fontos szerepet játszó tényezők a társadalmi nem, az etnikai és az osztálybeli hovatartozás (Pascoe 2007; Epstein et al. 2003; Nayak–Kehily 1997). A szexuális felvilágosító oktatást vizsgáló kutatások (pl. Powell 2010; Epstein et al. 2003) szerint a homoszexualitás témája legtöbbször nem jelenik meg a tananyagban, ami egyrészt tovább nehezíti az amúgy is zaklatásnak kitett, vagy szexuális orientációjukat titkolni próbáló fiatalok életét, másrészt pedig nem segít a heteroszexuális fiatalok homofóbiájának eloszlatásában.

E tanulmányban egy budapesti szakközépiskola magukat heteroszexuálisként azonosító diákjainak attitűdjeit vizsgálom a homoszexualitással kapcsolatban, választ keresve arra, hogy a homofóbia és a heteronormativitás hogyan konstruálódik és milyen speciális módokon hat együtt a társadalmi nemmel, valamint az etnikai hovatartozással a heteroszexuális fiatalok identitásképző folyamatában.[1] E kérdés vizsgálatához diákokkal készített csoportos interjúkat használok fel. A melegség „okát” magyarázó diskurzusokra fókuszálok, amelyeken keresztül megmutathatóak az identitásképzés összefüggései. Itt nem foglalkozom az egyéb, nem heteró szexualitásokkal, mint a bi-, transz- és interszexualitás, mert az ezekkel kapcsolatos vélemények, attitűdök, érzések túlnőnek jelen fejezet keretein. Röviden csak annyit jegyeznék meg, hogy mivel az említett szexualitásformák kívül esnek a homo/hetero bipolaritáson, teljes zavarodottságot okoznak interjúalanyaim többségének, akik merev bináris kategóriákban gondolkodnak a nemekről és a szexualitásról.

Kutatásomban főleg az angolszász oktatásszociológia módszereit, koncepcióit és kifejezéseit használom, mivel az iskolai homofóbiával, valamint a társadalmi nem és szexualitás összefüggéseivel ebben a szakirodalomban foglalkoznak a legkiterjedtebben. A magyar oktatásszociológiai kutatásokban az általam használt terminológia némileg szokatlanul hangzik, nem része még a szaknyelvnek. Elemzésemet az alábbi alapfogalmakra építve végzem: *gender* – (társadalmi) nem; *race/ethnicity* – etnicitás, etnikai hovatartozás; *sexuality* – szexualitás (mint aktivitás, identitás, irányultság); *masculinity* – maszkulinitás, férfi nemi szerepek, férfi identitás; *femininity* – femininitás, női nemi szerepek, női identitás; *heteronormativity* – heteronormativitás, heterónormák.

2. MINTA

Kutatásom színhelye egy fővárosi szakközép- és szakiskola. 2009 és 2011 között készítettem itt félig strukturált csoportos interjúkat, egy-egy alkalommal 3-4 diákkal, a diákok többnyire önként jelentkeztek az interjúra, illetve néhány esetben az osztályfőnök választotta ki őket. A csoportokban csak lányok vagy csak fiúk voltak, kivéve egy vegyes csoportot, amelyben két lány és két fiú vett részt. Ebben a tanulmányban 54, magát heteroszexuálisnak definiáló, 15-18 éves diákkal (24 lánnyal és 30 fiúval) készült interjút használok fel. Etnikai identitását tekintve 10 lány nevezte magát cigánynak, 11 magyarnak, egy pedig nem definiálta magát. A fiúk közül 26 mondta magát magyarnak, 3

[1] Kutatásom fontos része a társadalmi osztály együtthatása más identitáskategóriákkal. Ennek elemzéséhez jelenleg még nem áll rendelkezésemre összehasonlító interjúanyag, így ezt a szempontot ebben a tanulmányban nem vizsgálom.

félcigánynak, 1 cigánynak.[2] Az interjúalanyok szinte kivétel nélkül alacsonyan képzett, kétkezi munkás szülők gyermekei. Az interjúkban a szex, szexualitás, nemi identitások és szerepek, párkapcsolatok, szerelem, szexuális orientáció, valamint az iskolai szex edukáció témáit jártuk körül. A csoportos formát azért választottam, mert az érdekelt, hogy a kortársak egymás között hogyan konstruálják a társadalmi nemek és a szexualitás diskurzusait.

3. ÉRZÉSEK, ATTITŰDÖK A MELEGSÉGGEL KAPCSOLATBAN

A melegséggel kapcsolatban sokféle érzést, attitűdöt fogalmaztak meg a diákok. Az első, szinte „zsigeri reakció" majdnem mindenkinél az undor volt, egészen pontosan a férfi homoszexuális szex iránt érzett undor. A beszélgetés során árnyalták ezt a képet, néha önmaguknak is ellentmondó véleményeket fogalmaztak meg. A legtöbb diákban vegyes érzések kavarogtak, de a többségre jellemző volt, hogy erős érzelmeket, indulatokat váltott ki belőlük a homoszexualitás témája. A pozitív hozzáállás, elfogadás ritkább volt, mint a negatív elutasítás, félelem, undor, megvetés. Összhangban több nagyméretű reprezentatív mintán végzett kutatás eredményeivel (pl. Takács és Szalma 2011) a pozitív megközelítés, az elfogadóbb, nyitottabb hozzáállás jellemzőbb volt a lányokra, mint a fiúkra. Gyakran az elfogadásnak, sőt még az eltűrésnek is feltételeket szabtak: különösen a fiúk közül sokan fogalmazták meg azt az attitűdöt, hogy „engem nem zavar / nem érdekel, csak ne előttem / ne az utcán csinálják". A lányok általában megértőbbek, elfogadóbbak, illetve esetenként közömbösebbek voltak.

3.1. Miért lesz valaki meleg?

Sokan ismernek az interjúalanyok közül személyesen melegeket. Akik közelebbi kapcsolatban vannak meleg személlyel, több megértést, elfogadást mutatnak, bár ez gyakran csak az illető ismerős személynek szól. Azok az interjúalanyok (főleg lányok), akik egymással baráti kapcsolatban állnak, legtöbbször hasonlóan gondolkodnak a kérdésről. A homoszexualitást a diákok döntő többsége a „normálistól" való eltérésnek tekinti, és valamilyen okot keres a

[2] Romának senki nem nevezte magát, így a „cigány" kifejezést használom. A „magyar" kifejezést kissé problémásnak találom, hiszen a cigány származású diákok is magyar állampolgárok, ahogy az egyik cigány lány interjúalany erre fel is hívta a figyelmet. Viszont önmegjelölésre minden nem cigány diák a „magyar"-t használta, én pedig szívesebben alkalmazom az általuk használt kategóriákat. A „cigány / nem cigány" distinkciót szintén problémásnak találom, mivel az a másik negatívumaként jelöli meg az egyik csoportot. A „fehér" megjelölésnek pedig faji megkülönböztető íze van, és az angolszász szakirodalom is sok esetben szívesebben használja ma már az „ethnicity" kategóriát a „race" helyett.

kialakulására. A fiúk, egy-két kivétellel, nem mutatnak sok empátiát, és nem keresnek komplex magyarázatokat: egy-egy mondatban elintézik a témát, és általában biologizáló, medikalizáló, illetve pszichologizáló, determinista diskurzusokat használnak. Legtöbbször veleszületett vagy korai gyerekkorban kialakult rendellenességnek tartják a melegséget: *„Amúgy én megértem őket, mert ez afféle vacak, hogy van, aki evvel születik.”* (Zoli, magyar, 16); *„Hát biztos, aki fiú és már kiskorában lány Barbie-val játszik, 8 éves és lány Barbie-val, és lányos dolgok érdeklik, az biztos [meleg].”* (Jenő, magyar, 15); *„Hát ez megváltoztathatatlan. Ez egy génzavar. Vagy valami.”* (János, magyar, 17).

Mivel a tizenéves fiúkban a korábbi kutatási tapasztalatok szerint sokkal nagyobb a szorongás azzal kapcsolatban, hogy esetleg ők is homoszexuálisok, mint a lányokban (Pascoe 2007; Epstein et al. 2003; Kehily 2002), az efféle magyarázatok megnyugtathatják őket. A kamaszkori heteromaszkulinitás törékeny, sérülékeny identitás, amely folyamatos bizonygatásra készteti a fiúkat kortársaik és saját maguk előtt. Judith Butler nemi szerep (gender) performativitás elmélete szerint a nemi identitást a társadalmilag elfogadott nemi szerepmintáknak megfelelő beszéd- és viselkedésmódok folyamatos, ritualizált (performatív) ismételgetése szilárdítja meg (Butler 2007; 2005). Ezeknek az eltúlzott performatív aktusoknak kulcseleme a homofóbia, a meleg vagy melegnek vélt fiúk, férfiak iránti negatív érzések, attitűdök kifejezése – gyakran az ellenük irányuló verbális vagy fizikai zaklatás formájában (Pascoe 2007; Epstein et al. 2003; Kehily 2002). Butler elméletére szemléletes gyakorlati példa a folyamatos „buzizás”, amely az iskolai és más kortárs közegekben a legjellemzőbb verbális homofób megnyilvánulás. Amikor a fiúk „lebuzizzák” egymást, ezzel a performatív nyelvi aktussal kijelölik a saját határaikat és deklarálják saját heteroszexualitásukat.

A szexuális fluiditás koncepciója – miszerint a szexuális irányultság nem biológiailag eleve meghatározott dolog, nem feltétlenül egy életen át változatlan tulajdonság, hanem egy „folyékony”, időben és térben változatos formákat öltő identitás – nem jelenik meg az interjúkban: valaki vagy meleg, vagy heteroszexuális. A fiú interjúalanyok szerint, ha ők melegnek születtek volna, vagy ez az állapot már kisgyermekkorban kialakul, akkor már „kiütött” volna rajtuk, hogy melegek, de mivel ez nem történt meg, nem lehetnek azok. Most már csak arra kell vigyázni, hogy ne kerüljenek olyan helyzetbe, például börtönbe, ahol „elkaphatják”: *„Aki sittre kerül… azt úgy megterítik. Ha akarja, ha nem, kap.”* (Csongor, magyar, 17)

Hasonlóan a tizenéves fiúk más kutatásokban idézett megnyilvánulásaihoz (pl. Pascoe 2007; Kehily 2002), ezekben a kijelentésekben mindig érződik egy adag bizonytalanság, ami akkor válik láthatóvá, ha rákérdezek, hogy értik-e, amit mondtak, vagy valamelyik társuk vitába száll velük. Mintha attól tarta-

nának, hogy talán a melegség mégsem veleszületett vagy kisgyermekkorban kialakult rendellenesség, és akkor ők maguk is veszélyben lehetnek. Jó példa erre az egyik korábbi idézet folytatása:

„RD: És szerinted veleszületett dolog ez?

Jenő: Hát biztos, aki fiú és már kis korában lány Barbie-val játszik, 8 éves és lány Barbie-val és lányos dolgok érdeklik, az biztos.

RD: És a lányoknál meg kiskorában…?

Iván: Autózik.

Jenő: [elbizonytalanodik] *Most már nem tudom."* (Jenő, magyar, 15; Iván, magyar, 16)

Amikor rákérdezek, hogy ha a fiúknál a Barbie-babázás a homoszexualitás jele, akkor a lányoknál miből lehet megállapítani, hogy leszbikusok, és Iván javasolja, hogy a lányoknál az autóval játszás a jel, Jenő elbizonytalanodik. Itt megjelenik a kettős mérce, ha fiúk „lányos" dolgokkal játszanak, biztos, hogy melegek, de ha lányok „fiús" dolgokkal játszanak, akkor nem biztos, hogy leszbikusok, lehet, hogy csak fiúsak. Lehet, hogy Jenő lánytestvére is játszott kiskorában autókkal – márpedig az elképzelhetetlen, hogy az ember testvére homoszexuális. Több kutató arra hívja föl a figyelmet, hogy míg a heteromaszkulinitás határai kisgyermekkortól kezdve rendkívül szűkek, a lányoknál később, pubertás korban, a testi érés kezdetekor kezdenek erősen beszűkülni az elfogadható nőies viselkedés határai (Pascoe 2007; McInnes 2004; Renold 2001a).

Jenő bizonytalanságát talán az is fokozza, hogy nem volt még szexuális kapcsolata, nem tudja „bizonyítani", hogy heteroszexuális. A fiúknál a legfőbb érv saját heteroszexualitásuk alátámasztására a lányokkal folytatott szexuális kapcsolat. Így akinek még nem volt ilyen kapcsolata, mindig ki van téve annak, hogy „lebuzizzák" (Pascoe 2007:89–90). A lányoknál ugyanakkor a szüzesség érték, különösen a cigány lányoknál (Rédai 2011). A szexuális aktivitás hiánya tehát nem kérdőjelezi meg a lányok heteroszexualitását.

A lányok empatikusabbak, mint a fiúk, és próbálják megérteni, miért lesz valaki homoszexuális. Sokféle magyarázattal szolgálnak: többek között a családtagok szerepét említik, a rossz párkapcsolati és szexuális tapasztalatokat, a nők elleni erőszakot. Inkább a homoszexualitás érzelmi oldalára fókuszálnak, és inkább pszichológiai vagy szocializációs okokat keresnek magyarázatnak. A melegség szexuális részét – különösen a férfiak közötti szexet – többségük ugyanúgy visszataszítónak találja, mint a fiúk. Viszont mivel a férfiak közötti szexben ők fizikailag nem érintettek, nem érzik magukat veszélyeztetve, így megengedhetik maguknak, hogy empatikusabban viszonyuljanak, illetve bizonyos távolságtartással elemezzék a lehetséges okokat. Vera a szülők szerepét

emeli ki, egy televíziós műsorban látott eset példáján keresztül: *„Szerintem sok szerepet töltenek be a szülők is. Láttam a Balázs-showban, hogy bement egy fiú, és húszéves volt, és az anyja még akkor sem engedte, hogy elmenjen bulizni, nem engedte a lányok közelébe, és gondolom, ezért alakult ki benne, hogy csak a fiúkkal barátkozott, és akkor nem is volt semmi tapasztalata a lányokkal, és akkor végül is így alakult.”* (Vera, magyar, 15).

Virág egy fiú osztálytársáról beszél, akiről nem tudják biztosan, hogy meleg-e, de úgy sejtik, hogy igen.[3] Iván „lányos” fiú, aki gyakran esik áldozatul annak, hogy „lebuzizzák”. Iván bizalmas viszonyban van Virággal és Verával, és beszélgettek is már Iván „lányosságáról”: *Nekünk azt mondta, hogy ő azért ilyen, amilyen, ilyen kis lányos, mert van két nővére, és a nővérei, amikor kicsi volt, mindig úgy játszottak vele, mint a lányokkal, és akkor azért.”* (Virág, magyar, 16).

Iván ebben a magyarázatban a családi szocializáció passzív elszenvedőjeként állítja be magát, és ezt a két lány el is fogadja. Mind a két idézetben a lányok a család nőtagjait (az anyát, illetve a lánytestvéreket) hozzák összefüggésbe azzal, hogy az adott fiú homoszexuálissá vált. Ők nem fogalmazzák ezt így meg, de magyarázataik összecsengenek azzal a széles körben elterjedt nézettel, hogy a fiúk a férfi szerepminták hiánya miatt válnak nőiessé, illetve homoszexuálissá. Mivel Magyarországon a gyereküket egyedül nevelő szülők döntő többsége nő, ezért őket hibáztatják a kialakult helyzetért, hasonlóan ahhoz, ahogy a közoktatásban az „elnőiesedett” pedagógusszakmát hibáztatja a közvélemény a „férfi szerepmodellek” hiányáért. Ezek a magyarázatok a szocializációban, illetve a „rossz nevelésben” vélik felfedezni a melegség okát, tehát nem tekintik a homoszexualitást veleszületett rendellenességnek. Ugyanakkor „természetesként” tekintenek a heteroszexuális nemi szocializációra, amelyhez szükséges mindkét nemű kortársak, illetve családtagok jelenléte.

Amikor a női homoszexualitásról van szó, megjelenik a nők elleni erőszak, a csalódás, a szenvedés a nő-férfi párkapcsolatban. Azok a lányok, akik ismernek olyan leszbikusokat, akiknek a személyes történetében jelen van az erőszak, a csalódás, a szenvedés, ezt hozzák fel magyarázatként, amit leszbikus ismerőseikhez hasonlóan el is fogadnak: *„Viszont sokan azért is lesznek melegek, mert sokat szenvedtek. […] Vagy sokat csalódott, mert nekem már volt egy ilyen ismerősöm, hogy azért lett leszbi, mert a fiúkban sokat csalódott már, szenvedett mellettük, aztán egy lánnyal meg nagyon jól érezte magát, sőt még együtt vannak, vagy három éve.”* (Imola, cigány, 17); *„Nekem van egy barátnőm, most kajakra leszbikus, és úgy öltözködik, mint egy fiú – lehet, hogy ő fiú akar lenni, de hát a lányokat szereti. És ő*

[3] Iványról mindenki azt állítja az osztályban, hogy meleg, bár ő maga heteroszexuálisnak vallotta magát a csoportos interjúban, amiben ő is részt vett. Hogy valóban meleg-e vagy sem, nem derült ki később, de ez a jelen kontextusban, ahol azt vizsgálom, hogy a kortársak hogyan konstruálják a melegséget, nem is igazán releváns.

azt mondja, hogy ő nem tudja, hogy miért, meg ilyenek, de utána nagy nehezen azt mondta, hogy azért, mert amikor kisebb volt, akkor megerőszakolták. Valami ilyesmi. És azt mondta, hogy akkor onnantól ő úgy volt, hogy neki hányingere van a férfiaktól." (Kinga, cigány, 17)

Mindkét megszólalónak vannak rossz tapasztalatai férfiakkal, Imola például az interjú idején egy bántalmazó párkapcsolatból próbált kilépni. Saját párkapcsolati szenvedéseik szűrőjén keresztül el tudják fogadni, ha valaki olyan sokat szenvedett, hogy a „végső megoldást" választva elfordul a férfiaktól. A tizenéves lányok között gyakran szoros, meghitt, intim barátságok szövődnek, amelyekben fontos az, hogy meg tudják beszélni a problémáikat, sokszor jobban, mint a férfi partnereikkel. Ezekben a narratívákban a leszbikusság választásként jelenik meg, de nem szabad, pozitív választásként, hanem a rossztól való szabadulásként, végső soron a valahogy kudarcba fulladt „normális" heteroszexuális életmód alternatívájaként.

Kinga történetében – *„úgy öltözködik, mint egy fiú – lehet, hogy ő fiú akar lenni, de hát a lányokat szereti"* – megjelenik a homoszexuális kapcsolatok heteronormatív keretben való értelmezése és a szűk nemi szerepek ráerőltetése az emlegetett leszbikusra. Az illető *„úgy öltözködik, mint egy fiú"*, nem felel meg a sztereotip nőiesség kritériumainak, tehát akkor nem is lehet nő. Lehet, hogy fiú akar lenni. Ő maga sem érti, hogy ez miért lehet, valahogy meg kell ezt magyarázni. Magyarázatért visszanyúl a korábban elszenvedett nemi erőszak traumatikus élményéhez. Ez olyan erős érv, amivel nem lehet vitatkozni, Kinga el is fogadja. Az, hogy maga a leszbikus is úgy érzi, magyarázatok szükségesek szexuális irányultsága elfogadásához, jól mutatja, mennyire jellemző, és adott esetben melegek által is internalizált az a heteronormatív szemlélet, miszerint a homoszexualitás a „normálistól" való elhajlás, amit valamilyen negatív élmény vagy hatás okoz.

Enikő és Rozi, akik osztálytársak és jó barátnők, szintén hangsúlyozzák, hogy a „hasonló" emberek jobban megértik egymást. Mindkettőjük szerint a melegség korábbi rossz élmények, elhanyagolás, illetve csalódás következménye. Itt a melegek segítségre szoruló lényként jelennek meg, akik csak egymáson tudnak segíteni, és szükségük van a „hozzájuk hasonlóak" megértésére: *„A legtöbb, aki ilyenbe esik, azokkal nem foglalkoztak, máshol nem kapnak segítséget, csak ott, hogyha egy olyan emberrel beszélik meg, amilyenek ők. És akkor így egymáson segítenek."* (Enikő, cigány, 17); *„Van olyan is, aki azt mondja, hogy ő már megunta a nőket. Hogy sokat csalódott és neki már elege van ebből. Mert sose volt egy normális párkapcsolata és már 40 éves vagy én nem tudom, és akkor inkább egy olyan emberhez fordul, akivel végül is kijön."* (Rozi, cigány, 17).

Annak viszont nem jár empátia, aki nem valamilyen rossz tapasztalat miatt válik meleggé, illetve nem gyerekkorában alakul ki ez az állapota, ami ellen

nem tehet semmit, hanem szabad akaratából, „kíváncsiságból”, „hobbiból” tér el a normától. Rozi például nem érti, miért jó valakinek, hogyha kilép a rendezett heteronormatív életéből: *„Hát, én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla. Hogy kiskorukban már érzik azt, hogy ők másak. Én azokat megértem, mert azok nem tudnak ellene tenni. De az olyanokat, akiknek már volt feleségük és családjuk, és azért elhagyta a családját […] Ezeket nem. […] Az a legrosszabb, mikor kíváncsiságból, hogy ők meg merik tenni, mikor nekik is ugyanolyan minden. […] Tényleg, akik csak így hobbiból meg kíváncsiságból, azokat nem tudom megérteni. Azokat én elítélem. Nem, végül is nem elítélem, hanem nem értem.”* (Rozi, cigány, 17).

Az interjúkból kiderül, hogy a diákok döntő többségének az az elképzelése a felnőttkori életükről, hogy húszas éveikben megházasodnak, és gyerekeik lesznek, a férj lesz a fő kenyérkereső a családban. Ez mindenképpen egy kívánt és elérendő státusz, kevés olyan diák van a mintámban, aki nem ezt az ideált kívánja követni. Cigány lány interjúalanyaimnál ezt gyakran még tovább erősíti a családi háttérből érkező nyomás, amely a mielőbbi családalapítást szorgalmazza. A homoszexualitás ugyanúgy nem fér bele ebbe a szűk heteronormatív modellbe, mint ahogy a hagyományos nemi szerepektől való eltérés sem.

A fenti idézetekben hangsúlyos a csalódás, a szenvedés, a megértés, a hasonlóság élménye. Mind a négy lány cigány, városi, elmondásuk szerint többé-kevésbé hagyománytisztelő családokból, közösségekből származnak, ahol a férfi-női szerepek egymástól élesen elválnak és egymás komplementereként értelmeződnek. Életükben a férfiuralom mintái erősek: a családjukon belül is sok elnyomást, hátrányos megkülönböztetést élnek meg amiatt, hogy nők.[4] Fontosnak tartják, hogy olyan közösségekhez tartoznak, amelynek tagjai igyekeznek asszimilálódni a többséghez, elhatárolódnak a hagyományosabb cigány életformáktól és közösségektől, urbanizált életmódra törekszenek. Ebben az asszimilációs törekvésben nincs helye a homoszexualitásnak, a szigorú heteronormativitás fontos eleme a beolvadásnak. A cigány közösségek tagjai, akik amúgy is diszkriminációt szenvednek el etnicitásuk miatt, nem engedhetik meg maguknak, hogy még jobban kilógjanak a „normalitás” keretei közül. A heteronormatívtól való eltérés csak akkor fogadható el e lányok számára, ha egy adott melegnek „jó oka van rá”, ha „nem tehet róla”, vagy ha olyan élmények érték, ami miatt nem lehetséges a másik nemmel való szexuális kapcsolat.

[4] Nem áll szándékomban etnicizáló általánosításokat megfogalmazni. Cigány interjúalanyaim közösségi, családi nemi viszonyairól az alapján alkotok képet, amiket az interjúkban elmondtak. Nem feltétlenül állítom, hogy a meglátásaim más cigány családokra, közösségekre vonatkozóan is helytállóak.

Van néhány lány – fiú egy sem –, aki feltétel nélkül elfogadja a homoszexualitást. Edit például elmagyarázza a társainak, hogy mindenki eleve biszexuálisnak születik.

„Edit: Várjál, mindenkiben benne van ez.

Viki: Ja, leszbi vagy akkor?

Edit: Nem, mindenkiben [benne van], csak nem biztos, hogy kialakul." (Edit, magyar, 16; Viki, magyar, 16)

Itt tehát felmerül a homoszexualitás mint a szexualitás egy fajtájának elvi lehetősége, ami elvileg őbenne is megvan. Bár azt mondja Edit, hogy mindenkiben ott van a lehetőség, megfogalmazása ugyanakkor azt is sugallja, hogy a heteroszexualitás az alap, a melegség pedig vagy kialakul, vagy nem.

Vilma, akinek van leszbikus barátnője, azzal érvel, hogy a nők jobban értik egymás szexuális szükségleteit, mint a férfiak a nőkét. Itt is előjön a „hasonló emberek jobban megértik egymást" gondolat, de itt kimondottan a szexualitás terén: *„De egyébként szerintem ugyanolyan ember, mint a többi, csak rájött arra, hogy egy férfi nem tudja kielégíteni, hanem inkább a nő. A nő mindig jobban tudja, hogy mi kell a nőnek."* (Vilma, cigány, 17)

Ez a vélemény azt tükrözi, hogy a szóban forgó leszbikus nő aktív alakítója a saját szexualitásának. Az a nő, aki rájön arra, hogy egy férfi nem tudja szexuálisan kielégíteni, hanem inkább egy nő, és ennek megfelelően választ partnert, aktívan cselekszik, és fennhatósága van a saját szexualitása fölött. A nő, aki tudja, mi kell egy másik nőnek, ismeri a testét, specifikus tudással rendelkezik, nem kiszolgáltatottja a hagyományos „aktív férfi" vs. „passzív nő" nemi szerepelvárásoknak. Ellentétben a többi véleménnyel, ahol a homoszexuális személy passzív kiszolgáltatottja, áldozata a génjeinek, a szocializációnak, a rossz párkapcsolatoknak vagy az erőszaknak, itt a leszbikus nő azt teszi, amiről tudja, hogy jó neki.

Ez a megjegyzés azért is érdekes, mert Vilma az interjúban elmondja, hogy a barátjával nem tud szexuális kielégülést átélni, mert a fiú nem foglalkozik azzal, hogy Vilma is élvezze a szexuális együttlétet. Vilma a fenti megjegyzését nem kapcsolja össze a saját szexuális tapasztalataival: azt mondja, az orgazmus hiánya az egyetlen problémája a partnerével, ami talán az ő hibája, nem a fiúé, és mindenképpen vele szeretné leélni az életét. Vilma valószínűleg a leszbikus barátnőjével a szexről folytatott beszélgetéseiből vonta le a következtetést, hogy egy nő mindig jobban tudja, mi kell egy nőnek, ugyanakkor felmerül itt a saját férfi partnerével kapcsolatos hiányérzet, amelyet az ő elképzelései szerint a leszbikus nők nem éreznek, és a ki nem mondott vágyakozás egy partner után, aki tudja, hogy Vilmának mi okoz szexuális örömet.

Vilma és Edit stabil heteroszexuális párkapcsolatuk védőfala mögül beszélnek a homoszexualitás lehetőségéről, így elkerülik azt, hogy a többiek a cso-

portban személyes érintettségre gyanakodjanak. Pascoe (2007) hívja föl arra a figyelmet, hogy a heteroszexuális párkapcsolat, illetve „a barátom” léte, egyfajta státuszképző funkcióval bír a lányok számára azáltal, hogy biztonságos, aktív heteroszexuális pozíciót hoz létre, ami az iskolában a diákok közötti hierarchiában a legmagasabb fokozat. A „barátnő” léte a heteromaszkulinitás bizonyítékaként a fiúknál is hasonló státuszképző funkcióval bír, ami megvéd a homoszexuális bélyegtől és a „lebuzizástól”.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a tanulmányban budapesti heteroszexuális középiskolás diákok diskurzusait vizsgáltam arról, hogy milyen okokkal magyarázzák a homoszexualitást. Arra kerestem a választ, hogy milyen összefüggések lehetnek a homoszexualitáshoz való viszonyuk, valamint a társadalmi nemük és etnikai hovatartozásuk között. Jellemző volt, hogy a melegséget a „normálistól” való elhajlásnak tekintették, amit valami okoz, nem pedig a szexualitás egy fajtájának – ezért is találtam érdekesnek az okok magyarázatainak vizsgálatát. A fiúk általában veleszületett vagy kisgyermekkorban kialakuló rendellenességként tekintettek a melegségre, és elutasító attitűdöket fejeztek ki, nem mutattak különösebb kíváncsiságot vagy megértést. Magát a homoszexualitást többnyire a férfiak közötti szexuális aktussal azonosították, illetve a leszbikus nőkre mint saját szexuális fantáziáik tárgyára tekintettek. A lányok inkább a melegség érzelmi oldalára fókuszáltak: szocializációs vagy nevelési okokkal, illetve a másik nemmel átélt rossz élmények, párkapcsolati és nemi erőszak következményének tudták be a homoszexualitást. Ezekben a megközelítésekben a meleg személy passzív elszenvedője szexuális irányultsága kialakulásának. Egy olyan vélemény is akadt viszont, mely szerint a leszbikus személy aktívan rendelkezik a saját szexualitásával és azért leszbikus, mert tudja, hogy neki szexuálisan az a jó.

Egy másik tanulmányomban, amelyben az etnicitásnak a nemi identitás konstruálásában játszott szerepét vizsgáltam, úgy találtam, hogy az etnikai hovatartozás meghatározó a femininitás és maszkulinitás konstrukciókban, és fordítva (Rédai 2011). Jelen kutatás tapasztalatai arra irányítják a figyelmet, hogy a szexualitás konstruálásában és a homoszexualitás megítélésében is szerepet játszik az etnikai hovatartozás, de nem annyira erősen és nem közvetlenül, mint a nemi identitás-konstrukciók esetében, hanem inkább azokba ágyazottan vagy azokon keresztül. Mindkét nemnél, függetlenül az etnicitástól – bár talán cigány interjúalanyaim esetében kissé erőteljesebben – a nonkonform nemi szerepek erős elutasítása jellemző, és ennek az elutasításnak az erőssége határozza meg a homoszexualitáshoz való hozzáállást is, azaz a me-

legség elfogadásának, illetve elutasításának mértékét. A homoszexualitás elfogadásában vagy elutasításában véleményem szerint az etnicitásnál fontosabb szerepet kap az, hogy az illető ismerőseinek, barátainak, kortársainak milyen a szexualitása, hogy ismernek-e személyesen melegeket. A heteroszexuális fiúk, törékeny heteromaszkulin identitásuk erősítése érdekében, inkább igyekeznek kerülni a meleg vagy általuk melegnek vélt fiúk társaságát, így rájuk a személyes ismeretség nem feltétlenül hat pozitív véleményformálásként. A lányoknál viszont jól látható, hogy meleg ismerőseik – legyen az illető férfi vagy nő – személyes történetein keresztül többnyire elfogadóbbá válnak a melegség iránt, miközben ez az elfogadóbb attitűdjük nem veszélyezteti heteroszexuális identitásukat.

HIVATKOZÁSOK

Allen, L. (2007). Denying the sexual subject: schools' regulation of student sexuality. *British Educational Research Journal*. 33(2). 221–234. p.

Butler, J. (2007). *Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó.

Butler, J. (2005). *Jelentős testek – A „szexus" diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Epstein, D. – O'Flynn, S. – Telford, D. (2003). *Silenced Sexualities in Schools and Universities*. Stoke on Trent, UK and Sterling, USA: Trentham Books.

Kehily, M. J. (2002). *Sexuality, Gender and Schooling. Shifting Agendas in Social Learning*. London and New York: Routledge Falmer.

Lees, S. (2000). Sexuality and citizenship education. In Arnot, M. – Dillabough, J. (szerk.): *Challenging Democracy: International Perspectives on Gender, Education and Citizenship*. London: Routledge.

McInnes, D. (2004). Melancholy and the productive Negotiations of Power in Sissy Boy Experience. In Rasmussen, M. L. – Rofes, E. – Talburt, S. (szerk.): *Youth and Sexualities. Pleasure, Subversion and Insubordination In and Out of Schools*. New York: Palgrave Macmillan.

Nayak, A. – Kehily, M. J. (1997). Masculinities and Schooling: Why are Young Men so Homophobic? In Steinberg, D. L. – Epstein, D. – Johnson R. (szerk.): *Border Patrols: Policing the Boundaries of Heterosexuality*. London: Cassell.

Pascoe, C. J. (2007). *Dude, you're a Fag: Masculinity and Sexuality in High School*. Berkeley: University of California Press.

Powell, A. (2010). *Sex, power and consent: youth culture and the unwritten rules*. Cambridge University Press: Cambridge, New York.

Rasmussen, M. L. – Rofes, E. – Talburt, S. (szerk.) (2004). *Youth and Sexualities. Pleasure, Subversion and Insubordination In and Out of Schools*. New York: Palgrave Macmil_lan.

Rédai D. (2011). “I didn’t give myself so easily.” Constructing gendered, raced and sexualized subjectivities through discourses of virginity in a Hungarian vocational school. [„Nem adtam magam olyan könnyen.” Nemi, etnikai és szexuális identitásépítés szüzesség-diskurzusokon keresztül egy budapesti középiskolában.] Konferenciaelőadás, *The 8th Gender and Education Conference*. Exeter, United Kingdom. Április 27–29. Kézirat.

Renold, E. (2001a). Learning the ‘Hard’ Way: boys, hegemonic masculinity and the negotiation of learner identities in the primary school. *British Journal of Sociology of Education*. 22(3). 369–385. p.

Renold, E. (2001b). ‘Square-girls’, Femininity and the Negotiation of Academic Success in the Primary School. *British Educational Research Journal*. 27(5). 577–588. p.

Takács J. – Szalma I. (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356–378. p.

TAKÁCS ISTVÁN KÁROLY

A homofóbia nyomai a magyar közoktatásban – Egy szegedi vizsgálat tanulságai

Az LMBT (azaz leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű) emberek kirekesztése és a velük szemben tapasztalható intézményesített diszkrimináció a magyar társadalom heteronormatív értékeket követő működésének a jele. Ez azt jelenti, hogy az emberek elkerülik, illetve verbális, vagy akár fizikai agresszióval lépnek fel minden olyan ember ellen, akiről azt gondolják, hogy az LMBT csoporthoz tartozik. A homofób viselkedés célpontjai tehát olyan emberek, akik valamilyen okból (külső megjelenés, viselkedés stb.) nem férnek bele a normálisnak elfogadott heteroszexuális hagyományba. A jelenség azért is figyelemre méltó, hiszen a szakirodalmak szerint a homoszexuális kisebbség annyiban különbözik a többi, főleg etnikai alapú kisebbségtől, hogy ránézésre nem állapítható meg a csoportazonosság (Takács J. 1998).

Az LMBT emberek társadalmi megítélését már több hazai kutatás is vizsgálta. A Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem 1996-ban végzett vizsgálatából kiderült, hogy a magyar társadalom közel 40%-a betegségnek, 20%-a magánügynek, 16%-a a normától való eltérésnek, 14%-a alapvető jognak, míg 9%-a bűnnek tartja a homoszexualitást (Tóth 1997). A Medián[1] 2007-es felmérése szerint a magyarok 65%-a utasítja el az azonos neműek házasságát. A válaszadók 34%-a korlátozná a homoszexuálisok életét, és 47%-uk szerint a homoszexuálisoknak el kell titkolniuk vonzalmukat. Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének átfogó vizsgálatából (Takács et al. 2008) kiderül, hogy az LMBT emberek gyakran szenvednek a társadalmi kirekesztettség formáitól a magánélet (család, barátok) és a nyilvánosság (iskola, média, munkahely, egészségügy, vallási közösség, jogrendszer és nyilvános térhasználat) területén. Takács Judit és Szalma Ivett (2011) a homofóbia egyéni és országos szintű indikátorait vizsgálva Európában arra az eredményre jutott, hogy a nők, a fiatalabbak és a magasabb iskolai végzettségűek elfogadóbbak a meleg férfiak és a leszbikus nők felé, mint a férfiak, az idősebbek és az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Emellett az egyéni szintű homofóbia meghatározói közé került

[1] www.median.hu [Megtekintve: 2008-03-20].

a vallásosság, a politikai szélsőségesség, az idegenellenség, a tradicionális női szerepek elfogadása, valamint a demokrácia működésével és a saját élettel való elégedetlenség is. Országos szinten pedig a hagyományos nemi szerepek megkérdőjelezése, a demokrácia működésével való elégedettség és az azonos neműek közötti párkapcsolatok intézményesítettsége hatott pozitívan a melegek és leszbikusok társadalmi elfogadottságára.

Az LMBT embereket érintő diszkrimináció szocializációjának egyik legfontosabb színtere az iskola. Számos nemzetközi kutatás foglalkozik azzal, milyen diszkriminációs események érik az LMBT fiatalokat az iskolákban, és ezeknek az eseményeknek milyen következményeik vannak későbbi életükben. Magyarországon erre a témára koncentráló átfogó kutatás eddig nem született.

A közoktatás tartalmi és formai szabályozását az alaptanterv és a kerettantervek határozzák meg. A tantervekben megfogalmazott értékek az adott társadalom értékeit tükrözik. Ez azt jelenti, hogy a társadalom normáit a közoktatás mindig újra- és újratermeli. Hangsúlyos kérdés tehát, hogy az alaptantervben milyen normarendszer fogalmazódik meg. A *Nemzeti Alaptanterv* (2007) értékeiben hangsúlyozza a demokratizmus, a humanizmus, a lelkiismereti szabadság, a nemzetek, nemzetiségek és etnikumok közötti egyenlőség, a nemek közötti egyenlőség és a tolerancia fontosságát. A kulcskompetenciák és a kiemelt fejlesztési feladatok is számos átfedést mutatnak az emberi jogok legfontosabb részterületeivel (személyes és társadalmi értékrendre nevelés, felkészülés a globalizációra, interkulturális nevelés, antidiszkrimináció, tolerancia, környezeti nevelés, békére nevelés, állampolgári nevelés).

Számos külföldi kutatás kiemeli, hogy az iskolai homofóbia számos területen megnyilvánul a verbális agressziótól a kiközösítésen át a fizikai bántalmazásig (Grossman et al. 2009). Elia és Elisason (2010) rámutat, hogy az iskolai szexuális nevelés heteroszexuális központú, vagyis a nem heteroszexuális fiataloknak senki sem nyújt segítséget saját érzelmi és szexuális életük teljes megélésében. Egy dél-afrikai kutatás pedig a tantervi hiányosságokra és a szakszerű információk elérhetetlenségére hívja fel a figyelmet: az iskolai tananyagok abban a heteronormatív hitben íródnak, amely szerint nincs szükség az alternatív életstílusok bemutatására; emellett több helyen javasolják a homoszexualitással kapcsolatos témakörök tárgyalását például az igazság, a demokrácia és a szociális befogadás tanítása során (Butler et al. 2003).

Több kutatás is bizonyította, hogy a kirekesztés és a megbélyegzett identitással való küzdelem egyéni pszichés problémákhoz vezethet: megnő az iskolából való távolmaradás mértéke, csökken az iskolai teljesítmény (Bontempo–D'Augelli 2002), gyakoribb a szociális szorongás (Pachankis–Goldfried 2006) és növekedhet az öngyilkossági hajlam (Ryan et al. 2009).

1. A HOMOSZEXUALITÁS FOGALMA

A homoszexualitás meghatározása esetében a legtöbb definíció az azonos neműek közötti testi (és/vagy érzelmi) kapcsolatot emeli ki (Atkinson et al. 2001). Ezek a pszichológiai és orvosi meghatározások dichotóm rendszert hoznak létre, azaz az embereket heteroszexuális és homoszexuális vonzalmú kategóriákba sorolják (bár mára már szerves része a fogalmi rendszernek a biszexualitás megkülönböztetése is). Az emberi szexualitás statikus felfogásán egy amerikai kutató, Alfred Kinsey (1948) forradalmi kutatási eredményei változtattak az 1940-es években. Kinsey azóta sokat vitatott kutatásában az emberi szexuális vonzalmat és viselkedést egy kontinuum mentén helyezte el, amelynek egyik végpontján állnak azok, akiknek kizárólag heteroszexuális tapasztalatai vannak, a másik végpontján pedig azok, akik kizárólag homoszexuális tapasztalattal rendelkeznek. A két szélsőérték között pedig azok helyezkednek el, akik változó intenzitással létesítenek kapcsolatot azonos és eltérő nemű partnerrel.

Bech (1998) létezési módként közelítette meg a homoszexualitást, azaz arra hívta fel a figyelmet, hogy homoszexuálisnak lenni sajátos világlátást, sajátos élethelyzeteket és sajátos attitűdöket jelent. Takács (2004) szerint a homoszexualitás társadalmi kategóriája olyan fikciószerű identitásformáló tényező, amelynek segítségével az egyén el tudja helyezni magát a társadalomban. Az ilyen identitásmegfogalmazásnak az előfeltétele az volt, hogy maga a homoszexualitás kategóriaként létrejöjjön. A homoszexualitás kifejezés megalkotója a magyar származású Kertbeny Károly volt, aki a görög *„homo"* és a latin *„sexus"* szavak összeolvasztásával alkotta meg a mára széles körben elterjedt kifejezést (Takács J. 2004). Ezzel definiálta azon személyek szexuális viselkedését, akik azonos neműekkel (is) létesítenek testi kapcsolatot. Foucault (1999) hívja fel a figyelmünket arra, hogy a 19. század előtt a homoszexuális kapcsolatot folytató személy csupán jogi alany volt, a század végétől azonban különleges emberfajta lett, sajátos személyiséggel és identitással.

2. A HOMOSZEXUALITÁS OKAI

A homoszexualitás kialakulásának okait régóta többféle tudományterület vizsgálta. Az orvostudományi-biológiai elméletek szerint a homoszexuális hajlamnak genetikai háttere van, fontos szerepet játszhatnak benne a magzatot érő hormonhatások és egyéb immunológiai tényezők, de befolyásolhatja az idegrendszer fejlődése is. Az etológia tudománya szerint (főemlősökön végzett

kutatások alapján) evolúciós előnyt jelenthetett az azonos (főleg hím) nemű egyedek közötti szexuális vonzalom, hiszen ezzel csökkenthették az egymás között meglévő agressziót, illetve a nem szaporodó egyedek altruisztikus viselkedésének köszönhetően a fiatal egyedek felnevelése könnyebbé vált. A pszichológiai elméletek pedig a szociális tanulástól a rendellenes pszichoszexuális fejlődésig sokféle okot neveznek meg a homoszexualitás kialakulását magyarázva. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az okok feltárása nem segít a homofób viselkedésformák visszaszorításán. Hiszen ha feltételezünk egy jól definiálható okot, akkor akár elkezdhetünk megoldást, ellenszert, gyógyszert is keresni a homoszexualitás megelőzésére vagy meggyógyítására.

3. A KUTATÁS

E fejezetben egy 2008–2009-ben Szegeden végzett kutatás eredményeit ismertetem. Ez a vizsgálat a kiindulópontja egy készülő, a homofóbia iskolai megjelenését vizsgáló átfogó felmérésnek.

3.1. A kutatás módszertana

A kutatás célja az volt, hogy felmérjük a vizsgált szegedi 14–20 éves középiskolások legfontosabb ismereteit, előítéleteit és sztereotípiáit a homoszexuálisokról. A kutatásban 226, 14–20 éves, szegedi középiskolás diák vett részt 7 iskolából. A kérdőívet összesen 93 fiú (41%) és 133 lány (59%) töltötte ki. A minta nem tekinthető reprezentatívnak, ezért csak a vizsgált szegedi középiskolás korosztályra vonhatunk le következtetéseket az adatainkból. A mintában részt vevő diákok iskolatípus szerinti megoszlását az 1. táblázat tartalmazza.

	fiú%	**lány%**	**összesen%**
gimnázium	42%	58%	66%
szakközépiskola	40%	60%	34%

1. táblázat. A kérdőívet kitöltők megoszlása iskolatípus és nem alapján

A kutatás során az írásbeli kikérdezés módszerét alkalmaztuk. A téma vizsgálatára alkalmas, 24 kérdést tartalmazó önkitöltős kérdőívet készítettünk (Takács I. 2008). A kérdések nyitott és zárt végűek, illetve ismeret és attitűd jellegűek voltak. A kérdésekről részletesebb tájékoztatást adunk az eredmények bemutatásánál.

A kérdőíveket jellemzően osztályfőnöki órákon töltötték ki a diákok.

A KOMPASZ[2] program által támogatott emberjogi projekt keretében lehetőségünk nyílt a nagymintás mérés előtt mérőeszközünket egy kisebb (N=50) mintán kipróbálni. A tapasztalatok alapján kisebb módosításokat végeztünk a kérdőíven és a nagymintás kérdezést már a korrigált mérőeszközzel végeztük el.

3.2. Eredmények

Az eredményeket a legfontosabb kérdésekre adott válaszok alapján mutatjuk be.

3.2.1. Hol hallottál a homoszexualitásról?

Kutatásunkban feltételeztük, hogy a fiatalok a legtöbb információt a homoszexualitásról az internetről szerzik be. Azért tartottuk fontosnak a kérdést, mert tudjuk, hogy az interneten fellelhető információk hitelessége és helyessége gyakran megkérdőjelezhető. A kérdésre adott válaszok számát az 1. ábra mutatja be.

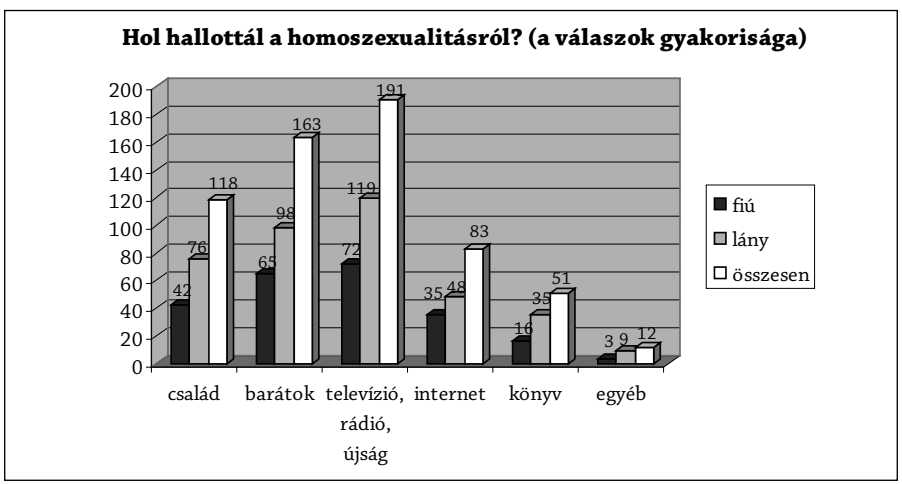

1. ábra. Hol hallottál a homoszexualitásról?

Az ábráról leolvasható, hogy a legtöbb információt a fiatalok a tévéből és az újságokból szerzik be. A családi és baráti beszélgetések során is gyakran előkerül a téma. A kutatás során azonban azt nem vizsgáltuk, hogy pontosan milyen kontextusokban került elő a téma.

[2] A Mobilitás Országos Ifjúsági Szolgálat 2006–2007-ben hirdette meg a „Mindenki hallassa a hangját" elnevezésű kampányát. A program során a résztvevők többnapos emberjogi képzésen vettek részt, és regionális emberjogi projekteket dolgoztak ki. Ennek a projektsorozatnak volt a része a szerző által végzett, itt ismertetett felmérés.

3.2.2. Mi az oka a homoszexualitásnak?
Az elméleti bevezetőben már említettük, hogy a kérdés a homofóbia visszaszorításának szempontjából irreleváns. Mégis fontosnak tartottuk, hogy információnk legyen arról, a fiatalok mit gondolnak a kérdésről. Kilenc állítás mindegyikéről egy 6 fokú Likert-skálán kellett megjelölniük az egyetértésük mértékét: 1-es jelölte a teljes elutasítást, a 6-os pedig a teljes egyetértést. A kérdésre adott válaszok átlagértékeit a 2. táblázat mutatja be.

Az egyéniség kibontakozásának problémái	3,60
Csalódás az ellenkező nemben	3,51
Nem megfelelő családi háttér	3,27
Genetikai determináció	3,26
Erős nemi tilalom[1]	3,06
Gyermekkori erotikus élmény	3,00
Kortárs kapcsolatok hiánya	2,88
Nemi erőszak áldozata volt	2,56
Mindent ki kell egyszer próbálni	2,40
Rossz kapcsolat az apával	2,09
Szoros kapcsolat az anyával	1,99

2. táblázat. Mi az oka a homoszexualitásnak? (Átlagértékek)

Az átlageredmények közelségéből is látszik, hogy a tanulók egyetlen választ sem jelöltek meg egyértelmű okként, véleményük bizonytalan. A közeli eredményekből azonban az is látszik, hogy várakozásainkat sem igazolták a kapott eredmények, hogy az anyával való szoros kapcsolatot sokan megjelölik lehetséges okként.[3]

3.2.3. Mi a véleményed az alábbi kijelentésekről?
Ebben a kérdésben a homoszexualitással kapcsolatos sztereotip állításokat fogalmaztunk meg. A kijelentések megfogalmazásánál Sándor Bea (2002) tanároknak szóló kézikönyvét vettük alapul. Az előzőekhez hasonlóan egy 6 fokú Likert-skálán kellett a válaszadóknak megjelölniük az egyetértésük mértékét. A 3. táblázat a kapott átlageredményeket tartalmazza.

[3] A hipotéziseinket Sándor Bea kézikönyvére alapoztuk. A szerző felsorolja a leggyakoribb sztereotip véleményeket a homoszexualitásról.

Egy homoszexuális kapcsolatban az egyik fél női, a másik férfi szerepet játszik.	3,35
A nők azért lesznek leszbikusok, mert nem volt kielégítő kapcsolatuk férfiakkal.	2,87
Ha egyszer homoszexuális lettél, életed végéig az maradsz.	2,59
A homoszexualitás betegség.	2,56
A homoszexualitás átmeneti állapot.	2,50
A homoszexuálisok szándékosan provokálnak viselkedésükkel.	2,48
A homoszexuálisok minden velük azonos neműhöz vonzódnak.	2,36
Minden meleg szeret női ruhába öltözni.	2,31
A homoszexuálisok szexmániásak, csak „azon" jár az eszük.	2,22
A homoszexualitás meggyőzéssel, csábítással terjed.	2,03
A homoszexualitás bűn.	1,96
Minden leszbikus fiúsan néz ki.	1,92
A homoszexuálisok fűvel-fával szexelnek, nem képesek hosszú távú kapcsolatra.	1,87
A homoszexuálisok pedofilok, gyerekeket molesztálnak.	1,67
Ha információkat terjesztünk melegekről, több ember lesz meleg.	1,60
Az AIDS csak a homoszexuálisokat veszélyezteti.	1,23

3. táblázat. Mi a véleményed az alábbi kijelentésekről...? (Átlagértékek)

Az előző kérdéshez hasonlóan itt sem láthatunk kiugró átlageredményeket. Ez arra utalhat, hogy válaszadóink egyik állítással sem értettek egyet kiemelkedő mértékben, hiszen a középérték fölötti, hármasnál nagyobb értéket csak egyetlen esetben kaptunk. Az eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a klaszszikus bűn-betegség diskurzus nem él már a tanulók fejében. Azzal is tisztában vannak, hogy az AIDS nem tipikusan homoszexuálisokat fenyegető betegség.

A fenti táblázatok az összesített válaszok arányát mutatják. A részletesebb vizsgálat négy esetben mutatott lényegesebb különbséget a fiúk és a lányok válaszai között. A fiúknál több hatos értéket kapott mind a bűn, mind a betegség állítás. Emellett ugyanilyen megoszlás volt a provokációról, illetve a promiszkuitásról szóló kérdésnél. Mindez egybevág más nagymintás mérésekkel, miszerint a férfiak kevésbé toleránsak a homoszexuálisokkal szemben, mint a nők (pl. Takács–Szalma 2011).

3.2.4 Hallottátok, hogy Péter meleg?

A következő kérdés során arra kértük a tanulókat, írjanak le egy elképzelt beszélgetést, mely egy társuk szexuális orientációjával kapcsolatos. A nyitott végű kérdésre adott válaszokat az alábbi négy kategóriába sikerült besorolnunk:

1. Semleges: aki a kérdésre semlegesen reagált;
Igen, hallottam! Na és?

2. Meglepődő, érdeklődő: aki meglepődött, visszakérdezett;
Tééényleg? Kitől hallottad?
3. Elutasító, távolságtartó: aki egyértelműen kifejezte rosszallását a hír hallatán;
Jobb, ha elkerüljük a társaságát!
4. Támogató: aki ezután még pozitívabban fog viszonyulni Péterhez.
A melegek jó emberek!
A kapott válaszok gyakoriságának megoszlása a 2. ábrán látható.

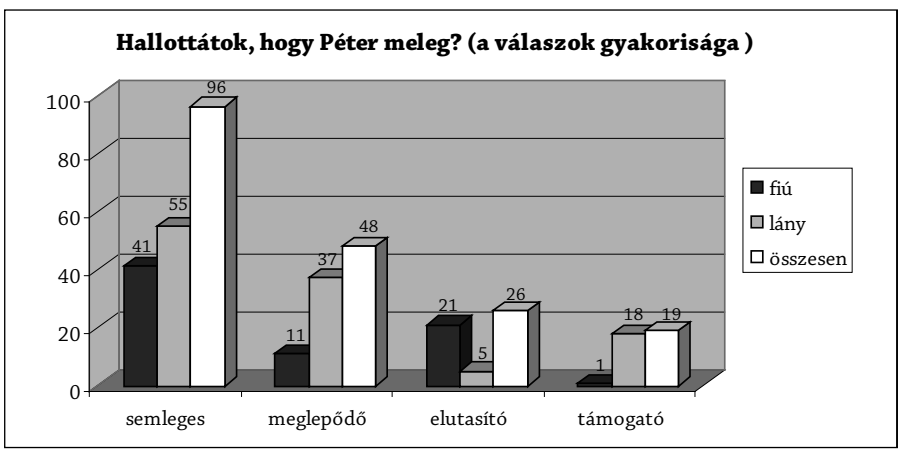

2. ábra. Hallottátok, hogy Péter meleg? (A válaszok gyakorisága)

Két esetben figyelemre méltó a kapott válaszok aránya. Az elutasító kategóriában magasabb volt a fiúk válaszainak aránya, míg a támogató kategóriában lényegesen magasabb volt a lányok válaszainak a száma. A meglepődő kategória esetében szintén magasabb lett a lányok aránya, melynek okát talán a női kommunikáció sajátos jellemzői között találhatjuk: korábbi kutatások szerint a nők érzelemgazdagabban beszélnek, többet kérdeznek, és hevesebben reagálnak bizonyos szituációkban (Tannen 1999). Mindez szintén azt a korábbi feltételezésünket árnyalhatja tovább, hogy különbség mutatható ki a fiúk és a lányok között a homoszexuálisokkal kapcsolatos attitűdök tekintetében.

3.2.5. Van ismerőseid, barátaid között homoszexuális ember? Pár szóval jellemezd kapcsolatotokat!
E nyílt végű kérdés célja kettős: egyrészt rálátást kapunk arra, hány fiatalnak van meleg vagy leszbikus ismerőse, ami utalhat arra is, hányan merik felvállalni osztálytársaik előtt szexuális irányultságukat. Másrészt arról is információt nyújt, milyen a kapcsolatuk a fiataloknak a homoszexuális ismerőseikkel.

A válaszokból a következő kategóriákat alakítottuk ki:

- Van, semleges (van S): azok a válaszadók tartoznak ide, akiknek van homoszexuális ismerősük, de a viszonyukat semlegesnek határozták meg (ugyanolyan, mint bárki mással) vagy röviden csak *van* választ adtak.
- Van, pozitív (van +): azok a válaszadók tartoznak ide, akiknek van homoszexuális ismerősük, viszonyuk kifejezetten jó, baráti, esetleg a válaszoló legjobb barátja homoszexuális.
- Van, negatív (van –): azok a válaszadók tartoznak ide, akiknek van homoszexuális ismerősük, de rossz véleménnyel vannak róla, kerülik, kiközösítik.
- Nincs semleges (nincs S): azok a válaszadók tartoznak ide, akiknek nincs homoszexuális ismerősük, de nem is érdekli őket a dolog, vagy röviden csak *nincs* választ adtak.
- Nincs, pozitív (nincs +): azok a válaszolók tartoznak ide, akiknek nincs homoszexuális ismerősük, de szeretnék, hogy legyen.
- Nincs, negatív (nincs –): azok a válaszolók tartoznak ide, akiknek nincs homoszexuális ismerősük, de nem is szeretnének megismerkedni eggyel sem.

A kapott válaszok megoszlását a 3. ábra tartalmazza.

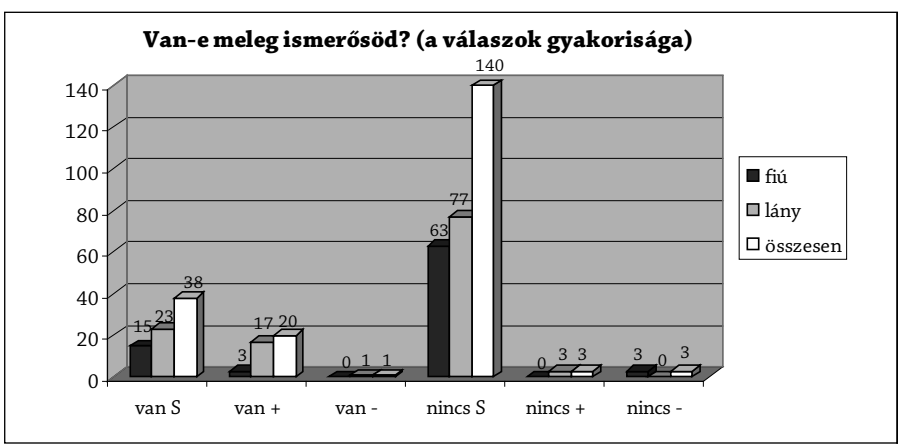

3. ábra. Van-e meleg ismerősöd? (A válaszok gyakorisága)

A válaszadók legnagyobb részének nincs homoszexuális ismerőse. Bár a válaszok száma elenyészően kicsi, mégis megfigyelhető, hogy közülük főként a lányok adtak pozitív válaszokat, azaz ők szeretnék, hogy legyen homoszexuális ismerősük, míg a fiúkra ez nem jellemző.

3.2.6 Milyen jogokat adnál a homoszexuális pároknak?
A kérdésben konkrét lehetőségek közül választhattak egyet a tanulók, melyek közül az első három alapvetően toleráns attitűdöket tükröz, míg a negyedik homofób álláspontot feltételez. A válaszok gyakoriságát a 4. ábra foglalja össze.

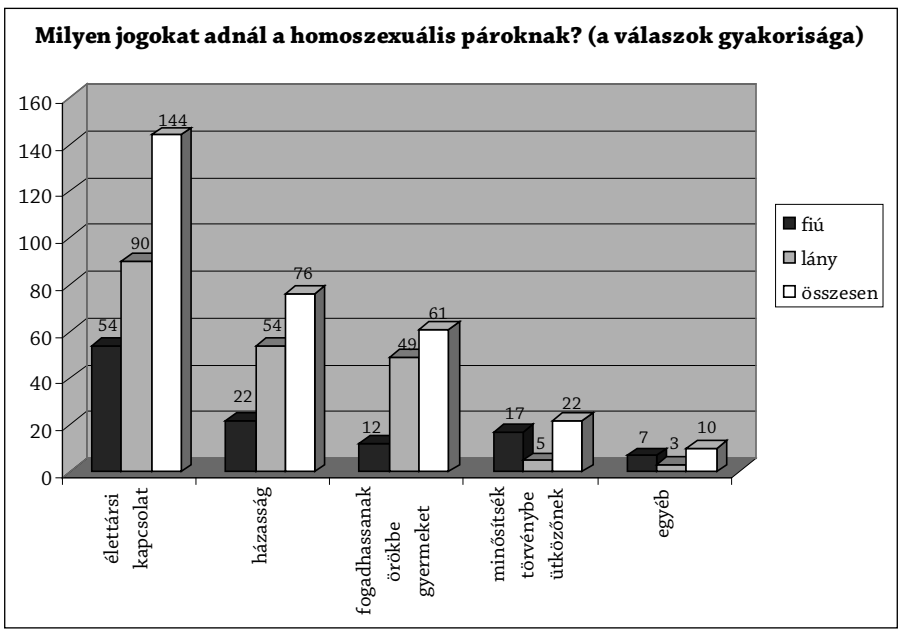

4. ábra. Milyen jogokat adnál a homoszexuális pároknak? (A válaszok gyakorisága)

Az eredmények szerint a megkérdezettek alapvetően toleráns véleményeket fogalmaztak meg a homoszexuális párokat megillető jogokkal kapcsolatban. Legtöbbjük az élettársi kapcsolat lehetőségét választotta (emeljük ki, hogy ez a megfogalmazás nem feltétlenül jelent egyet a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézményével), de az örökbefogadást és a házasságot támogatók száma is magas volt. A homofób álláspontot tükröző választ (minősítsék törvénybe ütközőnek kapcsolatukat) jelölték meg a legkevesebben, de közülük magasabb volt a fiúk száma, mint a lányoké. Ugyanez a tendencia jellemezte az egyéb kategóriába került válaszokat is, ahol a válaszadók maguk egészíthették ki a kategória pontos tartalmát. Itt egyes – jellemzően szakközépiskolás – fiú tanulók a homoszexuális párok megsemmisítését és például német náci módszereket emlegettek (börtönbe csuknák, elásnák vagy gázkamrába zárnák őket).

Fontos említenünk, hogy e kérdés utólagos értékelésénél több probléma is megfogalmazódott. A kérdés megválaszolásakor egyetlen válaszlehetőség

megjelölésére volt lehetőség. Az eljárás hibás, hiszen az élettársi kapcsolat vagy a házasság támogatása együtt járhat az örökbefogadás támogatásával is.

3.3. Tankönyvek témaközpontú elemzése

Kutatásunk második részében a Nemzeti Alaptanterv és a kerettantervek, valamint néhány forgalomban lévő tankönyv dokumentumelemzését végeztük el. A tantervek és a tankönyvek fontos meghatározó dokumentumai az iskolai oktató-nevelő munkának. Így a bennük megfogalmazott állítások nagy valószínűséggel átkerülnek a mindennapi iskolai gyakorlatba. A vizsgált dokumentumok közül most egyet emelünk ki: Kamarás István és Vörös Márta 1996-ban kiadott *Embertan II.* című általános iskolai tankönyvét.

A könyv alapkoncepciója, hogy három földönkívüli, Ötlike, Filóka és Bióka ismerkedik a földi élettel és az emberiséggel. Mindhárman kívülállóként csodálkoznak rá világunkra és ismerik meg egyre alaposabban az emberek életének minden jellemzőjét. A tankönyvben a homoszexualitás a *Nemiség (szexualitás)* fejezet egyik alfejezeteként szerepel. Ötlike, Filóka és Bióka alapvető kérdéseket és általános nézőpontokat fogalmaznak meg a homoszexuálisokról. Kérdésként teszik fel, természetes állapot-e a homoszexualitás. Erre egyikük érve, hogy az állatvilágban is előfordul, bár ott csak önvédelmi célzattal, vagy az ellentétes nemű partner hiányában. A földönkívüliek megtárgyalják azt is, hogy vannak olyan homoszexuálisok, akik sohasem ismerik fel vonzalmukat, míg mások nem merik ezt felvállalni. A földönkívüliek továbbá kifejtik, hogy sokáig bűnnek számított az azonos neműek közötti kapcsolat, ma viszont már több országban is közösségeket alkotnak a homoszexuálisok. Beszélnek a homoszexualitás kialakulásának lehetséges okairól. Itt fogalmazódnak meg az első előítéletes gondolatok, hiszen az okok között említik a gén- vagy hormonsérülést. Itt a „sérülés" szó helyett szerencsésebb lett volna olyan kifejezést használni, ami nem tartalmaz semmilyen értékítéletet: pl. örökletes tényezők, genetikai háttér.

A *„Mikor bűn a homoszexualitás?"* kérdés alapvetően diszkriminatív, de a rá adott válasz némileg enyhíti az intoleráns hangnemet. Ugyanis az egyik földönkívüli szerint a homoszexualitás csupán abban az esetben bűn, amikor egy helytelen, erőszakos heteroszexuális kapcsolat is az lenne: *„Úgy gondolom akkor, ha tevékenysége nem az egész emberre irányul, ha önző szándékok vezetik, ugyanúgy, miként a férfi-női kapcsolatban is".* Filóka egyik kérdése önmagában előítéletes, hiszen egy előfeltevésből indul: *„Ezek szerint előfordulhat homoszexuális kapcsolatban is szeretet?"*

Az olvasmány után három elgondolkodtatónak szánt kérdés következik, közülük az elsőt idézem: *„Mit gondolsz, indokolt lenne-e a homoszexuálisokat elkülöníteni? Vagy ugyanolyan normálisnak kellene tekinteni a homoszexualitást, mint*

a férfi és a nő közötti nemi kapcsolatot?" A kérdés ilyen formájú megfogalmazása már negatív értékítéletet közvetít. Egyrészt az elkülönítés gondolata nincs összefüggésben a második mondatban megfogalmazott kérdéssel, másrészt a gyerekeknek maguktól nem is biztos, hogy eszükbe jutna bármilyen szegregáció gondolata. Továbbá a második mondat *„kellene"* igéje diszkriminatív álláspontot sugall.

Mindenképp fontos és hasznos, hogy 13–14 éveseknek szóló munkáltató tankönyv beszél az emberi szexualitás témakörén belül a homoszexualitásról. Fontos, hogy a pedagógusok ezt, és a többi tankönyvet is megfelelő kritikával kezeljék, és az egyes tanórákon az alapvető emberi értékeknek és a tantervi alapelveknek megfelelő szellemben dolgozzák fel a témát.

4. ÖSSZEGZÉS

Általánosan elmondhatjuk, hogy a 14–20 éves szegedi középiskolás fiatalok toleránsak a homoszexuálisokkal szemben. Ugyanakkor e felmérés is azt mutatta, hogy a fiú tanulók kevésbé voltak toleránsak a szexuális kisebbségekkel szemben, mint a lányok. Mint láthattuk, a fiúk utasították el nagyobb mértékben az esetleges meleg személy ismeretségét, nem kívántak volna homoszexuális személyekkel megismerkedni, és jogokat is korlátozottabban adtak volna homoszexuális párok részére. A nyitott végű kérdéseknél a fiúk részéről egyértelmű, olykor durva elutasítást, agresszív megnyilvánulásokat is tapasztalhattunk. Lányok esetében csupán egyetlen válaszadó mutatott ilyen mértékű elutasítást. Összességében az is elmondható, hogy a legtöbb kirekesztő vélemény szakközépiskolás fiatalok válaszaiból gyűlt össze, a gimnazisták kevésbé voltak elutasítóak.

A kutatás eredményei, különösen a tantervek és tankönyvek vonatkozó részeinek elemzése, nemcsak gyakorló tanárok számára lehetnek hasznosak, hanem tankönyvszerzőknek és tantervíróknak is. Érdemes képet alkotni arról, hogy milyen mértékben termelik újra a tantervek, tankönyvek és a szakkönyvek a homoszexualitással kapcsolatos sztereotípiákat; és tudni, hogy van-e olyan tankönyv, amely segít leszámolni a témával kapcsolatos téves ismeretekkel. E téren a szerző az MTA Szociológiai Kutatóintézetével, az ELTÉ-vel és a Háttér Társaság a Melegekért civilszervezettel együttműködve további kutatásokat tervez folytatni, melyek célja, hogy tantárgytól függetlenül a lehető legtöbb tankönyvről információkat gyűjtsön arra vonatkozóan, hogy milyen módon tudnának a tankönyvek hozzájárulni a homofóbia mértékének csökkentéséhez.

HIVATKOZÁSOK

Atkinson, R. L. et al. (2001). *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Bech, H. (1998). Századvégi nyugati szexualitások, queer identitások és a modern homoszexualitás eltűnése. *Replika*. 33–34. 213–232. p.

Bontempo, D. E. – D'Augelli, A. R. (2002). Effects of at-school victimization and sexual orientation on lesbian, gay, or bisexual youths' health risk behavior. *Journal of Adolescent Health*. 30. 364–374. p.

Butler, A. H. et al. (2003). Gay and Lesbian Youth Experiences of Homophobia in South African Secondary Education. *Journal of Gay & Lesbian Issues in Education*. 1(2). 3–28. p.

Elia, J. P. – Eliason, M. (2010). Discourses of Exclusion: Sexuality Education's Silencing of Sexual Others. *Journal of LGBT Youth*. 7(1). 29–48. p.

Foucault, M. (1999). *A szexualitás története I.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Grossman, A. H. et al. (2009). Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Youth Talk about Experiencing and Coping with School Violence: A Qualitative Study. *Journal of LGBT Youth*, 6(1). 24–46. p.

Kamarás I. – Vörös K. (1996). *Embertan II. (Munkáltató tankönyv 13–14 éveseknek)*. Budapest: ELTE ÉKP Központ.

Kinsey, A. et al. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: W. B. Saunders.

Nemzeti Alaptanterv, 2007. www.okm.gov.hu [Letöltve: 2008-11-30].

Pachankis J. E. – Goldfried M. R. (2006). Social Anxiety in young gay men. *Anxieti Disorder*. 20. 996–1015. p.

Ryan, C. et al. (2009). Family Rejection as a Predictor of Negative Health Outcomes in White and Latino Lesbian, Gay, and Bisexual Young Adults. *Pediatrics*. 123. 346–352. p.

Sándor B. (2002). *Már nem tabu, Kézikönyv tanároknak a leszbikusokról, melegekről és transzneműekről*. Budapest: Labrisz Leszbikus Egyesület.

Takács I. (2008). *Előítéletek és sztereotípiák a homoszexualitásról*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Élettani, Szervezettani és Idegtudományi Tanszék, Biológiai Szakmódszertani Csoport.

Takács J. (1998). Bevezetés a homoszexualizálás tudományába. *Replika*. 33–34. 203–212. p.

Takács J. (2004). *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*. 19(3). 16–54. p.

Takács J. – Szalma I. (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356–378. p.

Tannen, D. (1999). *Miért értjük félre egymást? Kapcsolataink a beszélgetési stíluson állnak vagy buknak*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tóth L. (szerk.) (1997). *A homoszexualitásról*. Budapest: T-Twins Kiadó.

LÁNYI KATALIN

Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség-csökkentő program hatásai

1. BEVEZETÉS

A leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát tekintve Magyarország EU-s viszonylatban hátul kullog. Az eredmények szerint a fiatalabbak elfogadóbbak, mint az idősebb korosztály (Takács–Szalma 2011), ugyanakkor a fiatalokra is érdemes figyelmet fordítani, hiszen az ő szocializációjuk eredményessége határozza meg a jövő társadalmát. A leszbikusok, melegek, biszexuálisok és transzneműekkel szembeni ellenérzéseket hivatott oldani a civilszervezetek (Labrisz Leszbikus Egyesület, Szimpozion Egyesület) által működtetett *Melegség és megismerés* című program. A program középiskolai és felsőoktatásban részt vevő tanulókat céloz meg. Csoportos érzékenyítő foglalkozás keretében világítanak rá a melegeket sújtó előítélet, diszkrimináció, kisebbség és tolerancia kérdéseire. E fejezetben egy főiskola hallgatóinak előítéletességét és az említett program hatékonyságát fogom bemutatni. Egy általános előítéletesség felmérés eredményeinek bemutatásával kezdem, majd a *Melegség és megismerés* program kapcsán végzett esettanulmányt mutatom be.

2.1. A vizsgálat menete és a minta

A kérdőíves vizsgálatra 2010 februárjában került sor a Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi és Vendéglátóipari Karán (BGF KVIK), a felsőfokú szakképzésén (FSZ) és a BA képzésén tanulók között. A félév első óráján egy kérdőív kitöltésére kértem fel őket. A részvétel önkéntes és anonim volt. A kérdőívet 212 hallgató töltötte ki, ebből 54 (26%) férfi, 157 (74%) nő, életkori átlaguk 20,21 év. 70%-uk 19–20 éves, ami tekintve, hogy leginkább elsőéves hallgatókról van szó, nem meglepő. A minta 69%-a (147 fő) került ki a felsőfokú szakképzésre járó elsőévesek közül, és 31%-a (65) fő a BA képzésre járók közül.[1]

[1] A mintavétel nem számít reprezentatívnak, a pszichológia kurzusaimra járó hallgatók kerülhettek a mintába. Mivel azonban minden hallgatónak fel kell vennie valamilyen pszichológiai tárgyat, és mivel négyen tartottuk a karon ezeket a tárgyakat, ezért elég sok hallgató fordult meg az óráimon a vizsgálat félévében. A tárgyfelvételt pedig valószínűsíthetően a tárgy meghirdetett időpontja befolyásolta leginkább, és az, hogy még hova van hely, így nem feltételezhető, hogy a hozzám járó hallgatók szisztematikusan különböztek

A hallgatók 19%-a községből, 49%-a városból 11%-a megyeszékhelyről és 21%-a a fővárosból jött a főiskolára. 13% ateistának, 16% istenkeresőnek, 10% felekezet nélküli hívőnek tartotta magát, továbbá 41% római katolikus, 13% református, 2% evangélikus, 2% görög katolikus, 2% egyéb felekezethez tartozóként határozta meg magát.[2] A szülők végzettsége szerinti megoszlás: általános iskolai végzettséggel rendelkező az anyák 3%-a, az apák 5%-a; szakmunkásképzőt végzett az anyák 14%-a, az apák 27%-a; érettségizett az anyák 40%-a, az apák 37%-a, diplomát szerzett az anyák 43%-a, az apák 29%-a; továbbá az apák 2%-a rendelkezik doktori fokozattal. A férfiak és nők között nincs szignifikáns eltérés az egyéb demográfiai változók megoszlásának tekintetében.

A kétféle képzési szinten tanulók között nincs eltérés a kor, nem és vallás jellemzői szerint. A szülők iskolai végzettségének és a település méretének tekintetében azonban statisztikailag jelentős eltérés található: a BA képzésre járó hallgatók átlagosan nagyobb településről érkeztek és mindkét szülőjük végzettsége valószínűleg magasabb, mint az FSZ képzésre járó hallgatóknak.

2.2. Mérőeszközök

A kérdőív a *szociodemográfiai* (nem, életkor, település, vallás, szülők végzettsége) változókkal kezdődött. Ezt követte egy *érték-kérdéssor*, majd a kérdőív végén következtek az *előítéletességre* vonatkozó tételek.

Az értékek mérésére Schwartz PVQ IV (Portrait Values Questionnaire) értékkérdőívét használtam fel (Schwartz et al. 2001).[3] Az értékek tanult hiedelmek a viselkedés és létezés előnyben létesített formáiról, amelyek a személy életében iránymutató szerepet töltenek be, és különböznek fontosságuk mértékében (Schwartz–Bilsky 1987; 1990). Az értékek egy személy vagy társas entitás valamely érdekeit szolgálják. A cselekvéseket motiválják és a cselekvések megítéléséhez vagy indoklásához nyújtanak fogódzót. Szocializáció során és személyes tapasztalatok hatására alakulnak ki (Schwartz 1994). Az értékek hát-

volna azoktól, akik ezeket a tárgyakat másnál vették fel. Továbbá összehasonlítottam a minta életkori és nemi megoszlását az adott félévben beiratkozott hallgatókéval, és megállapítható, hogy a nemi megoszlás megegyezik, az életkor átlaga pedig elsőéves FSZ hallgatóknál szintúgy közel van, míg az összes BA hallgatónál magasabb. (Ez annak tudható be, hogy elsősorban első vagy esetleg másodévesek vették fel a gazdaságpszichológiát.) Így arra a következtetésre jutottam, hogy az eredmények iránymutatóak lehetnek a kar felsőfokú szakképzésre járó elsőéves hallgatói, és a BA képzésre járó, elsősorban alsóbb éves nappalis hallgatók tekintetében.

[2] A választható kategóriák között szerepelt még a zsidó felekezet is, de ezt senki nem jelölte meg.

[3] A kérdőívet dr. Sallay Hedvig fordította magyarra. A fordítás rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm.

terében különféle motivációk állnak, mely motivációk alapján típusokba sorolhatóak.

Schwartz (1992, 1994) 10 univerzális értéket határozott meg. Ezek az értékek a következők: *önirányítottság, stimuláció, hedonizmus, teljesítmény, hatalom, biztonság, konformitás, tradíció, jótékonyság, univerzalizmus*. Az értéktípusok egymással meghatározott viszonyban állnak, amely egy értékstruktúrát hoz létre. Egyik elterjedt ábrázolása egy kör, amelyben minden cikkely egy-egy értéket képvisel, de az egymás mellett elhelyezkedő értékeknél nincsenek éles határok. Az egymáshoz térben közel elhelyezkedő értékek közel vannak egymáshoz jelentésben, az átellenesek pedig konfliktusban állnak egymással. Az egyik dimenzió, amely alapján két térfélre oszthatjuk az értékek körét, az érdekek dimenziója (személyes versus kollektív). A másik dimenzió a nyitottság és a megőrzés közötti ellentétre épül. Az egyik oldalon a független cselekvés és változásra való készség áll, a másikon az önkorlátozás és a fennálló társadalmi rend megőrzése. A két dimenzió alapján négy szeletre oszthatjuk az értékkört. A *nyitottság a változásra* csoportba az önirányítottság, stimuláció és részben a hedonizmus tartozik. Az *önmegvalósításba* a teljesítmény, hatalom és részben a hedonizmus. A *megőrzés* tartományba a biztonság, konformitás, tradíció, míg az *önkiterjesztésbe* az univerzalizmus és jótékonyság (Schwartz 1992, 1994).

A PVQ IV negyven tételt alkalmaz. Ezek mindegyike egy-egy rövid verbális portré egy személyről, akinek a céljait, kívánságait, törekvéseit ábrázolja, amelyek egy adott értéket jellemeznek. Az válaszadók értékeit az általuk megállapított, a leírt személyhez viszonyított hasonlóságból kapjuk meg. A válaszformátum hatfokozatú, a nagyobb pontszám az érték nagyobb fontosságát jelenti. A negyven tétel mindegyike a tíz érték közül egyhez tartozik.[4]

Az egyik értéktípus az *önirányítottság*. Ez a független cselekedetekre és gondolkodásra vonatkozik. A kontroll és kompetencia biológiai igényéből és az autonómia és függetlenség személyközi igényéből származtatható. A *stimuláció*

[4] Egy értéket három és hat közötti tétel ír le. Az értékeket a tételeiknek átlagából kaphatjuk meg. A legtöbb elemzésnél szükség van ezen felül az egyéni kérdőív kitöltési stílus ellensúlyozására is. Ezt úgy lehet elérni, hogy az összes tétel átlagát ki kell vonni az egyes skálákból. E nélkül nem lehetne kizárni annak a hatását, hogy minden tétel valamilyen mértékben fontos. Az így létrehozott értékek egymással lineáris függésben állnak, amit az elemzéseknél figyelembe kell venni. Egyben ez adja meg az értékek körkörös elhelyezkedését, és teszi lehetővé a fontosságok egymáshoz való viszonyítását. Az értékek úgy vannak hatással a viselkedésre, a kognícióra, az érzelmekre, hogy az egymásnak akár ellentmondó értékeket is ki kell egyensúlyozni. Ha az értékskálák abszolút értékét használnám, akkor nem venném figyelembe, hogy az értékek rendszert alkotnak. Az átlagos fontosság kivonása az egyes skálákból az érték relatív fontosságát mutatja meg.

értéke az optimális aktivációs szint fenntartásának és a változatosságnak a biológiai igényével függ össze. A *hedonizmus* az örömökre és kielégültségre vonatkozik. A biológiai szükségletekből eredeztetik. A *teljesítmény* értéke a kompetens viselkedésen alapuló sikerre való igénnyel függ össze. A siker fogalmánál ebben az értelmezésben kulcsfontosságú a társas elismerés. Tehát nem elég, ha belső elismeréssel jár egy siker, az inkább az önirányítottsághoz tartozik. A *hatalom* a társadalmi státuszkülönbségekkel függ össze, amelyek uralkodást és behódolást tesznek szükségessé. A hatalom értéke az emberek és az erőforrások fölött való kontroll magasra értékelését jelenti. Erre azért van szükség, hogy a társadalmi különbségek fenntartását igazolják vele. A teljesítmény és a hatalom egyaránt a társas elismertséghez kötődik, de míg a teljesítmény a kompetencia demonstrációját hangsúlyozza konkrét társas helyzetekben, a hatalom a fennálló társadalmi pozíció megőrzését. A *biztonság* a harmóniára, a társadalmi stabilitásra, a kapcsolatok és a személy stabilitására is vonatkozik. Személyes és társas igényekre is visszavezethető. A *konformitás* az impulzusok visszafojtását jelenti, hogy ne ártsunk másoknak, ne hágjunk át társadalmi szabályokat. Ez az interperszonális kapcsolatok és a csoportok funkcionálásának igényéből eredeztethető. A *tradíció* a szokások és kulturális fogalmak elfogadásával, tisztelésével és betartásával függ össze. Minden társadalom kialakít hiedelemrendszereket és cselekvéseket, amelyek közös tudást és sorsot hordoznak. Ezek egy része a vallással függ össze. A tradíciók a csoport összetartozás-érzését erősítik. A *jótékonyság* a személlyel kapcsolatban álló emberek jólétének fenntartására vagy fejlesztésére irányuló érték. Az ezen túlmutató, minden emberrel és az egész társadalommal való törődés nem tartozik ebbe a kategóriába. Ez utóbbi már az univerzalizmusba tartozik. Az *univerzalizmus* az összes ember és a természet jóllétének megértésére, elősegítésére és védelmére irányul. A két érték közötti különbségtételre a kollektivista és individualista társadalmak értékei közötti különbségek jól rávilágítanak. A kollektivista társadalmakban nagy hangsúly helyeződik a tartozási csoporttagok felé irányuló törődésre, anélkül hogy más csoportok tagjaira ez kiterjedne, míg az individualista társadalmakban nincs éles választóvonal a kettő között (Schwartz 1992).

A kérdőív végén következtek az *előítéletesség*re vonatkozó tételek. Az első kérdéssorban öt kisebbségi csoport megítélésére kérdeztem rá: *romák, zsidók, melegek, kínaiak, muzulmánok*. A másodikban már csak a melegek szerepeltek. Az előítéletesség mértékének mérésére a Bogardus-féle társadalmi távolság skála módszerét használtam. A skála fokozatait a hallgatók mindennapi tapasztalataihoz, életkörülményeihez igazítottam. A következő instrukció vezette be a kérdéseket:

Képzelje el, hogy Ön határozhatná meg, hogy milyen legyen Magyarország! Ne abból induljon ki, hogy milyen most, hanem hogy milyen lenne ideális esetben. Minden kérdés esetén húzza alá az Önnek tetsző választ!

Ezután következtek a skálák, mind az öt kisebbségi csoportra vonatkozóan. Példaként álljon itt a melegekre vonatkozó rész:

Ha Ön dönthetné el, hozzájárulna-e, hogy melegek éljenek Magyarországon?	*igen*	*nem*
hozzájárulna-e, hogy melegek éljenek Budapesten?	*igen*	*nem*
hozzájárulna-e, hogy melegek járjanak erre a főiskolára?	*igen*	*nem*
hozzájárulna-e, hogy meleg lakótársa legyen albérletben vagy kollégiumban?	*igen*	*nem*

A válaszok alapján mindenki egy pontszámot adhat 1 és 5 között, ahol az 1 a teljes elutasítást, míg az 5 a teljes elfogadást jelenti.[5]

2.3. Eredmények

Az *értékek* közül a tradíció bizonyult a legkevésbé fontosnak, míg az önirányítottság és a hedonizmus a legfontosabbnak. Az átlagnál fontosabb volt még a stimuláció individualista értéke (férfiaknál a teljesítmény is), míg az átlagosnál kevesebb fontossággal bírt a tradíció és a konformitás mindkét nemnél; a férfiaknál ezenkívül az univerzalizmus is, a nőknél pedig a hatalom is. A hallgatók értékpreferenciáiban életkori és társadalmi tendenciákat is tetten érhettünk. A legfontosabb értékek számukra az individualista értékek közül kerültek ki, és a legkevésbé fontosak a kollektivista értékek közül.

Ez egyrészről jól tükrözi az európai társadalmakra is jellemző individualizmust (Schwartz 1992, 1994), másrészről az életkorból is fakadó nyitottságot és kisebb mértékű önkorlátozást. A változásra való nyitottság dimenzióba tartozó önirányítottság, hedonizmus, stimuláció voltak a legfontosabbnak tartott értékek, a megőrzés dimenziójába tartozó, klasszikusan konzervatívnak számító konformitás és tradíció pedig a legkevésbé fontos értékek számukra.

[5] A skála mögött az a logika áll, hogy minél elfogadóbb valaki, annál közelebb engedné magához egy adott társadalmi csoport tagját. Aki az országban sem tűrné meg egy kisebbség képviselőjét, az 1 pontszámot kap, ami a legnagyobb elutasítást feltételezi. Ha az országban még engedné a jelenlétüket, de a városban már nem, akkor kettőt kap, és így tovább. Előfordultak inkonzisztens válaszok is, pl. valaki az országba nem engedne be egy adott kisebbséghez tartozó személyt, viszont a főiskolára igen. Ezek első megközelítésből nem kaptak pontszámot, így hiányzó válaszként jelentek meg az adatbázisban és az elemzésbe nem kerültek bele. Viszont kontrollként létrehoztam egy másik adatbázist, ahol az inkonzisztens válaszokat annak megfelelően pontoztam, hogy melyik közelségi fokozatnál mond először nemet az adott csoportra. Az összes elemzést lefuttattam ezen az adatbázison is, de mivel a melegek megítélésnél semmi különbség nem mutatkozott, ezért itt elégségesnek tartom az eredeti adatbázis eredményeinek ismertetését.

Tehát itt a változás dominanciáját találhatjuk a megszokotthoz való ragaszkodással szemben, valamint a függetlenség hangsúlyozását az önkorlátozással szemben (1. ábra).

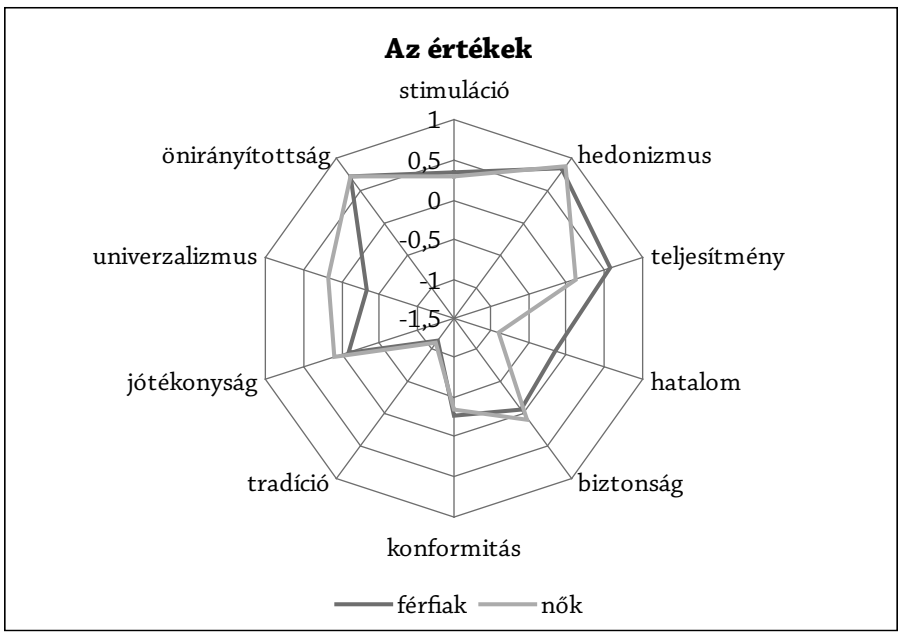

1. ábra. Az értékek

A nemek között általában megfigyelhető különbségek itt is megjelentek: a férfi hallgatók az önmegvalósítás egyes értékeinek (teljesítmény, hatalom), a nők pedig az önkiterjesztés dimenzióba tartozó univerzalizmusnak tulajdonítottak nagyobb fontosságot. Itt tehát a saját érdekek előtérbe helyezése áll szemben a közjóra, a társadalomra, a természetre való odafigyeléssel. A képzési szintek között szignifikáns eltérés egyedül a hedonizmus mértékében tapasztalható: a felsőfokú szakképzésre járók számára valamivel fontosabb az örömre törekvés, mint az alapképzésben részt vevő hallgatóknak.

A férfi és női válaszadók előítéletességének a mértéke különbözik a kisebbségi csoportok megítélése terén. A nők esetében a legelutasítottabb csoport a romák (2,16 átlaggal), utána következnek a muzulmánok (3,72) és kínaiak (3,78), majd a zsidók (3,90), végül a melegek iránt relatíve elfogadónak bizonyulnak (4,27). A férfiaknál is a romák szerepelnek a legelutasítottabb csoportként (1,87), náluk viszont ezután a melegek következnek (2,65), majd a muzulmánok (3,2), a kínaiak (3,39), és végül a zsidók (3,91). A melegek iránti előítéletességre vonatkozó eredményeket szemlélteti a 2. ábra.

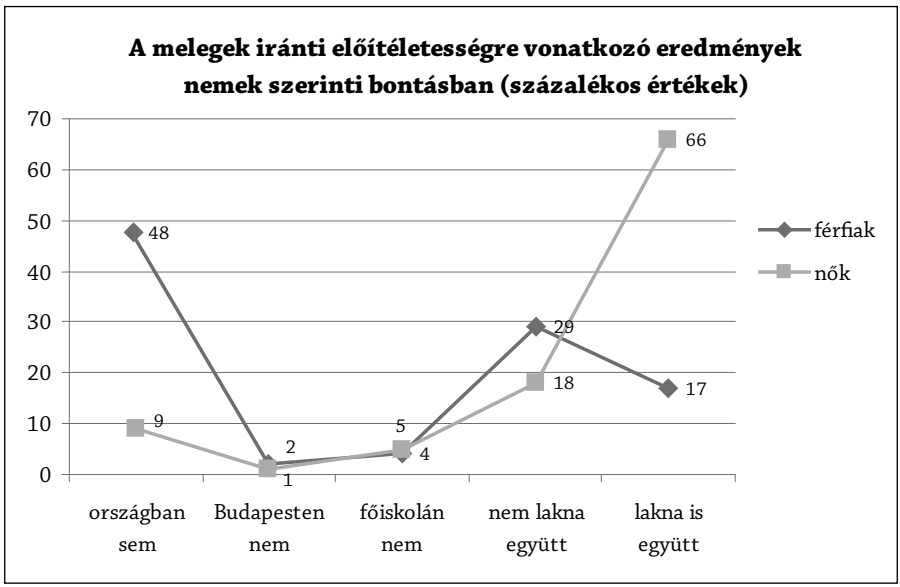

2. ábra. A melegek iránti előítéletességre vonatkozó eredmények nemek szerinti bontásban (százalékos értékek).

2.3.1. A háttérváltozók hatása

E fejezetben csak a melegek iránti viszonyulás hátterét vizsgálom meg részletesen. A melegek megítélésére a szociodemográfiai változók közül lényegében csak a nem hatott. (Az életkor hatását nem volt értelme vizsgálni, mivel a válaszadók mind ugyanahhoz a korcsoporthoz tartoztak. A többi változó hatása pedig – például a vallás vagy a szülők végzettsége – nem bizonyult szignifikánsnak.) A nők szignifikánsan elfogadóbbnak mutatkoznak, mint a férfiak: míg a férfiak 48%-a teljesen elutasító, addig a nőknél ez az arány csak 9%. Teljes elfogadással jellemezhető a nők 66%-a, míg a férfiaknál csak 17%-ról mondható el ugyanez (2. ábra).

A melegek iránti elfogadás-skálán a nők átlagosan 4,31-ot értek el, míg a férfiak 2,65-ot, ami az elvégzett független mintás t-próba[6] alapján szignifikáns különbségnek bizonyult. A település mérete önmagában alacsony mértékben, de szignifikánsan[7] járul hozzá a célváltozó magyarázatához, viszont ha ugyanabban a lineáris regresszióban együtt szerepeltetjük a nemmel, ez a hatás már nem szignifikáns, tehát nem képes a nem által megmagyarázott hányadon felül hozzájárulni az összefüggéshez.[8] Összességében elmondható tehát, hogy az itt szereplő szociodemográfiai háttérváltozók közül a nem az egyetlen, amelyik

[6] t=-6,357, df=63,252, p=0,000.

[7] Béta: 0,142, p: 0,049.

[8] Ez utóbbi esetben a nem hatása: Béta: 0,449, P: 0,000.

jelentősen képes előrevetíteni a melegek elfogadását, mégpedig a nők valószínűbben elfogadóbbak.

Az értékek közül az univerzalizmussal kapcsolatban tapasztalható pozitív korreláció (0,333), míg a hatalommal negatív (–0,271). Aki számára tehát fontosabb a hatalom, az hajlamosabb elutasítóan viselkedni a melegekkel szemben, míg akiknek az univerzalizmus értéke fontos, azok elfogadóbbnak mutatkoznak. Mivel a két érték fordított kapcsolatban áll egymással,[9] ezért önmagában egyikük is képes megmagyarázni az összefüggést.[10]

3. ESETTANULMÁNY

A hatásvizsgálatra 2010 februárjában került sor a BGF KVIF felsőfokú szakképzésén tanulók között. Az *üzleti lélektan* kurzus egyik témaköre az előítéletesség. Úgy döntöttem, a téma tárgyalásához jó választás a *Melegség és megismerés* program meghívása a csoportjaimba. A kurzus bevezető óráján, mielőtt még a témakört tárgyaltuk volna, került sor az első kérdőív felvételére. Néhány alkalommal később lezajlottak a *Melegség és megismerés* program interaktív órái mind az öt csoportban. Az óra végén egy második, immár rövidebb kérdőívet vettem fel.[11]

Az első kérdőívet 118 hallgató töltötte ki: 31 (26%) férfi és 87 (74%) nő. Életkori átlaguk 20,14 év, 77%-uk 19–20 éves. A második kérdőívet a foglalkozásokon részt vevő hallgatók töltötték ki. 80 értékelhető válasz érkezett: ebből 21 férfi (26%) és 59 nő (74%). Ebben a kérdőívben már nem kérdeztem a demográfiai változókat.

A csoportos foglalkozás előtt és után felvett elutasítás-elfogadás értékeket összehasonlítva azt találhatjuk, hogy mindkét nemnél szignifikánsan emelkedett

[9] Az értékek közötti lineáris dependencia magyarázatát lásd a 3. lábjegyzetben.

[10] A lineáris regresszióban az erősebb hatású univerzalizmus szükségtelenné teszi a hatalom modellben maradását, mivel az már a magyarázott hányadon felül nem képes lényegesen hozzátenni a hatáshoz. Így végül a nem és az univerzalizmus szerepeltetésével végeztem egy regressziószámítást: együtt szerepeltetve az univerzalizmus hatása 0,191 mértékű Béta lett, míg a nemé 0,388 (mindkettő szignifikáns).

[11] A két kérdőívet az anonimitás megőrzésének érdekében jeligével kívántam összeilleszteni, nevet nem kértem. Az első kérdőív végén szerepelt egy kérés, hogy adjon meg egy jeligét és jegyezze meg, mert a kutatás második fordulójában is szükség lesz rá. Ezáltal elkerültem a beazonosíthatóságot. Viszont sokan figyelmen kívül hagyták ezt a kérést, vagy ha meg is adtak jeligét, a következő alkalommal már nem emlékezhettek rá, mert a második fordulóban már kevesen adtak meg újra jeligét. Illetve nem is volt teljes átfedés az első órán és a foglalkozáson résztvevők között. Ezekből adódóan végül nem maradt kellő számú minta, hogy a tervezett páros összehasonlítást elvégezzem. Helyette független mintás összehasonlítással oldottam meg a problémát.

az elfogadás átlagos szintje (3. és 4. ábra).[12] Látható, hogy a férfiaknál drasztikusan visszaesett a teljesen elutasítók aránya 46%-ról 10%-ra, emellett a teljesen elfogadók aránya 11%-ról 24%-ra nőtt. A nőknél is volt változás, a teljes elfogadás aránya 64%-ról 78%-ra emelkedett, míg a teljes elutasítás 8%-ról 2%-ra csökkent.

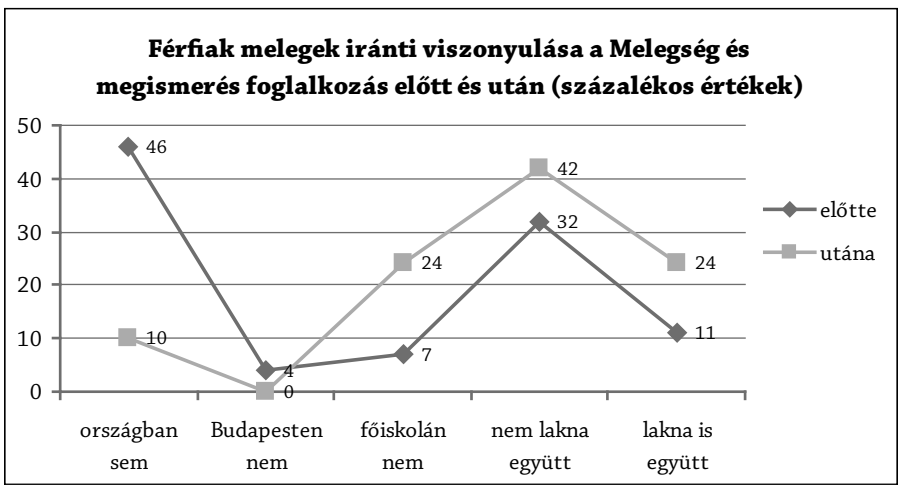

3. ábra. Férfiak melegek iránti viszonyulása a Melegség és megismerés foglalkozás előtt és után (százalékos értékek)

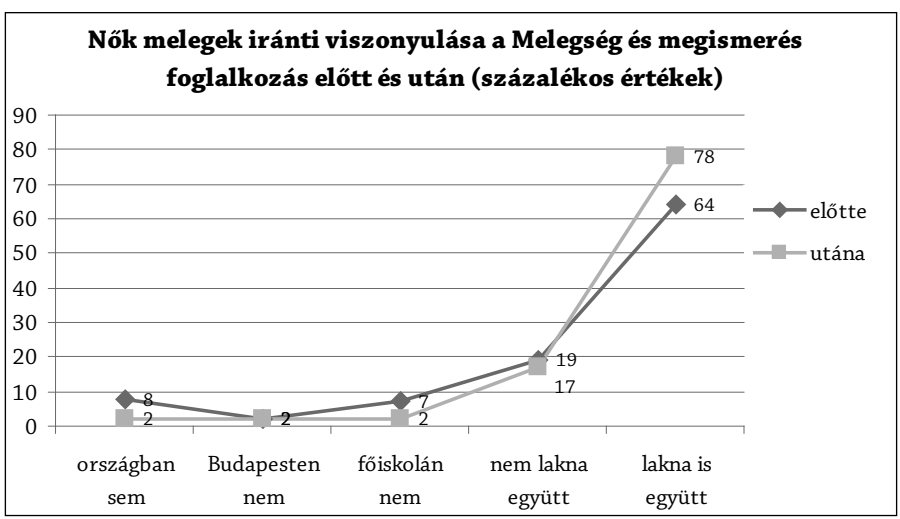

4. ábra. Nők melegek iránti viszonyulása a Melegség és megismerés foglalkozás előtt és után (százalékos értékek)

[12] A nőknél 4,27-ról 4,68-ra emelkedett az elfogadás értéke (t=–2,475, df=140,327, p=0,015), férfiaknál 2,57-ról 3,71-ra (t=–2,915, df=46,936, p=0,005).

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatás eredményei arra utalnak, hogy a huszonéves főiskolás korosztály körében is igen elterjedt lehet a különféle kisebbségi csoportok iránt érzett idegenkedés. A vizsgált főiskolások között a legnagyobb fokú elutasítás a roma kisebbséggel szemben nyilvánult meg: a hallgatók jelentős része még az országban sem szeretné látni őket. A melegek megítélése a férfi hallgatók körében ezt szorosan követte, míg a női hallgatók jelentősen elfogadóbbnak bizonyultak. Az idegenkedést sok esetben az ismeretlenség erősíti. A meleg kisebbség jellegzetesen láthatatlan, egyértelmű külső jelek hiányában közülük sokan tudatosan a rejtőzködés mellett döntenek, hogy elkerüljék a megkülönböztetést és az esetleges konfliktusokat. A rejtőzködés viszont fenntartja a láthatatlanságot, ami a megismerés gátja lehet.

Az iskolai csoportok között gyakori, hogy sok diák számára a *Melegség és megismerés* program önkéntesei jelentik az első látható, önmagukat felvállaló meleg személyekkel való találkozást. Többek között ezért is nagyon fontos a munkájuk. A program személyes történeteken keresztül mutat be meleg életeket, és így teszi érthetővé, közelivé ezeket a tapasztalatokat.

A program általam végzett hatásvizsgálata azt mutatta, hogy a melegek elfogadása tekintetében azonnal kimutatható növekedés következett be. További fontos kutatási téma lenne a program hosszabb távú hatékonyságának vizsgálata utánkövetéssel. Emellett érdemes lenne a későbbiekben elkülönülten vizsgálni, hogy a férfiak és a nők többségi normától eltérő szexualitásának megítélése hasonló vagy eltérő módon változik-e.

HIVATKOZÁSOK

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content of and the structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*. 25. 1–65. p.

Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*. 50. 19–45. p.

Schwartz, S. H. – Bilsky, W. (1987). Toward a Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*. 53. 550–562. p.

Schwartz, S. H. – Bilsky, W. (1990). Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extension and Cross-Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*. 58. 878–891. p.

Schwartz, S. H. et al. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with different method of measurement. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 32. 519–542. p.

Takacs J. – Szalma I. (2011). Homophobia and Same-Sex Partnership Legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356–378. p.

MÉSZÁROS GYÖRGY

Tanári szerepvállalás a homofóbia elleni küzdelemben: pedagógushallgatók és LMBT emberek értelmezései

1. BEVEZETÉS: PEDAGÓGIAI DISKURZUSOK ÉS HOMOFÓBIA

A nemzetközi szakirodalomban számos kutatás foglalkozik az iskolai és a tanári értelmezések, narratívák kvalitatív elemzésével (pl. Clandinin–Conelly 2000; McVee 2004). Az ilyen vizsgálatok arra a megközelítésre építenek, hogy a diskurzusok, értelmezések, narratívák[1] szerepe kiemelkedően fontos a pedagógiai gyakorlat szempontjából. A különböző interpretációk meghatározhatják az iskolai cselekvéseket és normatív pedagógiai kereteket: az intézményi szabályokat, az intézmény által közvetített értékeket és műveltségeszményt, valamint az elvárt cselekvési és szerepmodelleket (McLaren 1995). Hill-Jackson és Lewis (2010) arra hívja fel a figyelmet, hogy hagyományosan az iskolai élet és a tanárképzés diszkurzív keretének erősen normatív természete van. Számos hegemonikus diskurzus alakíthatja a pedagógiai gyakorlatot: például a felnőtthöz mindig alkalmazkodó, „fegyelmezett" gyermek modellje, az egyeduralkodóan a középosztálybeli műveltségeszmény elsajátítását középpontba állító és előíró beszédmód vagy a heteroszexuális kapcsolatot mint egyedüli lehetségest bemutató diskurzus. Ezért szükség van olyan kritikai tanulmányokra, amelyek feltárják, megkérdőjelezik és lebontják ezeket az egyeduralkodó értelmezéseket.

A fent bemutatotthoz hasonló diskurzusok megjelenhetnek többek között az iskolai dokumentumokban, a tanárok megnyilatkozásaiban, a tankönyvekben, az iskolai szimbólumokban és feliratokban is. Ezek az interpretációk vezethetnek bizonyos csoportok kirekesztéséhez, megkülönböztetéséhez. Az LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű) embereket a kutatások szerint (Warwick 2004; Takács 2006, 2009; Takács et al. 2008) nagy arányban

[1] A három kifejezést a szövegben felváltva használom, annak tudatában, hogy nem teljesen ugyanazt a jelentést hordozzák. Mindhárom kifejezés azonban azt az interpretatív szemléletet fejezi ki, amely kiemeli a valóság megragadásában az értelmezések meghatározó szerepét. Az interpretáció általános, átfogó fogalmához kapcsolható a diskurzus kifejezés, mely a megnyilatkozások mögött feltárhatóan jelen lévő társadalmi beszédmódra utal. A narratíva fogalma az értelmezések elbeszélés jellegét emeli ki: általában célorientáltságot és egymásra épülést feltételező történeteken keresztül ragadja meg a valóságot.

éri diszkrimináció az iskolai közegben, és ki vannak téve a zaklatás és bántalmazás különféle formáinak. Ez a tanulmány az LMBT emberekkel kapcsolatos pedagógiai diskurzusokra kérdez rá, melyeknek nagy jelentősége van az iskolában jelen lévő homofóbia vonatkozásában, mely megnyilvánulhat az iskolai zaklatásban *(bullying),* diákok vagy tanárok részéről egyaránt tapasztalható verbális vagy fizikai agresszióban, a homoszexualitás nem normális, negatív, elítélendő állapotként való bemutatásában, a sértő „buzi" kifejezés használatában (és tanárként például ennek eltűrésében). Meyer (2010) szerint az iskolai, pedagógiai diskurzusokat alapvetően a heteronormativitás jellemzi. Ez kihat az iskolában az LMBT kérdéskör megjelenésére, az LMBT iskolai szereplők – tanárok, dolgozók, szülők, diákok – helyzetére. A heteronormativitás fogalma arra utal, hogy a heteroszexualitás mint az egyetlen elképzelhető és „normális" szexuális kapcsolat jelenik meg a társadalmi értelmezésekben (Takács 2009). A „normalitás" gyakran nem explicit módon reprezentálódik, hanem például úgy, hogy az iskolában a tanárok csak a férfi-nő kapcsolatról beszélnek, ha a szerelem témaköre felmerül. A homofóbia alapvetően a heteronormatív szemléletre épül, de némileg más a szó konnotációja: kifejezetten a homoszexualitás elítélésére utal, mely konkrét cselekvésekben, megnyilatkozásokban nyilvánul meg, és a félelem, az azonos neműek kapcsolatától való „tartás", illetve a gyűlölet érzelmeit implikálja.

A queer-elmélet szellemében született tanulmányok arra hívják fel a figyelmet, hogy a heteronormativitás valójában beágyazódik egy még szélesebb normatív keretbe, mely a nemek fix, esszencialista interpretációjára épít (Talburt-Steinberg 2010): mintha a társadalmi nem (gender) valamiféle eleve adott, a biológiai nemhez szorosan kötődő valóság lenne, és nem változó társadalmi-kulturális konstrukció. Ez a normatív értelmezési keret a szexualitást magát privát valóságként értelmezi, és csakis ilyen módon tematizálja a nevelés-oktatás folyamatában (Britzman 2010). Nem számol tehát a szexualitás alapvetően társadalmi és politikai természetével, nem vesz tudomást a szexualitást körülvevő, illetve szabályozó társadalmi folyamatokról és intézményekről – mint amilyen például a házasság –, a szexuális orientációhoz kötődő identitások társadalmi kontrolljáról, vagy például a szexuális alapú diszkriminációról. Ezért tabutéma sokszor az iskolában a szexualitás, mert a publikus szférába nem tartozóként – magánügyként, „hálószobatitokként" – tekintenek rá.

Az iskolához kapcsolódóan – különösen a hazai kontextusban – nem ritkák a heteronormatív és homofób megközelítések, akár a hivatalos, akár a mindennapi pedagógiai diskurzusok tekintetében: erről számolnak be a fentebb már idézett kutatásokban az LMBT emberek (Takács 2009; Takács et al. 2008), és ez érhető tetten bizonyos oktatáspolitikai megnyilatkozásokban, a tantervek és tankönyvek egy részében. Ezek gyökere is egy olyan értelmezési keret, mely

a rögzült nemi szerepekre és a heteroszexuális orientáció adottnak tekintett „normalitására" épít. Fontos tehát feltárni a lehetséges interpretációkat, koherens vagy nem koherens diskurzusokat, amelyek az LMBT kérdéskör iskolai jelenlétére, illetve jelen nem létére vonatkoznak, és különösen a tanár mint az egyik legfontosabb pedagógiai tényező szerepvállalására kérdeznek rá.

2. AZ EMPIRIKUS KUTATÁS ÉS MÓDSZEREI

E tanulmány célja, hogy az LMBT tematikához köthető tanári szerepvállaláshoz kapcsolódó diskurzusokat tárjon fel, bontson le és értelmezzen újra az interpretatív kritikai tartalomelemzés módszerével (Denzin–Lincoln 2005). E módszer rákérdez a jelentés szövegben közvetlenül nem adott rétegeire, a reflektálatlanul meghúzódó társadalmi, hatalmi, normatív diskurzusokra, felmutatja a belső ellentmondásokat, és egy új értelmezést hoz létre, mely kihívást jelenthet az elemzett szöveg kezdeti interpretációja felé. Jelen elemzés 11 fókuszcsoportos interjú lejegyzett szövegére épül.[2] A résztvevők magukat heteroszexuálisnak valló tanár és pedagógia szakos hallgatók voltak (n=20), és magukat nem aktivista LMBT embernek valló személyek (n=33), köztük egy meleg tanárokból, két leszbikus nőkből, egy meleg férfiakból, egy transzneműekből és két vallásos melegekből álló csoport.

Maga az empirikus kutatás, és így jelen értelmezés, nem szolgál információval arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen diskurzusok is élnek a magyar társadalomban és a pedagógiai közéletben az LMBT emberekkel, illetve a homofóbiával kapcsolatban, viszont kvalitatív vizsgálatként lehetővé teszi, hogy mélyfúrásszerűen megrajzoljunk és megkérdőjelezzünk egyes lehetséges értelmezéseket, ezáltal feltárva a működésüket. Az értelmezések feltárására használt fókuszcsoportos interjú módszere különösen alkalmas arra, hogy az egyéni értelmezéseken túlmutató interpretatív tendenciák vizsgálhatóvá váljanak (Vicsek 2006). Jelen vizsgálat erőssége, hogy egyfajta összehasonlítást is lehetővé tesz: a jövendő pedagógiai szakemberek és az érintett (egykor iskolás vagy jelenleg tanító) kisebbségi csoport különböző hovatartozású tagjainak értelmezései között.

Az ebben a fejezetben felvázolt elemzés a nagyon nagy szöveganyag újraértelmezésének csak az egyik első kísérlete, mely kifejezetten a tanári szerepvál-

[2] A fókuszcsoportos vizsgálat része a *„Diversity in Europe: A Four-Nation Study on Homophobia and Fundamental Rights"* nemzetközi kutatásnak, melyet az Európai Bizottság Alapvető Emberi Jogok és Állampolgárság programja finanszíroz. Az itt felhasznált magyarországi adatokat a MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatócsoportja vette fel. E tanulmányhoz Takács Judit és P. Tóth Tamás elsődleges elemző anyagai jelentettek alapot.

lalásra fókuszál. Kétségtelenül szükség lesz további elemzésekre is: többféle szempont mentén, mélyebb összefüggések feltárásával. Mindehhez jól használható az NVivo kvalitatív elemző szoftver, melyet már e szövegek elemzéséhez is alkalmaztunk.

3. AZ LMBT TEMATIKA JELENLÉTE AZ ISKOLÁBAN

A fókuszcsoportokban[3] egyöntetű a vélemény, hogy az LMBT embereket, tematikát alapvetően csönd övezi az iskolai közegben. Ahogyan egy LMBT résztvevő megfogalmazza:

„Kérdező: …azt mondod, hogy az iskola nem melegbarát vagy melegkompatibilis környezet?

Gáspár: […] Nem lehet azzal megbarátkozni, amiről szó nincsen". (Gáspár, LMBT)

A résztvevők tapasztalata az, hogy a tanárok kerülik ezt a témát, illetve oly módon nincs róla szó az oktatásban, mintha nem is létezne a heteroszexuálistól eltérő orientáció, illetve az adottnak tekintettől különböző nemi identitás. Beszámolnak kivételekről is az interjúkban: ezek között elsősorban egyetemi órák jelennek meg vagy a szak sajátosságai miatt (ausztrál vagy amerikanisztika szak), vagy mert a tanárképzésben náluk éppen előkerült a téma. Ez utóbbi esetben azonban erősen tanárfüggő a téma megjelenése a résztvevők szerint: például egy adott (a hátrányos helyzetű tanulók nevelésével foglalkozó) kurzus keretében volt, ahol a tanár szóba hozta a szexuális kisebbségeket, és volt, ahol ez nem történt meg, pedig ugyanarról a kurzusról volt szó, ugyanabban a képzésben. A közoktatást tekintve akadt, aki a biológiaórát (szaporodás, szexualitás témaköre kapcsán) említi kivételként, van, aki az irodalomórát: de ott is inkább csak azért, mivel a tananyagban nem lehetett teljesen kikerülni a témát (például Szapphó, Verlaine vagy Rimbaud munkásságának tárgyalása során). Maguk a fókuszcsoport-résztvevők is érzékeltetik, hogy megdöbbentő ez a nagy csönd – különösen, ha azzal állítjuk szembe, hogy a legtöbben arról számolnak be, diákként egymás közötti beszélgetésekben többször megjelent a melegség témája, és a médiában is találkoztak vele. Egyáltalán nem mondható tehát, hogy a tanulók egyébként nem találkoznak ezekkel a témakörökkel. Az LMBT résztvevők közül többen ki is szélesítik a kérdéskört a személyes tapasztala-

[3] Ha a fókuszcsoportokról van szó általánosságban, akkor mind a két fajta (a tanár szakos és az LMBT) fókuszcsoportokat együttesen kell érteni ezen. Ettől az alapesettől való eltéréseket minden esetben jelzem.

toktól a társadalmi kérdések felé, általában a megkülönböztetés és a kirekesztés, illetve a kisebbségek társadalmi helyzete irányába: van, aki például utal arra, hogy a tankönyvek heteronormatívak, de férfiközpontúak is, és a romákat sem jelenítik meg.

A csöndet gyakorlatilag minden fókuszcsoport és minden résztvevő hiányként interpretálja, és egyetértés mutatkozik abban, hogy szükség lenne az LMBT tematika erőteljesebb, kifejezettebb és tudatosabb, tehát nem csak érintőleges, muszájból említett (lásd a fenti irodalmi példákat) iskolai jelenlétére. A résztvevők által megfogalmazott okok három pontban foglalhatók össze: i) a diákok úgyis hallanak és beszélnek erről/ezekről a téma/król, ezért fontos lenne a hitelesebb információátadás; ii) fontos az LMBT kisebbség ismerete, mert ezáltal nagyobb tolerancia alakítható ki a diákokban az irányukban; iii) a téma megjelenése fontos lenne az érintett meleg, leszbikus fiatalok számára. Fontos megjegyezni, hogy ez az utolsó szempont, csak az LMBT fókuszokban kerül elő. A kérdezők felvetik ezt a pedagógushallgatókkal való beszélgetésekben is, de ott többen meglepődnek a felvetésen: csodálkoznak azon, hogy a középiskolában már beszélhetünk egyáltalán LMBT diákokról. E meglepődés mögött tetten érhető az a diskurzus, amely a melegséget egy felnőttkori (esetleg választott) jelenségként kezeli, amely a serdülőkorban még nem alakulhat ki, mint identitás, illetve a homoszexuális vágyakat egyfajta serdülőkori átmenetiséghez köti.

Az LMBT témákat övező csönd hiányként értelmezése azt mutatja, hogy a fókuszcsoportokban nem jelentek meg azok a társadalomban élő nyíltan homofób diskurzusok, amelyek száműznék az iskolai közegből a homoszexualitás témáját például arra hivatkozva, hogy az veszélyes lehet, vagy az „meleg propaganda". Mindenki a tolerancia, az elfogadás diskurzusán belül maradt. Ez nyilván annak is köszönhető, hogy az egyértelműen LMBT tematikáról szóló fókuszcsoportos beszélgetésekre olyanok jelentkeztek, akik már rendelkeztek valamiféle nyitottsággal a téma iránt. Emellett lehetett egyfajta csoportnyomás is a pedagógushallgatók fókuszcsoportjaiban: érezhető volt az elvárás, hogy egyetemi közegben nem illik bizonyos értelmezésekkel előrukkolni, az elfogadó attitűd az elvárt alapmagatartás. Bár lehetett volna számítani a direkt jelentkező „ellenzők" megjelenésére is, ez nem történt meg. Ez abból a szempontból mindenképpen szerencsés helyzetet eredményezett, hogy így megfelelőbben lehet a maguk értelmezését nyitottnak, toleránsnak bemutató résztvevők interpretációiban fellelhető rejtett, reflektálatlan heteronormativitás és esetenként rejtett homofóbia diskurzusait feltárni. Az iskolai megjelenéshez kapcsolódóan ugyanis számos fenntartás fogalmazódott meg a beszélgetésekben, melyek mögött jól kirajzolódnak e megközelítések.

4. AZ LMBT TEMATIKA ISKOLAI JELENLÉTÉNEK HATÁRAI: HETERONORMATÍV MEGKÖZELÍTÉSEK

A résztvevők narratívái számos határt jelölnek meg azzal kapcsolatban, hogy mikor, mennyire és milyen módon jelenjen meg az LMBT téma az iskolában. Ez az alfejezet a főbb fenntartásokra és a mögöttük húzódó egyértelműen heteronormatív értelmezésekre fókuszál.

Az egyik megjelölt határ az életkorhoz kötődik. Bár többek szerint bármilyen korban lehet a megfelelő módon beszélni az LMBT témákról, sok résztvevő fogalmazza meg (mindkét típusú csoportban, de többször a pedagógushallgatók esetében), hogy a homoszexualitás témája akkor kerüljön elő, mikor a gyerekeknek már lehet a „szexualitásról" (értsd nemi életről, szexuális aktusokról) beszélni: az általános iskolai évek végén hetedikes, nyolcadikos kortól, vagy inkább a középiskolában. E vélemény mögött jól kirajzolódik az a diskurzus, amely a homoszexualitást (biszexualitást) – eltérően a heteroszexualitástól – a szexualitás „nemi élet", szexuális aktusok dimenziójához köti. A heteroszexuális kapcsolatok szintén szexuális jellegű, de nem a nemi élethez kötődő megnyilvánulásai nem esnek ilyen megítélés alá. A férfi-nő kapcsolatok, a fiú-lány szerelem már a gyermekkori mesékben is megjelennek, s nem számítanak tabunak. Ez egyébként jól mutatja, hogy a heteroszexualitás nem értelmeződik szexualitásként, szexuális dimenziója rejtve marad ebben a diskurzusban, illetve, hogy maga a szexualitás rendkívül szűken értelmeződik: mintha csak a szexuális aktusokat, nemi életet jelentené, és nem lenne publikus, társadalmi, politikai dimenziója (Britzman 2010). Meglepő, hogy a vélemény, miszerint csak későbbi korban beszéljünk a gyerekeknek a melegségről, még olyan magát heteroszexualitásként definiáló résztvevőnél is előfordul, aki egyébként minden más kérdésben rendkívül nyitottnak mutatkozott a beszélgetés során, sőt – mint kiderült – szakmai szinten foglalkozik a témával. Ez esetben maga a fókuszcsoportos interjú alkalomként szolgált a számára, hogy reflektáljon a saját értelmezésére, és amikor előkerültek példák a téma kisgyermekkori feldolgozására (lásd például a gyermekmeséket azonos nemű szerelmi szállal[4]), akkor elgondolkodjon az értelmezésén.

A másik jellemző vélemény szerint a témát egyfajta semleges, távolságtartó módon kellene megközelíteni: elegendő lenne a fogalmak tisztázására szorítkozni, és nem nyilvánítani véleményt. Többféle érv hangzik el ennek alátámasztására. Az egyik résztvevő szerint a téma nagyon ellentmondásos, vitákat szül,

[4] Példaként említhetők Linda De Haan és Stern Nijland: *King and King*; Peter Parnell és Justin Richardson: *And Tango Makes Three*, valamint Lesléa Newman*: Mommy, Mama and Me* című gyermekkönyvei.

veszélyes. Ehhez kapcsolódik az a pedagógiailag pragmatikusnak tűnő vélemény is, hogy a téma „erőltetésével" a szándékolt hatás ellenkezőjét érhetjük el: *„Én azt gondolom, hogy nagyon sok ilyen kisebbségi dologban előfordul, hogy a jóból is megárt a sok. Tehát, hogyha túl sokat kapnak, akkor negatívan hat, hogyha ezeket el kell fogadni. Akit érdekel, azt érdekel, akit nem, nem."* (Piroska, pedagógushallgató)

Egy semlegességet megjelenítő LMBT vélemény szintén az „erőltetéstől" fél, narratívájában pedig a homofób diskurzusokban megjelenő szóhasználat tűnik fel a homoszexualitás propagálásáról: *„…hát a nem kéne túl nagyot szakítani alapon mondtam csak ezt a semlegest. Ha azt mondjuk, hogy vegyük be a nemzeti alaptantervbe azt, hogy X óraszámban ilyen és ilyen keretek között kell beszélni a homoszexualitásról, nem akarnám azt a tanárok ezreire rákényszeríteni, hogy propagálják a homoszexualitást az osztályban."* (Káleb, LMBT vallásos fókuszcsoport)

Bár amint láttuk, többféle érv előkerül a téma semleges iskolai megjelenésének indokaként, valójában mindegyik mögött ugyanaz a perspektíva rejlik. Egy a társadalomban is élő diskurzus ez, mely az LMBT tematika értékekhez kötődését, morális jellegét emeli ki, sokkal erőteljesebben reflektál értéktelítettségére, mint más társadalmi témák hasonló értékekhez kapcsolódására. Míg általában nem kerül elő, hogy például a fogyatékkal élők társadalmi integrációja értéktelített téma, ami vitát hozhat magával, amivel emiatt „óvatosan kell bánni" az oktatás során (és nem is szokott felmerülni, hogy erről a tanárnak objektív távolságtartással kellene nyilatkoznia), az LMBT kisebbséggel kapcsolatban ez fontos szempont. Holott bármilyen kisebbség társadalmi helyzetéről is legyen szó, az soha nem semleges, hanem értékelkötelezettséget implikáló és etikai kérdés. Úgy látszik azonban, hogy a szexuális kisebbségekhez kapcsolódóan ez a dimenzió kiemelkedik a résztvevők értelmezéseiben, melyek visszatükrözik a társadalmi közbeszédben is jelen lévő diskurzust erről. Ennek hátterében az állhat egyrészt, hogy a téma politikai és erkölcsi értékvilágok tekintetében ellentmondásos megítélésű: egyes csoportok (és diskurzusok) emberi jogi szempontból a szexuális kisebbségek társadalmi egyenlőségét tartják kívánatosnak, más csoportok (és diskurzusok) a homoszexualitást mint életformát világnézeti, illetve ideológiai alapon elítélendőként mutatják be, amely aláássa a hagyományos családmodellt és/vagy amely morálisan elítélendő, bűnös életforma. Az értéktelítettség erőteljesebb érzetének hátterében másrészt az is állhat, hogy az LMBT tematika normákat feszegető témaként értelmeződik. A heteroszexualitás egyedülállóságának „normáját" feszegeti, ugyanakkor a nemek szintén normának tekintett kettős felosztását, a nemi szerepek állandóságát is megkérdőjelezi. Mindez heteronormatív perspektívából veszélyes feszegetés.

A korábbi idézetekből is látszik, hogy az ellentmondásos, illetve elutasító megközelítésekre, a kapcsolódó ideológiai háttérre reflektálnak a résztvevők

értelmezéseikben, arra azonban már sokkal kevésbé (különösen a pedagógushallgatók), hogy éppen ez az ideológiai elutasítás az, ami közrejátszik az LMBT emberek társadalmi megbélyegzésében és kirekesztésében – például a „bűnösök" vagy a „családmodell lerombolói" címkéken keresztül.

Azokban a fókuszcsoportokban, ahol az LMBT témakörrel kapcsolatos óvatosság, illetve a „semlegesség" diskurzusa előkerül, érdekes módon sehol nem jelenik meg az erre az értelmezésre adható kézenfekvő válasz, amely kiemelné: mennyire ellentmondásos értéksemlegességről beszélni a társadalmi integráció kérdésében, amely – mint fentebb utaltunk rá – kikerülhetetlenül értéktelített téma. Pedig a társadalmi integrációt a résztvevők korábban más kérdésekre válaszolva kívánatos célként jelölték meg.

Mindezzel szemben több résztvevő csatlakozik ahhoz a diskurzushoz, hogy egy plurális társadalomban a témának egyértelműen helye van az iskolában az ellentmondásossága vagy az esetleges ellenállás ellenére is. A téma ellentmondásosságával kapcsolatban az egyik hallgató kiváló pedagógiai választ ad a vitakultúra kérdését képbe hozva: *„Igenis kell beszélni arról, ami a gyerekeket izgatja, méghozzá, szerintem, azzal kellene kezdeni, hogy a kommunikációt és a véleménynyilvánítást fejlesztjük. Tehát ha a tanár nem tudja, hogy vezesse be ezt a témát, de a gyerekek felkészültek nyelviekben, kommunikációs szinten arra, hogy ezt be tudják fogadni, és tudjanak róla véleményt mondani kulturált módon, akkor meg van oldva a kérdés. Tehát itt kellene kezdeni, hogyha nem is értek vele egyet, tudjak róla úgy beszélni, hogy az én véleményemhez tudjam tartani magam, mert ahhoz is jogom van, és a másik véleményéről is tudjak úgy beszélni, hogy neki is joga van hozzá."* (Réka, pedagógushallgató)

Ezzel szemben a másik oldalon felmerülhet, hogy azért kell óvatosnak lenni a témával, mert nem jó azt normálisként, netán „követendőként" beállítani, hiszen ez befolyásolhatja a gyermek szexuális orientációját. Ezt többen megfogalmazzák: különösen a pedagógushallgatók közül, de előkerül az LMBT tanárok fókuszcsoportjában is. Az egyik résztvevő látszólag nem a norma oldaláról közelít, hanem a gyermek szabad választásának korlátozására hivatkozik: *„Részemről ez derül ki, hogyha sokat kerül elő egy téma, tegyük fel túlzott mértékben, akkor a gyerek óhatatlanul azonosulni fog vele. És akkor megint elvesszük a választási lehetőséget…"* (Dali, pedagógushallgató)

Az az egyébként kurrens narratíva jelenik meg itt félig kimondatlanul, hogy a gyerek választ a szexuális orientációját tekintve, és mi befolyásolhatjuk is ezt a választást. Nem feltétlenül negatív itt a homoszexualitás választása (különösen figyelembe véve a résztvevő más, nyitott megfogalmazásait a beszélgetés során), de a „túlzott" tematizálás a beszélő szerint a választási lehetőségét torzítja. Nem szembesül vele a véleményalkotó (Dali), hogy még ha abban is gondolkodunk, hogy a gyermek választ (ami a vágyak tekintetében igencsak

megkérdőjelezhető), akkor is: a heteroszexualitás tematizálása sokkal inkább jelen van – ám ezt reflektálatlan heteronormatív gondolkodásmódja miatt nem azonosítja választást befolyásoló tényezőként. Ugyanennek a résztvevőnek egy másik kapcsolódó, szintén világosan heteronormatív, érve az, hogy a kisgyermek még egocentrikusan látja a világot, és ha előhozzuk a témát, akkor azt hiszi, hogy róla van szó, ez pedig nem lenne jó. Véleménye szerint, ha spontán módon valahogy előkerül a téma, akkor „tájékoztassuk", adjunk információt, de mi magunk (felnőttek) lehetőleg ne hozakodjunk ezzel elő.

Fontos megjegyezni, hogy mind az LMBT mind a nem LMBT fókuszcsoportokban vegyesen jelennek meg a heteronormatív és a nem heteronormatív értelmezések. A beszélgetésekben e perspektívák ritkán kerülnek egymással valódi vitába. Bár az egyes csoportok és egyes résztvevők (sokszor egymásnak feszülő) értelmezéseinek mélyebb feltárása még további feladat, ez az első elemzés arra enged következtetni, hogy egyes csoportokban domináltak bizonyos nézőpontok, interpretációk. Az LMBT csoportok közül például a leginkább heteronormatívnak a meleg tanárok csoportja mutatkozott, a legkevésbé pedig a leszbikus nők csoportjai. Az alábbi idézetekben tükröződő értelmezés már nem pusztán egy heteronormatív diskurzus része, hanem emellett internalizált homofóbiáról is tanúskodik. Figyelmet érdemel, hogy éppen tanárként dolgozó, önmagukat melegként meghatározó résztvevőktől származik: *„...hogyha történik egy ilyen meghívás, vagy beszélgetés, akkor felhangzik egy olyan kórus, hogy itt propagandát csinálunk a melegségnek. ...ez nem akkora nagy hülyeség, [...] komolyan kell venni ezt az ellenérvet. Mondhatjuk azt, hogy úgyse lesz meleg, hogyha nincs meg benne az alapja, de tudjuk azt, hogy mindnyájunkban nagyon sok mindennek van meg az alapja. És valószínűleg nagyon sok emberben bizonyos mértékig megvan az alapja. Ezzel azt akarom mondani, hogy nem primitív ostobaság ez az ellenérv, hanem ezt komolyan kell venni."* (Ödön, meleg tanárok fókuszcsoport)

„... Mi elfogadjuk ezt, együtt élünk vele, és teljesen feldolgozzuk, de nem feltétlenül kívánnánk másoknak, hogyha nem muszáj, akkor ezt az életutat járják végig." (Kornél, meleg tanárok fókuszcsoport)

5. LMBT TANÁROK: *„HA EZT AZ ISKOLÁN KÍVÜL TUDJA HAGYNI, ... AKKOR EZZEL NINCS PROBLÉMA"*

Az LMBT tanárokra vonatkozó kérdéskör tekintetében[5] elmondható, hogy még a más kérdésekben nyitottabb csoportokban, illetve személyeknél is megjelen-

[5] A fókuszcsoport-interjú egyik kérdése a következő volt: „Lehet-e ma Magyarországon melegként, leszbikusként tanár valaki?"

nek a heteronormatív megközelítések – mint láttuk például az életkor kérdésével kapcsolatban fentebb. Egyszer tűnik csak föl az a diskurzus, hogy az LMBT ember ne legyen tanár, mert befolyásolja a gyermekek szexuális orientációját: az egyik résztvevő említi ezt és konkrétan az óvodai pedagógusra vonatkoztatja csak. Viszont jellemző, hogy a résztvevők közül sokan a nyílt felvállalást szexuális konnotációjúnak tartják, ismét a szexualitás szűk értelmezését alapul véve (Britzmann 2010). Például: a korábban már idézett – az LMBT kérdésekkel szakmai szinten is foglalkozó – hallgató ismét heteronormatív értelmezést fogalmaz meg: *„Ez egy olyan dolog szerintem, hogy ahogy arról sem beszélnek, hogy mi volt előző éjszaka… tehát akár heteroszexuális vagyok, hogy ha rákérdez arra, hogy »milyen volt a férjével tanárnő«, ugye akkor sem válaszolok rá, mert hogy már intim szféra."* (Alma pedagógushallgató)

A kérdezők igyekeztek segíteni is a résztvevőket abban, hogy a szexualitás ilyen (szűk, szexuális aktusokhoz kötődő) értelmezéséből kimozduljanak, és a hallgatói csoportokban példaként hozták fel, hogy mi történik, ha az LMBT tanár a párjával közös képet tesz ki az asztalára. Néhányakat ez valóban szembesített az eltérő mércével, amit egy LMBT tanárral szemben alkalmaz a társadalom. Mások viszont provokatívnak tartották ezt, vagy rögtön arra gondoltak (ismét), hogy a képen valami erőteljes, szexuális tartalom jelenik meg. Van, aki azt fogalmazta meg, hogy diszkréten a tanáriban ez rendben van, hiszen rejtve marad a diákok szeme elől.

A láthatóság kérdése különösen kiemelkedik az LMBT tanárról megjelenő diskurzusokban. Nagyon nehézként, szinte lehetetlenként tűnik föl majdnem egyöntetűen a fókuszcsoportokban az, hogy egy tanár nyíltan felvállalja LMBT mivoltát a magyar középiskolai közegben. Van olyan értelmezés, amelyben ez csak nehéz, problematikus, és van, amelyben a fejezet címében is kifejezésre juttatott normatív elvárás jelenik meg: a normálistól eltérőt ne jelenítse meg személyében a pedagógus, hagyja kívül a nevelés-oktatás világán. Egy kivételével nem is találkoztak korábban a résztvevők nyíltan LMBT tanárral a közoktatásban, tehát nincs erről saját tapasztalatuk (sem a hallgatóknak, sem az LMBT résztvevőknek). Az egyetemi közegben ezzel szemben könnyebbnek ítélik a résztevők a felvállalást, és több meleg oktatót is ismernek.

A láthatósággal kapcsolatban többen egyenlőségnek vélt kölcsönös elvárásrendszert képzelnek el igazságosnak. Csak vélt egyenlőség ez, mivel bár hangzatosan megfogalmazódik a kölcsönösség elve, de implicit magában hordozza, hogy a többségnek természetesen több joga – és erkölcsi alapja – van megszabni, hogy mi az elvárható, s hol húzhatóak meg a tolerancia határai. Ehhez kapcsolódik az egyik résztvevő véleménye, amikor a beszélgetésben fölvetődik, hogy ha a tanár kiteszi a partnerével készült képet az asztalára, akkor az konf-

liktust szülhet: *„Én azt gondolom, hogy ha két normális ember beszélget, és azt mondja, hogy figyelj, te, engem ez zavar, akkor megtehetek annyit, hogy mást teszek oda ki. Szerintem."* (Piroska, pedagógushallgató)

Ugyanehhez a kérdéshez kapcsolódón ellentétes vélemény is elhangzik egy másik tanár szakos fókuszcsoportban: *„Nehezen tudom elképzelni, hogy felnőtt emberek, mondjuk egy tanári közösségben, az egyik tanár arra utasítja a másikat, hogy márpedig ezt pakold el, hiszen erre semmilyen jogalapja nincsen. Ilyen szinten ez nem lehetséges. Itt megint ugyanaz lehet, amit az előbb mondtam, hogy annyira ellehetetlenítik, tréfát űz belőle, vagy áskálódik ellene, hogy végül ő maga fog úgy dönteni, hogy inkább leveszi. Szerintem ma már olyan nincs, hogy valaki ráparancsol, de azt el tudom képzelni, hogy emiatt bajai lesznek"* (Sári, pedagógushallgató)

Érdekes, egyedi perspektíva az egyik résztvevőé, aki egy nagyon személyes megközelítésben azért nem mondaná el, hogyha leszbikus lenne, mert attól fél, akkor kérdések zápora érné, „megbámulnák", másképp tekintenének rá, és ezt utálná. A kisebbségi ember különlegessége, és az ehhez kapcsolódó többségi érdeklődés kellemetlensége jelenik meg ebben az értelmezésben. Az azonban nem vetődik föl, hogy vajon valóban a kérdezősködés vagy a rejtőzködés kellemetlenebb egy tanár számára.

A meleg tanárok nem érzik biztonságosnak a melegség felvállalását, és nem reflektálnak arra, hogy a rejtőzködés azt az LMBT témát övező „csöndet" erősíti, amit korábban ők maguk is problémaként fogalmaztak meg. Az a perspektíva is csak elvétve jelenik meg, hogy az LMBT tanár jó modell lehet az LMBT diákok számára. Fontos megjegyezni, hogy ez a szempont egyik LMBT csoportban sem merül fel, hanem csak a hallgatókkal készült fókuszcsoport-interjúkban kap hangot.

6. A PEDAGÓGUSOK KOMPETENCIÁJA

A leendő pedagógus résztvevők nemcsak a saját tanáraik inkompetenciáját fogalmazzák meg a beszélgetésekben, hanem elég egyöntetűen a sajátjukat is. Úgy érzik, nem tudnák az LMBT témát megfelelően előhozni, kezelni. Nem tudnának mit kezdeni azzal, ha a melegségről kérdeznék őket, ha erről kellene beszélniük, vagy netán egy diákjuk azzal fordulna hozzájuk, hogy meleg. A képzés nem nyújt ebben segítséget. Ugyanakkor az is egyöntetű, hogy ez az inkompetencia hiányként értelmeződik. Mindegyik hallgatói csoport szerint fontos lenne, hogy a tanárok kompetensebbek legyenek ezen a területen, például információk nyújtásában, toleranciára, illetve emberi jogi nevelésben, és a meleg diákok segítésében.

Amikor arról kérdezték a résztvevőket, hogy szerintük milyen módon lehet(ne) az LMBT témát az iskolában megjeleníteni, akkor a hallgatók többféle ötletet[6] javasoltak (ami magyarázható talán szakmai felkészültségükkel). Az LMBT fókuszcsoportokban – valószínűleg érintettségük okán – szintén több ötlettel álltak elő, bár itt inkább a hiányokra koncentráltak a résztvevők: például utaltak a tankönyvek heteronormatív jellegére. Az LMBT résztvevők közül viszont éppen a meleg tanárokat jellemezte meglepően kevés ötlet az iskolai megjelenés vonatkozásában – vagyis éppen ők tűntek a legkevésbé kompetensnek a kérdésben. Kérdés, vajon ez összefüggésben van-e erős rejtőzködésükkel: vajon ennek tudható-e be, hogy a melegség kérdéskörét nem merik az iskolában megjeleníteni, és szakmailag sem néznek utána annak, hogy ezt hogyan tehetnék. Az inkompetencia így talán értelmezhető a szakmai és a szexuális orientációhoz kötődő identitás konfliktusának egyik következményeként.

A tanári kompetencia kérdéskörét természetesen átszövi a korábban már vizsgált iskolai megjelenés és annak határainak problémája. Azaz: mi tulajdonképpen a pedagógus feladata – különösen egy ilyen, a téma ellentmondásos megközelítésével, illetve a diákok, a szülők, a kollégák ellenállásával, nehezített helyzetben. Van például, aki magát kompetensnek érzi, de nem maga akarja a témát érinteni, hanem más utakat keres, hogy leküzdje az ellenállást: *„Én kompetensnek érzem magam, … csak szerintem az iskola alapvetően mint intézmény nem feltétlenül alkalmas. […] Mondjuk meghívni egy ilyen meleg egyesületet, és azt mondani, hogy tartsanak ők osztályfőnöki órát […] de osztályfőnökként valószínűleg nem beszélnék. Azért, mert túl nagy a támadási felület. Szülők például. Bejön a szülő és azt mondja, hogy én ne irányítsam az ő gyerekét."* (Anna, pedagógushallgató)

A fókuszcsoportokban előkerül egy ilyen konkrét hazai kezdeményezés, melyet a tanárok segítségként igénybe vehetnek: a *Melegség és megismerés* program.[7] A meleg tanárok csoportjában például kiderül, hogy egyikük meghívta a programot az iskolába:

[6] Meghívott vendégek, tolerancianapok, tananyaghoz köthetően a téma feldolgozása, projektek.

[7] Ez a Szimpozion Egyesület és a Labrisz Leszbikus Egyesület közös érzékenyítő programja, amelynek célja, hogy hozzájáruljon a mindenki számára biztonságos iskolai környezet megteremtéséhez, kiemelve az LMBT emberek helyzetét. Iskolalátogatásaik során az órát tartó önkéntesek megismertetik a diákokat az LMBT emberek életének valóságával, és lehetőséget adnak nekik, hogy kérdéseiket feltegyék. A foglalkozásokat lehetőség szerint egy nő és egy férfi vezeti, akik rövid bemutatkozás után közös beszélgetés és különféle gyakorlatok segítségével felhívják a fiatalok figyelmét arra, hogy melegek, leszbikusok, biszexuálisok és transzneműek mindenütt, a társadalom minden csoportjában jelen vannak, javarészt azonban láthatatlanok. Megbeszélik a résztvevőkkel, mi a homofóbia és a diszkrimináció, és mit tehetnek a diákok, ha környezetük előítéletesen viselkedik. Forrás: www.labrisz.hu/mm [Letöltve: 2011-09-01].

„K: A Melegség és megismerést hogy fogadták?

V: Hogy mondjam? Érdeklődőn, mindig egy kicsit humorral, ilyen beszólásokkal elfogadják egymás között. Teszik a megjegyzéseket egymásnak, de tulajdonképpen, hogyha beszélgetésbe megy át, akkor működik. Utána, mikor befejezték [az előadók] és véget ért az óra, odament egypár gyerek, azokkal nagyon jól beszélgettek... az biztos, hogy...érdeklődés lenne: ...akkor [a Melegség és megismerés meghívása után] két kolléga is mondta, hogy jaj, de jó ötlet és náluk is lehetne ilyen."

7. KONKLÚZIÓ HELYETT – NÉHÁNY LEHETSÉGES KÖVETKEZTETÉS ÉS FELVETÉS

A fenti elemzés rávilágít néhány olyan lehetséges következtetésre, amely mind a további kutatások, értelmezések, mind a pedagógiai elmélet és gyakorlat számára fontos felvetéseket jelentenek. A bevezetőben említett megközelítés a diskurzusok jelentőségéről mindenképpen kitűnik az elemzésből magából is: jól látszik, hogy bizonyos heteronormatív megközelítések hogyan lehetnek reflektálatlanul a homofóbia elleni iskolai küzdelem hátráltató tényezői, a cselekvés fékezői. Úgy tűnik, a diskurzusok valóban feltárhatók ilyen elemzésekkel, és fontos is vizsgálatuk, újraértelmezésük, valamint az értelmezések további elmélyítése, a több szempontú elemzés, a miértek keresése. Ezáltal ugyanis jobban megismerhetjük az értelmezések mélyrétegeit, valamint hozzájárulhatunk ahhoz, hogy ne maradjanak reflektálatlanul és megkérdőjelezetlenül az elnyomó, kirekesztéshez vezető értelmezések. A tanárképzésnek is fontos feladata, hogy a tanárok nézeteinek alakításán keresztül elősegítse a közoktatás megújulását.

Maguknak a fókuszcsoportos interjúknak a során is lehetőség volt arra, hogy a beszélgetés vezetői a résztvevők erős befolyásolása nélkül megingassák néhány értelmezésüket – például amikor felvetették, hogy a meleg tanár is kitehetné párjával együttes képét az asztalára: felhíva a figyelmet arra, hogy a heteroszexualitás megnyilvánulásait másképp értelmezték a résztvevők, mint a homoszexualitását; vagy az azonos neműek szerelmét ábrázoló mesekönyvek említésével: az LMBT tematika életkorhoz kötöttségének narratíváját lebontva. Ez a megkérdőjelezés nem elsősorban egy kutatás célja (bár kvalitatív-interpretatív megközelítésben egy fókuszcsoport esetében annak elfogadható velejárója), hanem nagyon fontos pedagógiai, és különösen tanárképzési feladat. A reflektálatlan heteronormatív értelmezések feltárásában és lebontásuk segítésében a tanárképzésnek és tanártovábbképzésnek nagyon nagy szerepet kellene vállalnia – ahogyan ez kitűnt a résztvevők egyöntetű elvárásaiból is: a

tanárok a zálogai annak, hogy az LMBT téma megjelenjen az iskolában, és nagy részben annak is, hogy az LMBT emberek biztonságos környezetben tanulhassanak. A tanárképzésnek attitűdformálónak kellene lennie, valamint az ehhez szükséges kompetenciák kialakítását is segítenie kellene a tanárjelöltekben.

Végül kiemelkedő a tanárképzésen kívüli tudatosságnövelő programok jelentősége is mind a többségi csoportok, mind az LMBT emberek körében, amely szintén segítheti az előítéletek, heteronormatív megközelítések leépítését. Külön megemlítendő az LMBT tanárok csoportja, akik különösen ki vannak téve a normatív, hegemón, társadalmi elvárásrendszer nyomásának, s ezért az ő tudatosságuknak, reflektivitásuknak és önelfogadási folyamatuknak a segítése kiemelt feladat lenne: például tréningek tartásával, meleg tanári önsegítő csoportok létrehozásával és szupervízió lehetőségének biztosításával.

HIVATKOZÁSOK

Britzman, D. (2000). Precocious Education. In Talburt, S. – Steinberg, S. (szerk.): *Thinking Queer: Sexuality, culture, and education.* New York: Peter Lang. 33–60. p.

Clandinin, D. J. – Conelly, F. M. (2000). *Narrative Inquiry. Experience and Story in Qualitative Research.* San Francisco: Jossey–Bass.

Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.) (2005). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. London: SAGE.

Hill-Jackson, V. – Lewis, Ch. (szerk.) (2010). *Transforming teacher education.* Sterling: Stylus.

McLaren, P. (1995). *Critical Pedagogy and Predatory Culture. Oppositional Politics in a Postmodern Era*. New York: Routledge.

McVee, M. B. (2004). Narrative and the exploration of culture in teachers' discussions of literacy, identity, self, and other. *Teaching and Teacher Education.* 20(8). 881–899. p.

Meyer, E. J. (2010). *Gender and Sexual Diversity in Schools.* Montreal: Springer.

Takács J. (2006). *Social exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe.* Brussels: ILGA-Europe and IGLYO.

Takács J. (2009). LGBT youth at school: being threatened by heteronormative oppression. *Journal of Contemporary Educational Studies*. 60(4). 68–88. p.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély.* 19(3). 16–54. p.

Vicsek L. (2006). *Fókuszcsoport.* Budapest: Osiris.

Warwick, I. et al. (2004). *Homophobia, Sexual Orientation and Schools: a Review and Implications for Action*. London: University of London.

2 200 Ft

Könyvünk az első magyar nyelvű kötet, melynek központi témája a homofóbia, azaz a homoszexualitás kulturális leértékelése. Szerzőink, akik között találunk többek között antropológust, biológiatanárt, filmtörténészt, jogászt, levéltárost, neveléstudományi szakembert, nőtörténészt, pszichológust, szociálpolitikust és szociológust, többféle diszciplína felől közelítve tárják föl a Magyarországon is tapasztalható homofóbia különféle aspektusait. Könyvünk célja a gondolatébresztés és a közös gondolkodás arról, hogyan lehet(ne) minél hatékonyabban visszaszorítani a homofób társadalmi kirekesztés különböző formáit a mai Magyarországon.

ISBN 978-963-236-462-9

9 789632 364629